

ТРИЧІ ПРОДАНА

ТРИЧІ
ПРОДАНА

Київ
ТОВ «Нелинь»
1996

Цей роман, написаний переважно на історичних документах і архівних свідченнях очевидців, присвячено подіям другої половини XVIII – початку XIX ст. ст. Центральна постать роману – Софія Потоцька, на честь якої, як подарунок магната Потоцького своїй коханій, споруджено унікальний парк «Софіївка» в Умані.

Хто ж вона, та Софія?

Жінка неймовірної краси, проникливого розуму, з найарис тократичнішими манерами.

Жінка-легенда.

На її честь найсановитіші люди Європи влаштовували бали.

Її ласкою тішились королі Франції і Польщі, коханець російської цариці Катерини Другої.

Вона стала козирною картою в руках політиків, які виношували таємні плани переділу світу.

Вона була тричі продана.

Рідною мамою-гречанкою. Польським послом. До безтямн закоханим чоловіком.

Останнім її покупцем і її жертвою став наймогутніший польський магнат Потоцький.

Події в романі охоплюють Україну, Польщу, Францію, Туреччину, Росію, Молдову, Грецію.

Парк «Софіївка» став місцем паломництва туристів з усього світу.

Твір адресується масовому читачеві.

Частина перша

Софія

Розділ перший

ВПЕРШЕ ПРОДАНА

Боскамп Лясопольський покликав до себе Янека і звелів збиратися в дорогу.

— А що пан накаже покласти йому в куфер? Чи досить панові трьох пар білизни? — спитав сухий і довгий, як жердина, старий слуга.

Боскамп зиркнув на Янека і сказав, наче відрубав:

— Кальян!

Янек ввічливо вклонився і зник за дверима опочивальні. За хвилину вернувся, подав курильне приладдя.

— Мушу знати, вельможний пане, чи досить буде трьох пар?

— Усе будеш пакувати, усе. Тільки папери не руш. Я сам.

— Матка боска! — здивовано сплеснув у долоні слуга. — Що сталося? Невже пан надумав кинути Туреччину?

— Надумав...А взагалі ти, Янеку, базіка, і мені не до вподоби твоя цікавість...Проте скажу: від'їжджаємо до Полонії.

— Єзус-Марія! Додому! Сьогодні ж усі речі будуть спаковані.

— А папери не руш, чуєш?

— Чую.

— А поки що іди запрягай коней, бо мені негайно треба до міста.

Янек, котрий був для посла і домашнім слугою, і кучером, швидко запряг коней і знову з'явився перед господарем:

— Смію повідомити пана, що на нього чекає балагула.

Замість відповіді Лясопольський оддав йому нерозпалений кальян.

— Матка боска, що з паном скоїлося? Він же так любив диміти!

— Ну й базіка ти, Янеку! Любив диміти! А чому, га? Не знаєш? Та тобі й не можна знати. Що панові можна, то хлопу зась.

Обличчя слуги спалахнуло образою:

— Хлоп, вельможний пане, часом і мудрі речі здатний розуміти..

Пан посол Речі Посполитої Боскамп Лясопольський іноді розмовляв зі слугою, як з рівнею. Тут, у турецькій столиці, ні з ким було перемовитись рідним словом, крім Янека та тлумача. А сьогодні ще така радість — королівський наказ про повернення до Варшави. Там, на далекій батьківщині, лишилися друзі, квітучий

сад з фонтанами, палац, залитий світлом ліхтарів. Там хлопці-дударі шовечора веселять благородне товариство. А він, ясновельможний, нудьгує ось уже третій рік у турецькій столиці, змагає від спеки і димить кальяном, щоб показати туркам свою повагу до їхніх звичаїв.

— До дябла кальян, чуєш, Янеку?.. А врешті — не треба, не роби з нього черепків, повеземо до Варшави оцю диявольську смолокурню, хай бачать наші, чим тішаються бусурмани. А поки що обліши її та запрягай коней. Маю потребу з'їздити до міста. А повернемося — відразу ж і в дорогу пакуйся.

За чверть години ковані копита, викрешуючи іскри з бруківки, поцокотіли з подвір'я посольського особняка на широку, загорошену вулицю Абиз-Авадж, що веде на берег священного Босфору. З розпеченого бруку пашіло вогнем. Під блідо-синім небом на шпильях мінаретів палахкотіли від сонця рижі півмісяців. Ще трохи — і екіпаж викотив на набережну — криву і майже безлюдну вулицю, що плуталася між пагорбами і замшілими пнями вздовж протоки. Обабіч сивіли загорошені кущі тамариску, звисав до води темно-зелений плющ, часом крізь його зарослі проглядали облизані вітрами плішини древніх скель, деінде височіли стрункі кипариси.

Лясопольський любив цю набережну, її екзотику. Свіжий вітер з протоки проганяє спеку, тут легше дихати. Безлюддя, слабкий шелест плюща, повільний плин води заспокоюють.

Янек сидів на козлах фаєтона, ліниво поцьовхкував батоном коней і думав, чому це його господар наказав так спішно збиратися в дорогу.

— Смію спитати вельможного пана: він назавжди покидає турка чи ще повернеться сюди?

— Нех це хлопа не цікавить і не бентежить, бо хлопу вшистко едно, де бути, аби з паном. Слуга — як нитка за голкою: куди пан — туди й він... Цо то є розбещений хлоп! Нагая давно куштував, то й питає таке, що його й цікавити не мусить...

— Нех бендзе так, як пан мувить, — зітхнув Янек і замовк.

Коні труско бігли дорогою, що в'юнилася вздовж кряжистого берега. Легкий посольський екіпаж, на якому тільки й їздити по таких примхливих дорогах, щоразу підстрибував на вибїнах, шурхав колесами по кущах тамариску, збиваючи сиву пилюку. Обігнувши скелю, порослу миршавими кущами срібнолистоного лоху, дорога повернула до міста і нарешті витягнулася у рівну стрічку. Пан посол наказав спинити коней, щоб востаннє помилуватися Босфором. В очах мерехтіло від хвиль, що котилися на південь, назустріч гарячим, сухим вітрам. В думці порівнював їх плин з людським життям, що, як оці хвилі, тече в невідомість, і намагався вгадати, що жде його на батьківщині. Найбільше за все боявся королівської опали. Чи зрозуміє володар, чому він, Боскамп Лясопольський, не зміг виконати місію посла? Тут, у Стамбулі, довелося докласти усіх зусиль, щоб виконати волю вінценосця і схилити Ту-

реччину на бік Польщі, яка побоювалася Австрії і передбачала неминучість конфлікту з нею. Треба було заручитися султанською дружбою. Війська Золотої Порти давно стоять на кордоні з Польщею — у Хотині та Новоселиці. Як би вони згодилися на випадок австрійського нападу! Та не вдалося Лясопольському це зробити, і ось розгніваний король відкликає його із Стамбула. Так думав по сол, і, щоб уникнути опали, вирішив задобрити свого вінцяносця. Ще вчора довідався, що з Кафи прибули галери з полоненими українськими дівчатами та хлопцями, а сьогодні буде торг. Може, щось підходяще трапиться в дарунок королю? Лясопольський гукнув:

— Гей, Янеку, поганяй на Кара-Буджак!

Чим ближче до Кара-Буджаку, тим густіше ліпились чепурні будиночки і тим менше було зелені. Лиш де-не-де стрічалися присадкуваті ліванські кедри, сумні туї та колінкуваті куці кизилу. Коні бігли по сухій, збитій копитами вулиці і не звертали вбік навіть тоді, коли стрічалися великі гончарські гарби чи нав'ючені лозовими кошиками віслюки. Візники, почувши дзвінок посольського екіпажу, хапалися за обротянки, сіпали убік, щоб звільнити дорогу, і вже з узбіччя низько вклонялися.

Невільничий ринок Кара-Буджак починався в кінці вулиці Ак-Таман за сірими кам'яними мурами, розцяцькованими плямами зеленого моху. Мовчазні, грізні, споруджені ще за Олександра Македонського, вони багато бачили на своєму віку. Під цими мурами точилися жорстокі битви, лилася кров, стогнала від жаху земля. Ще й досі дощі вимивають із ґрунту людські кості, з'їдені зеленою іржею мідні наконечники стріл та лаштунки воїнів, що полягли під хмурими бастіонами фортеці. Давно вже тут не гримлять битви, не іржуть бойові коні, не ламаються списи, не летиться кров. Тут ллються сльози, ще гарячіші за кров, бо ніяка рана так не болить, як болить серце матері, коли у неї віднімають дитя, або від дівчини коханого, заковують у кайдани і продають у рабство.

Посольський екіпаж наблизився до брами. Схилився в поклони яничар, приклав до серця одну руку, а другою показує, де лишити мито. Дзенькнула монета, і перед послом відчинилася брама.

Ринок вирував. Тут сміялися і плакали, сперечалися, стогнали, проклинали долю, шептали страдницькі молитви. Побренькували на ногах невільників залізнi кайдани, скиглили віслюки, висвистували батоги по спинах приречених.

Торги були в розпалі. Лясопольський поволі пішов уздовж дерев'яних навісів, під якими стояли, сиділи й лежали невільники. Тут були люди з усього світу: білолиці дівчата з України, сумні болгары, худі, смагляві сирійці, тонконогі, чорноокі грекині, вірмени та вірменки, волохи, арнаути, гагаузи, угрини та багато інших, національність яких посол не міг визначити.

З дальнього кутка майдану від невеличкої, приземкуватої кам'яної будівлі долинали зойки. Лясопольський звернув туди. Присадкуватий мовчазний турок у чорних штанях ловив за руку

приведеного сюди невільника, здирав з нього сорочку, волік у закурену димом будівлю, брав із горна розпечене залізо і вправно тулив до лопатки приреченого. Той стогнав, пручався, але руки його були міцно обплутані мотуззям, і він знесилено падав. Тоді турок кидав у горно пекельне знаряддя, хапав бурдюк, лив воду на груди й голову непритомного, якого потім витягали на подвір'я і змащували обпечене місце евкаліптовою оливою.

Інколи траплявся бранець, раніше відмічений пекельною печаткою, значить — втікач. Його дешевше можна було купити, за нього запрошували меншу ціну. Такому випікали нове тавро, але вже не на лопатці чи спині, а на найпомітнішому місці тіла — на лобі або на вилиці. Той знак не можна було чимось приховати, він завжди був на виду, і нещасний раб мусив назавжди розпрощатися з мрією про втечу.

На землях, підвладних султанові, невільничих ринків було чимало, але правом таврування володіли лише стамбульський, синопський та ізмірський в Туреччині, кафський у Криму, каховський та очаківський на Україні, акерманський і кілійський в Бессарабії та белградський у Сербії. Таврування не було приватним ремеслом, воно було монополією султанською, до цього діла допускалися лише спеціально навчені майстри, зобов'язані законом віддавати в казну половину свого заробітку. Таврування не було обов'язковим, воно проводилося лише за бажанням власника раба чи рабині й не розповсюджувалося на тих, хто сповідував мусульманство. Обходилася така операція дорого, але рабовласники грошей не жаліли, бо таврованого втікача легше було впізнати, спіймати й повернути господареві, а людоловів, котрі промишляли таким ремеслом за солідну платню, було чимало.

Пан посол вперше спостерігав таврування. Він з огидою дивився на бусурманську роботу і в думці складав петицію до австрійської імператриці Марії Терезії, яку Європа вважала покровителькою християн і ворогом работоргівлі.

Боскамп Лясопольський попрямував далі. Ось до юнака підійшов огрядний, затурбанений по очі турок. Оглянув хлопця з голови до ніг, ткнув волохатим кулачищем у груди. Парубок навіть не похитнувся, лиш блимнув злістю з-під кошлатих брів і заскреготав зубами.

— Міцний, годиться! — вимовив покупець.

Не торгуючись, вийняв із шкіряного капшука гроші і подав татариніві. Той поцілував виторг та й оддав парубка. Проданий понуро поплентав за своїм господарем, брязкаючи залізними кайданами.

Під розлогим миртовим кущем сиділи троє — стара жінка з дівчатами-підлітками.

— Гей, пане, не минайте, до нас з добрим серцем завітайте! — заблагала жінка по-грецькому.

Лясопольський підійшов до неї.

— Двадцять піастрів, паночку, двадцять золотом! Чудова краса для панських покоїв! Купіть, паночку! За жменю золота матимете райських дівиць. Непорочних. Купіть, паночку, двадцять піастрів, усього лише двадцять! — примовляла стара.

Лясопольський мовчки подивився на неї. Брудна, пелехата, з яструбиним носом і совиними очима жінка не вгавала:

— Купіть, купіть! Молоді, свіжі, гарні. Сам господь сотворив їх для насолоди...

— Ти хто така? — спитав посол.

— Грекиня з Мілета, паночку. Це мої доньки. Жебраки ми. Старці. Купіть. На щастя вам будуть, на радість!

Стара глипала на Лясопольського великими чорними очима. Коли вона повертала голову, подзенькували мідні монети, вплетені в коси червоними кісниками. Довга збірчаста спідниця, оторочена широкими шлярами, ховала порепані босі ноги.

— Грекиня, кажеш? — спитав посол.

— З Мілета.

— А не відьма з кагли? — зареготав, впевнений, що перед ним циганка.

— Нехай поб'є мене бог, коли брешу. Грекиня я, ось хрест святий.

«Хто вона? — подумав посол. — Невже оця сова могла виплодити таких янголят?»

А дівчата справді дуже гарні. Чепурненькі, чисто виміті, вони аж ніяк не були схожі на цю брудну потвору, яка назвалася їхньою матір'ю. Щось святе, небесне іскрилося в їхніх очах, прозирало в рисах облич, в гнучких дівочих постатях. Здавалося, що у них за плечима під чистенькими білими платтями сховані крильця, на яких вони спустилися з неба.

— Скільки їй? — спитав, показуючи на старшеньку.

— П'ятнадцять весен. Марією зовуть. А меншенька — Софія. «Мудрість» по-нашому. Їй тринадцять.

— Сестри?

— З однієї утроби, пане.

Дівчата сиділи на повстаній підстилці в затінку миртового куша, зиркали на Лясопольського оченятами.

— Ясний пане! — не вгавала стара. — Купіть, бо не виживуть. На них хліба не настанчить.

Лясопольський мовчки відрахував двадцять золотих піастрів, і дівчата охоче пішли за ним, не озираючись.

— Єзус Марія! Що ж це діється? — здивувався Янек, коли пан привів дівчаток до екіпажу. — Бодай цих турків бог скарав, щоб кості їхні свята земля після смерті не прийняла! Та хіба ж вони ягнята, щоб їх продавати? Матка-боска, спаси й помилуй нещасних! О-хо-хо!

— Мовчи, Янеку, у нас їм буде ліпше. В жебрачки купив.

Далі їхали мовчки. Коли не-коли Янек озирався, глипав на дівчаток, зітхав, сіпав за віжки, погукував на коней, що зомліли під

полуденним сонцем і ліниво плентались, відмахуючись хвостами від сліпнів і мух.

Коли вони повернулися до посольського будинку, Боскамп Лясопольський наказав Янекові нагодувати дівчат і відрядити на спочинок у кабінет. Там добре заграбовані вікна, і двері надійно замикаються — не втечуть. Розпорядився та й пішов до спальні — невеличкої, з одним вікном кімнати, у якій за ліжко правила турецька канапа, драпована темно-зеленим оксамитом. Скинув з себе посольський мундир, сховав до шафи, затемнив лядами вікно та й ліг. Хоч після довгої прогулянки по спекотному місту відчувалася втома, а в приміщенні панувала приємна прохолода й напівтемрява, довго заснути не міг. Знову думки полинули до Варшави. Образ розлюченого вінценосця поставав у його уяві. Розумів: гнів короля — страшніше кари небесної. Але, зважаючи на слабкість володаря до красунь, подумав: «Гай-гай! Запрезентую його величності цих янголяток, і погасне гнів». Від цих думок заспокоївся і відчув, як на очі почала напливати солодка сонлива втома.

Розділ другий.

ГІСТЬ ІЗ СЕРАЛЮ

З передпокою долинув гомін. За хвилину увійшов Янек і сповістив, що до пана посла просить якийсь дуже поважний турок. Лясопольський нашвидкуруч одягнув посольський мундир і вийшов. На нього чекав гість в одязі служника султанського палацу — в жовтих шароварах, в гаптованій сріблом червоній кармазиновій куртці і червоній з золотом кутасом фесці. Побачивши посла, гість приклав до серця праву руку і вклонився.

— Я порушив блаженну тишину цього благородного дому з волі повелителя свого, брата Сонця й Місяця, спадкоємця божого — великого султана.

— Чим можу служити султану? — насторожено спитав Лясопольський.

— Usta мої не розтуляються, щоб вимовити слова, які не дуже припадуть до серця вельмишановному, найповажнішому з поважних панові послу. Але святий обов'язок чесного і непідкупного слуги брата Сонця і Місяця примушує мене сказати те, чого не зміг би вимовити за інших обставин навіть тоді, коли б до горла мого приклали гострий ятаган...

Гість довго й пишномовно доводив, що не з власної волі прийшов сюди, а Лясопольський намагався пригадати, де ж він бачив цього чоловіка. Але той сам нагадав, хто він такий:

— Я — наглядач султанського гарему, пане посол. Прийшов попередити вас, який гнів може спалахнути в грудях царя царів, коли він дізнається, що ви перехопили призначених для нього дівчаток, за якими я давно наглядаю. Клянусь бородою Магомета, я прийшов сюди, щоб виконати султанову волю і відвернути від вас гнів наймогутнішого з володарів. Хай для моїх очей не зійде зав-

тра сонце, хай закосне в роті язик, уста занімують навіки, якщо я не хочу врятувати вас від великих неприємностей.

— Пане наглядачу, мені дуже сумно, що завдав прикрощів його величності. Але ж вірте — я не дівчат купив, я купив для них волю. Заплативши жebraчці, я відпустив їх на всі чотири сторони. Наша віра не дозволяє торгівлю людьми. Я, вірний слуга свого короля, не міг порушити ні закони, ні догми католицької церкви. Я пожертвував своїм золотом, щоб зробити праведне діло.

— Двадцять золотих піастрів, пане посол, це завеликі гроші, щоб витратити їх навіть заради близької людини, — ехидно посміхнувся наглядач і чемно вклонився.

— Спасіння душі дорожче золота. Якби мені зараз подарували тисячу найкоштовніших перлин, душа моя не відчула б такого задоволення, як від сьогоднішнього праведного вчинку. Я завжди страждаю, коли бачу біду ближнього свого, і намагаюся полегшити його долю. Отже, прошу дарувати мені, але нічим не можу вам зарадити. Хіба що візьміть ось п'ять золотих піастрів, докладете до тих, що збиралися витратити на дівчаток, і знайдете за ці гроші красуню, світлолицю, як місяць, свіжу, мов ранкова зоря...

— Хай буде ваша воля, якщо це воля аллаха, — наглядач узяв золото, вклонився низько і, не розгинаючись, позадкував до порога.

— Ач, шельма! Схопив гроші, навіть оком не моргнувши, — сказав посол тлумачеві, — за п'ять піастрів він спроможний придбати собі пару добрих волів, а то й коней, тому сьогодні ж забуде про грекнень і мовчатиме як риба.

Западали сутінки. На вікна владно насувалася ніч. Янек запалив ліхтарі в передпокої і в спальні. Тільки в кабінеті господар наказав не світити, а спочатку позачиняти ляди й зашторити вікна, щоб з вулиці не помітили дівчат. Пані Лодзя, дружина Лясопольського, зайшла туди з маленькою свічкою і сіла біля полонянок на канані. Молода служниця, яка супроводила сюди Лодзю, залишилася мовчки стояти біля порога.

— Не бійтесь мене, я буду вам за матір, — сказала Лясопольська по-грецьки.

Почувши рідне слово, дівчата пригорнулися до неї і захлипали. Жінка обняла їх, приголубила і теж заплакала.

Увійшов посол, сів поруч у крісло. Дівчата горнулися до Лодзі, шептали вечірню молитву, а він сидів і дивився на них мовчки. Обидві дівчинки напрочуд вродливі. Особливо меншенька, Софія, — тендітна, струнка, з калачиком чорних косичок на голові. Личко свіже, а на ньому великі чорні очі під серпиками чорних брів.

— Треба їх викупати та підібрати одяг, — сказав посол дружині.

— Так-так, мій муже. Для цього я за ними й прийшла, — відповіла Лодзя і наказала служниці приготувати лазню.

Коли дівчата, чисті й одягнуті, мов панянки, знову з'явилися перед Лясопольським, їх було не впізнати.

— Та це ж донна Велатта! Жива Форнаріна! — захоплено вигукнув чоловік, глянувши на Софію. Він довго не міг відірвати від неї погляду, милуючись її красою. Дівчина відчула це і соромливо відвернулася. Тоді Лясопольський перевів погляд на Марію: — А це донна Літта. Ніби великий Рафаель малював свій шедевр із неї.

Грекині, звісно, не знали польської мови і дивилися на зачудованого пана з якимось подивом і страхом в очах.

— Мій муже, — сказала Лодзя, — їм потрібен спокій. Нехай ідуть спати. Та і нам треба відпочити перед далекою дорогою.

Всі розійшлися по своїх покоях, лиш Янекові було не до сну, бо треба було пакувати посольське добро. Допізна він стягував кошики і скрині мотуззям та сировичним ремінням, перебирав у пам'яті все, що укладено, а що ще треба відшукати, турбувався, щоб не забути нічого такого, що може знадобитися в дорозі.

А в цей час на Босфорі терлося засмоленим дерев'яним боком об стамбульський причал вітрильне судно «Номікос». Грецькі негоціанти, що ішли на ньому до Хаджибея з оливками та сарацинським пшоном, згодилися взяти з собою і панів Лясопольських.

16 червня 1778 року пірейський вітрильник із польським дипломатом на борту вийшов із Стамбульського порту у Чорне море і ліг курсом на Хаджибей.

Розділ третій

ХЛОПЦІ-ДУДАРИ

Під горою Ведмежою, що нависла над тихоплинним Сяном, розкинувся просторний маєток графа Фелікса Потоцького з розкішним палацом, що виходив фасадом на річку. У дзеркалі сонливого плеса відбиваються струнки колони портика, пишні коріфські капітелі, вензелі, блакитні візерунки фронтона з родинним гербом у центрі, химерні плетива венеціанських вікон. Палац потопав у пінистому морі бузку. Жовті стрічки посипаних піском доріжок то сповзають униз до річки, то гадюками в'ються по схилах гори і зникають між замшілими скелями та столітніми смереками, що підпирають верховіттями сине небо. Перед палацом шумлять дзвінкі водограї, хлопочуться в гранітних басейнах мармурові німфи.

Вечір. Спалахують вогнища вздовж заплави — то мазури палять хмиз і торішній очерет. Димом застелило все довкола. Той дим гонить комарину зграю у глибину заплави, далі від палацу, щоб не гурбувала болотна нечисть панів, щоб не пила їхньої благородної крові.

Зійшлися мазури навкола багаття, хтось пісню почав, її підхопили численні голоси, і полинула вона, сумна та гірка, як отой дим, що висне над мочарами:

*У долині вогонь горить,
Ти й не треба думи,
Ой неми на світі гірше
Ніж мазуром бути.*

*Ой коби ж той вогонь горів,
Та й став так палати,
Щоб згоріли пани-ляхи
Ще й панські палати.*

Ляснула окомонова нагайка по чийсь спині, і замовкли піснярі. Чутно лише, як потріскують зиндри та хлюпоче по камінню Сян.

А палац під горою ясніє вогнями. Ще вдень наїхало сюди в розкішних каретах, балагулах, а то й верхи багато панів. У просторому вестибюлі з двома рядами іонійських колон блищать бронзою ліхтарі, мерехтять в дзеркалах язички свічок.

Серед гостей — поважні генерали в роззолочених мундирах, чиновники в білих, посипаних тертою крейдою перуках, бритоголові, флегматичні, з масними очима і тонкими блідими руками служителі віри католицької, молоді панянки й паничі, поважні дами різного віку з моноклями, кістяними віялами в руках, дорогих платтях з довжелезними шлейфами.

Відчинилися різьблені двері залу, і на порозі став сам господар палацу граф Фелікс Потоцький. На ньому темно-зелений полковницький мундир з регаліями, на голові соболинний шлик зі страусовим пером, при боці шабля з дзвінкої дамаської криці. Граф Потоцький урочисто підняв руку:

— Благородне панство, щиро прошу до гранд-зали!

Гості зайняли місця за столами, що вгиналися від незліченних страв та напоїв. Тут і печені поросята з хроном у рильцях, і смажені гуси, бігоси, турецький інжир, прусська халва, ласощі краківських та віденських цукерень. В солом'яних чохлах одутлуваті пляшки бордоського, квадратні з зеленого скла фляги лейпцігського пуншу, каламутні напої вінницьких та барських винокурень, барильця міцного тридцятирічного меду.

В кутку під лампадою — окремих стіл для святих отців, яких запрошено сюди для освячення та благословення палацу. Облачений, як до великодньої служби, єпископ Калиновський підвівся з-за столу, стулив під пухлим підбороддям долоні для молитви, і в залі запала тиша.

— Благославлен будь віднині й довіку дім цей, благославлен будь віднині й довіку господар обителі цієї, його мосць граф Фелікс Щенний-Потоцький, і його жона, і нащадки його, і його челядь. Даруй, боже, сімейству цьому здоров'я. Хай щасливим буде воно на віки вічні з домом цим, з полями, з водами рибними і нерибними, з лісами його, з лугами, з великою та малою скотиною, з птицею, з реманентом, зі всякою всячиною! Хай вічно панує в цій обителі згода, мир і тиша! Спаси, боже, од вогню, од грому, од роздору, од нечистої руки, од заздрісного ока та лихого слова, од великої і малої хворі! Аве Марія!

— Аве Марія! Аве-е!

Стоголовий імпровізований хор гримів гармонійно й урочисто. Здавалося, що люди зійшлися не на бенкет, а в храм з приводу великого свята.

— Аве Марія, аве-е! — востанне злетів під стелею урочистий акорд.

Виголосили тост за пана-господаря, задзеленчав кристаль. Тост за тостом — і загомоніли, пожвавішали від хмелю гості, зал заповнився гамором, жартами. Непомітно осиротів стіл під лампадою в кутку, святі отці тишком-нишком покинули зал, у якому після численних тостів починалися непристойні жарти. Лакеї винесли стіл, на його місце прикотили масивний клавесин, і під зображенням святої мадонни весело забриніли струни. Знову задзвеніли келихи, заіскрилось прозоре вино, закружляли у танку пари.

— Ваша мосць, — звернувся до Потоцького високий, зі старечим у зморшках обличчям вельможа в одязі депутата сейму, — ви чули: король звелів відкликати посла Лясопольського з Туреччини.

— Знаю. І хай молить бога посол, щоб на цьому й скінчилися його неприємності. Король наш багато надій покладав на нього, а він нічого не зробив. Австрієць висить над нами, зазіхає на наші землі, а хто допоможе нам, якщо війна почнеться? Росія? Ні, ваша світлість. Росія відшматує Подолію, як тільки Австрія піде на нас. Турок — ото наш спільник проти Австрії і проти Росії. Та не зумів схилити граф Лясопольський султана до спілки з нами...

— Кажуть, пан посол купив собі для розваги дівчат, — продовжив депутат.

— Негідний вчинок. Австрійська імператриця Марія Терезія вже довідалася про це і розгнівалася. Пан Лясопольський розбестився серед турків. Задоволення власних примх для нього важливіше за державні справи. Цей вчинок я засуджую, бо не можна плямувати честь шляхтича перед усім світом.

Увійшов слуга, звернувся до розпорядника бенкету.

— У браму грюкають якісь хлопці, просять пана розпорядника вийти до них.

— А чого їм треба?

— Не кажуть. З дудками прийшли і вас просять.

Розпорядник вийшов. Біля брами товпилися парубки, сперечалися з гайдуками, що стояли на варті.

— Он які нахаби! — показав вартовий на хлопців. — Кажу, ідіть геть, бо стрілятиму, а вони лізуть, як осінні мухи.

— Пане, пустіть нас до палат, ми не мазурики, ми дударі з Б'ялува, тутешні, — звернувся до розпорядника чубатий парубок у вишній сорочці, в полотняних, заправлених у чоботи, штанях. — Ось цей, — показав на хлопця, що мовчки стояв біля нього, — на дудці грає, а он той, Ясык, на цимбалах файно вміє, а Йванко — на чому завгодно. Навіть трембіту має, та незручно з нею — довга дуже, так він з флюорою прийшов.

— А ти на чому можеш? — спитав розпорядник чубатого.

— На бубні. Та нема в мене бубна, батько на тім тижні шинкарці за горілку оддав. Хотів для цього діла решето з дому взяти, та мати не дала, ще й по крижах кописткою оперішила... Пустіть, па-

не, веселити вас будемо, хлопці ж ми файні, граємо наче архангели на мідних трубах.

Розпорядник обвів сумнівним поглядом хлопців, а вони, мов святі, стоять, схрестивши на грудях руки, благально дивляться йому в очі.

— Як же вас пустити у палати, коли від вас овечками тхне?

— Не тхне, пане, не тхне, бо в Сяні допіру купалися.

— Гаразд, ідіть. Та добре грайте, бо як споганите — батогами заплачу, а за файну музику хляками нагодую добре та ще по жмені родзинок і по грудці цукру дам, — нарешті згодився розпорядник.

Принесли до зали лаву. Розсілися, і засвистіли флюяри, задзвеніли цимбали, заспівали дударі під власний акомпанемент пісню про страшних вовкулаків, що справляють шабаш у горах серед темної ночі:

*Ой за Сяном- річкою на горі
Розгулялись нічкою упирі,
Розгулялись нічкою — ой біда! —
Аж шумить за річкою лобода.
Паняночки яснії ви мої,
Любляночки краснії ви мої,
Не ходіть за квітами на гору,
Не стрічайтесь чорному упирю.
Бо не такі файнії упирі,
Як ми, хлопці, гарнії дударі,
Упир стріне панночку на біду,
А ми славно граємо на дуду...*

Сп'янілі пани, забувши шляхетський гонор, несамовито витупцювають бадьорі мужицькі танці. Ходить ходором підлога під сотнями ніг. Підтоптані пани тягнуть у танок молодих панянок, вигинаються, кокошаються, в'ються джигунами навколо них, лисніючи спітнілими обличчями.

А за Сяном на горі, в чагарниках чорного терну, зібралися лісовики. Їхній отаман не відводить погляду від панського палацу, уважно прислухається до музики, що лине з відчинених навстіж вікон.

— Чуєте? «Упиря» грають. Час!

Лісові люди в'юнкою стежкою збігли в долину. Крадькома, наче рисі, підійшли до муру, що оточував панський палац, причаїлися. А за муром несамовито ревла музика, веселилися пани, здригався палац від галасу та тупоту ніг. Хлопці-дударі старалися, щоб гучніш звучали флюяри, щоб почули музику там, за Сяном.

Ба-бах! Ба-бах! Бах! — несподівано вдарили постріли за вікнами.

В ту ж мить вихором кинулася до палацу ватага невідомих людей у білих полотняних штанах і сорочках, обтягнутих кептарями з овчої шкіри, в постолах, а то й босих. У кожного на очкурі при боці топірець, а у руках пістоль, на обличчях — маски, які не менш, ніж топірці та пістолі, наганяли жаху. Замигтіли в повітрі

топірці — і падали порубані вельможі з застиглим в очах смертельним жахом, верещали пані й панянки, кидались у вікна й двері до смерті налякані нежданою навалою:

— Рятуйте-е-е!

— О-о-ой!

— Де гайдуки, пся, крив? Де?

А дударі не вгавають:

Ой за Сяном- річкою на горі

Розгулялись нічкою уприі...

Зникли нападники так само несподівано, як і з'явилися, підпаливши на прощання палац.

— Втекли? — тремтячим голосом спитав літній панок, вилазючи з-під столу.

— Зникли нечисті, — прошепотів хтось. — Це ви, пане Дульський?

— Я... Куди ж поділися гайдуки? — зарідав закривавлений панок.

— Головою наклали біля брами... Власними очима бачив — сокирами їх, сокирами... Саме в ту нещасну хвилину я у вікно визирнув. Не встиг слова мовити, як стріляти почали... Єзус-Марія, яка страшна подія!.. Тікаймо, бо згоримо... Опришки півня пустили!

— А де ж хлопи, пся крив, чом не гасять пожежу?

— Тікаймо, поки живі!

А нападники були вже на вершині Ведмежої гори. Отаман з гаківницею в руках і топірцем при боці обвів поглядом свою ватагу:

— Всі тут, ніхто не згубився? — витер капелюхом обличчя, зітхнув з полегшенням: — Молодці дударики, файно веселили шляхту!.. А тепер геть звідси, бо насунуться гайдуки — не вистояти нам. На Лемківщину подамося вовчими стежками, почастиємо ще вельможних. А поки що — спочинок перед дорогою, на той бік Сяну.

Як тільки загриміли постріли, Фелікс Потоцький метнувся із залу, лабіринтами палацу вислизнув на подвір'я, скочив охляп на коня та й помчався у чорну ніч. «Казала ж сербійка Мавра, щоб не будуватися під Ведмежою, бо то прокляте місце, сам люцифер поселився в тих скелях», — згадав Потоцький ворожку.

Усю ніч острожив коня і лише опівдні дістався до Любліна, до свого палацу, і, не кажучи нікому ні слова, знесилений, повалився в пухкі перини. Прокинувся перед заходом сонця і вийшов до дружини.

— Чого так змінився обличчям, любий мій? — спитала Жозефіна. — Чи занеміг, чи сон поганий приснився?

Чоловік розказав про те, що скоїлося в Б'ялуві. Заридала Жозефіна, заламала з горя білі руки:

— Де ж гайдуки наші, де жовніри? Вези мене звідси до Тульчина, бо опришки й сюди дістануться.

— Не тужи, люба моя, не плач. Все буде гаразд. Поїдеш на Поділля, а я — до Варшави. Викладу там свою думку: треба лаштувати військо. Вогнем і мечем нищити здрайців!

Через кілька днів з подвір'я люблінського палацу Потоцького викотилися дві карети. Кожну супроводжували по сотні озброєних вершників з полку люблінського воєводи. Вони охороняли графа Фелікса Потоцького, який терміново виїжджав до Варшави на сейм, та Жозефіну, що тікала до Тульчина, далі від неспокійних околиць.

Розділ четвертий **У ЖВАНЦІ**

Сонливе подільське містечко Жванець, у якому розташувався загін польського прикордонного війська, облетіла звістка про прибуття відомого дипломата Боскампа Лясопольського. У цьому забутому королем і богом куточку ніколи ще не були визначні особи, тому візит людини, котра спілкується з володарями країни, викликав у мешканців неабиякий інтерес. Місцеве шляхетне панство, та навіть і обивателі, підбадьорені місцевим чиновним людом, а щонайбільше — жванецьким комендантом, командиром прикордонного загону, капітаном війська польського Юзефом Вітте, старанно готувалися до зустрічі, плакаючи невиразну надію на те, що королівський посол чимось ошчасливить їх сіре й буденне життя. Найбільше турбот про зустріч проявив капітан Юзеф Вітте. Він клопотав про те, щоб з першого ж кроку на жванецькій землі посол відчув себе як дома, щоб якнайстаранніше прислужитися йому усією міською громадою, бо їде посол до самого короля, і хтозна, що може він наговорити володареві Речі Посполитої, якщо не догодиш йому чимось.

Нарешті наступив день двадцять сьомого червня 1778 року. Святково одягнений люд попрямував на Кам'янецьку рогатку. Попереду — командир прикордонного загону, комендант Юзеф Вітте, поруч нього — сурмачі з мідними трубами, за ними — жванецька шляхта. Як тільки вийшли за міську браму, хтось вигукнув:

— Їдуть!

Командир загону подав знак рукою, і зустрічаючі вишикувалися обабіч дороги з прапором і хлібом-сіллю на вишитих рушниках. Коли посольський екіпаж наблизився, прапороносець підняв над головою знамено з вишитим шовковими нитками ожелом б'ялим у центрі і сурмачі тричі засурмили «віват!».

До екіпажу Лясопольського підійшли служиві з загону війська польського, підхопили посла під руки, допомогли йому зійти на землю. Почалися вітання. Пан посол попросив коменданта Юзефа Вітте швидше кінчати цю церемонію, бо він і дружина надто втомилися в дорозі, і, крім спочинку, зараз їм нічого не треба.

Оточений почтом екіпаж покотився до міста. Ударили дзвони на дзвіниціях костюлу і православного храму, вітаючи високого гостя. На вулиці висипали старі й малі — не часто ж буває у Жванці така okazія.

Жванець — невеличке місто на Дністрі, оточене пагорбами Подільського плоскогір'я. Невеличкі будівлі під черепицею, гонтою та соломою туляться одна до одної. В центрі — крамниці, корчми, ремісницькі майстерні, велика, обнесена кам'яним муром ярмаркова площа, гуральня, цукерня, довжелезні ряди гамазеїв. Найпомітніші споруди — двоповерховий будинок Юзефа Вітте, косяк, православна автокефальна й уніатська церкви та ще з червоної цегли синагога. Вони зводяться над ветхими ремісничими халупами, задивляючись у швидкоплинні води Дністра, який розділяє землю на два світи: по цей бік — польські володіння, по той бік — турецькі. Видно, як там никають вздовж берега вояки Хотинського паші.

— Спокійно? — спитав Лясопольський Юзефа Вітте, кинувши у той бік.

— Слава Єзусу.

Проїхали вздовж кордону і зупинилися біля двоповерхового, невибагливої архітектури будинку.

— Мій дім, проше пана, — сказав Юзеф Вітте.

У кімнаті, що виходила широкими вікнами на Дністер, між командиром загону і послом відбулася довга розмова. Боскамп Лясопольський розповів про свої дипломатичні справи, про невільничий ринок, про грекинь.

— Цих красунь маю запрозентувати його мосці ясновельможному крулеві нашому Станіславу Августу Понятовському, — зізнався посол.

— Мушу засмутити пана посла не дуже приємною звісткою, — ніяковіючи, сказав Юзеф, намагаючись не дивитися співрозмовникові в очі.

Той відкинувся на спинку крісла, пильно глянув на худе, гостроносе обличчя жванецького коменданта:

— Що то за прикра новина, пане капітан?

— Її величність імператриця австрійська Марія Терезія довідалась якимсь чином про грекинь і впала в гнів великий. Вона заборонила будь-кому ступати на землю Австрійську, маючи при собі купленого раба чи рабиню. Учора кур'єр варшавський прибув з орденом нашого круля, якому наказано попередити вашу мосць про це, оскільки шлях звідси до Варшави пролягає через Австрію... Прошу пробачення, пане посол, за гірку новину. Мені конче неприємно говорити вам про це, але ж воля ясновельможного над усе, і я не можу не виконати свого обов'язку.

Вислухавши Юзефа Вітте, Боскамп Лясопольський зневажливо відвернувся до вікна. Пальці правої руки задріботили по столу. А тим часом Вітте вийняв із шухляди папір.

— Проше пана, ось наказ короля.

Лясопольський недбалим рухом відмахнувся.

— Пане капітан, ви щасливіший за нашого ясновельможного короля, бо ці райські створіння залишаться вам. Ви нежонатий, мо-

лодій, візьміть собі на втіху. А я відчуватиму себе щасливим від того, що врятував дівчаток від гарему.

— Дуже вдячний вам, пане посол, але ж ви заплатили такі великі гроші.

— Що — гроші! Знали б ви, як сумуватиме пані Лодзя, яка вже поріднилася з ними... Та що маю робити... Воля його величності — то є воля самого бога... Так, так... Лишаю вам дівчат, а розбагатієте — тоді й рахунок зведемо.

Після недовгого відпочинку Боскамп Лясопольський покинув Жванець і через Хотин виїхав до Польщі. По дорозі завітав до тамошнього паші і зустрів у нього Жозефіну Потоцьку, яка проїздом на Поділля зупинилася для короткого спочинку. Вона розповіла про подію у Б'ялуві.

— Вітчизна — то є рідна мати, якщо тебе ніхто не бентежить. А коли над твоєю головою висне хлопська сокира, то розкішні палати здаються тюрмою, а вітчизна мачухою, — сказала графиня, закінчивши розповідь про б'ялувських нападників.

— А що маємо робити, щоб мужицькі ватаги нас не збиткували?
— спитав посол.

— Гармат і шибениць треба більше мати. Кожен повинен знати своє: пану панувати, а хлопу — ціпом махати.

Увечері Жозефіну зустрічали у Жванці. Вітте влаштував на її честь вечерю, потім танцювали. Запрошене з приводу такої okazji місцеве панство не сподобалося Потоцькій. Вона сказала сестрі Юзефа Теклі Аksamітовській:

— Не заздрю вам. Життя у цьому Жванці сіре, як осіннє небо. А тутешні панки — свині в сюртуках, плямають за столом, як поросята.

— Я б охоче покинула Жванець, поїхала б до батька в Кам'янець. Там і маєток, і товариство знатне. Та що мені робити? Юзеф нежонатий, за ним нагляд, як за дитиною, потрібен. Ні, тут без хазяйського ока не обійтись, бо з брата господар нікчемний, знає лише службу та картярський стіл...

— То швидше оженить його, бо дім без господині — сирота.

— Де там! Стільки файних панянок траплялося, багатих і роду знатного — жодна йому не до вподоби. Вередливий дуже.

— А батько ваш як? — спитала Жозефіна.

— Слава Єзусу. Комендантом у Кам'янці. А з матінкою гірше. Хворіє часто.

Текля запросила Жозефіну до дівочої кімнати. Дівчата збиралися спати. З розпущеним довгим волоссям, у білих нічних сорочках, вони нагадували русалок, які щойно виринули з дністровських вод.

— Хто ви такі? — вражена їх красою, спитала графиня.

Грекині мовчки презирнулися.

— Не вміють по-польськи, — сказала Текля і заговорила з ними по-грецьки.

Дівчата пожвавішали, зашебетали, перебиваючи одна одну. Текля розповіла Жозефіні про їхні пригоди.

— У пана посла непоганий смак! — вигукнула Потоцька. — Гадаю, не дуже охоче розлучився він з таким товаром. А що вони робитимуть у вас?

— Нехай живуть. Жаль сиріток.

— Чудова окраса вашого дому, Текле. Уявляю собі, як вони граціозно заходять до залу, несучи тацю з кавою. У Тульчині маю молоду татарку. Вона на голові несе глек з вином — і хоч би хлюпнула! Не йде — лине, любо дивитися... Навчіть їх, Текле, польської мови, чемності, це ж ні їм, ні вам не завадить.

Наказавши дівчатам помолитися та й іти спати, жінки пішли на відпочинок.

Розділ п'ятий

«НЕ ПОЗВАЛЯМ!»

Великий сейм зібрався восени. Люті вітри шугали вузькими вулицями та провулками, гнали опале листя. Каркало в сірому небі ненажерливе гайвороння. Олов'яні хмари марудливо повзли небом, зрошуючи землю холодними дощами.

До королівського палацу з усіх усюд стікався найрізноманітніший люд — у розкішних каретах, диліжансах, у розмальованих фаєтонах, на простих, невибагливих бричках. Ішли пішки варшавські панки в суконних кунтушах, замшевих чоботях на високих підборах, а деякі у фракках і циліндрах, під чорними парасольками. Депутати сейму квапилися до Залу законів, у якому повинні вирішуватися у ці сірі осінні дні важливі державні справи.

Не дуже знатні варшавські панки, цехмейстери, мануфактурники, власники майстерень і крамничок юрмилися перед королівським палацом, сперечалися, пророкували великі зміни, чекаючи від сейму важливих рішень. Ось панок у синьому кунтуші, в червоних чоботях розмахує згорнутою парасолькою, намагається усіх перекричати:

— Панове! Послухайте, що вам скажу: я маю ткацький цех. А який то цех? Сміх, та й годі, дерев'яні верстати! Хіба зітчеш на ньому добру тканину? Англійські машини треба купувати, а нема за що, бо нашу матерію вельможні не купують, з-за кордону привозять, бо та краща. А чим будемо робити гарну матерію? Путніх машин нема, робучих рук нестача, бо магнати хлопа на припоні тримають. Де взяти робітника, я вас питаю? Хлоп повинен бути вільним, тоді й ремісництво не животітиме. Захоче біля землі поратися — нехай, а потягне його до міста в ремісники — просимо. Вольність хлопу потрібна, бо в тій вольності сила держави.

— Нехай король робить, як в Англії та Франції, нехай податки з ремісника не дере та й нам дихати дає! — гукає хтось із ремісничого люду.

— Король зробить так, як Четвертинський та Потоцький скажуть, а ми погаласуємо тут та й розійдемося!

— А якби тих Четвертинських та Потоцьких за барки — та й із сейму? Загарбали пів-Польщі, прибрали до рук нашого круля, та й сучать з нього мотуззя. Вольносьць хлопу, вольносьць реміснику!

— Нех жие вольносьць! — вигукувала попід вікнами королівського палацу юрба.

А в Залі законів точилася сварка. Хелмський посол Гродзенський потерє стиснутими кулаками перед депутатами:

— Вітчизна наша в небезпеці! Пруссія та Австрія готові роздерти її на шматки. А чим зможемо захиститися від ворогів? Не можемо, бо магнат свої груди не підставить під ворожі стріли, а хлопу не стане боронити своєї тюрми, бо панщина — то тюрма для нього.

— А що пан радить?

— Свободу хлопу дати, щоб він відчув себе громадянином держави.

— Не позвалям! — загуділи магнатські ложі.

— З ремісника податки не дерти, бо й так ремісничє діло занепадо. Перед усім світом соромно — в чужих чоботах ходимо, чуже сукно носимо, бо бідне наше ремісництво за браком грошей ні взуття, ні одєжі путньої зробити не може. Скасувати податки з майстрових людей!

— Не позвалям!

— Карпати кишать опришками, горять маєтки в Галичині й на Поділлі, бо хлопу за скотину маємо, панщиною його замордували, тому він мстить нам сокирою. Дайте волю йому, дайте хліб, щоб людиною відчув себе. Хлопу потрібен для захисту вітчизни!

З магнатської ложі підвівся Фелікс Потоцький. Гидливо скрикнувся на Гродзенського.

— Ваші речі, пан посол, для вітчизни нашої — як свічка для похового погребя. Ви підбурюєте поспільство на бучу. Не позвалям! Не дамо зрівняти простолюдина з благородним панством. Хлопу є хлопу, і його доля паном-богом визначена: землю орати і вірно служити своєму господареві. Але хлопу нині розбестився, і його треба приборкати. Закликаю, панове послі, до захисту нашої шляхетської гідності від сірого бидла! Не приведи, господи, до нової Коліївщини! А нею пахне від слів пана Гродзенського... Дарую в королівську скарбницю грошей на придбання гармат у кількості, достатній для озброєння ними одного полку.

— Нех жие наша свєнта вольносьць! Віват! — вибухнув зал.

Потоцький з почуттям переможця повернувся на своє місце серед найпочесніших депутатів сейму. Северин Ржевуський, Ксаверій Браніцький та Антонін Четвертинський, за якими стояла шляхетська еліта, потиснули йому руку. Зал клекотів оплесками.

Гродзенський спокійно сидів у ложі, суміжній з магнатськими, вдивлявся ясними очима в обличчя вельмож і лєдь помітно усміхався гіркою, скептичною посмішкою. Князь Четвертинський нахилився до нього і посварився пальцем:

— Пане посол, ви намагаєтесь зрівняти шляхту з хлопським поспільством. Не буде так! Не дозволяю!.. Не дозволяю, бо то є прями́й шлях до загибелі ойчизни нашої!

— Рабство — ото найстрашніша небезпека для Речі Посполитої. Я стояв і буду стояти за свободу простого люду. Тільки вільні громадяни зможуть врятувати батьківщину від загибелі.

— О, який ви хоробрий! Хвалю за сміливість! Але Польща, будь-те певні, ніколи не почує вашого надто бойового закликлу.

— Польща, пане Четвертинський, не обмежена стінами цього замку...

— Це так. Але її доля мусить вирішуватися тільки тут і лише елітою нації, а не на пляху галасливим натовпом.

— Історія покаже, хто повинен вирішувати долю батьківщини, — сказав Гродзенський і відвернувся від Четвертинського.

Розділ шостий

СЕСТРИЦЯ ТЕКЛЯ

Текля Аксамітовська ось уже другий тиждень гостює в Тульчині у Жозефіни Потоцької і не може нахвалитися своїми грекинями.

— Такі ж вони розумненькі, графине, що й не знаю, як вам сказати. Марія вже польською молиться і розмовляє, а Софія й французькою трохи. Тямуці — дай, боже, кожній панській дитині такий розум мати. А які плаття їм злагодила! Вийдуть до танцювальної зали — на них тільки й дивляться гості, наче на справжніх шляхтянок. Жванецькі паничі вже починають увиватися коло них.

— Ви, сестро, не дуже з ними панькайтесь. Досить, що хлібом годуєте та одягаєте, а ви ще до танців призвичаюєте. Нехай прислужують та богу дякують, що не в гаремі живуть, не в нехрестатурка, а в шляхетському домі. Ой-йой, сестрице, дуже ви з ними панькаєтесь...

Текля Аксамітовська ще з хвилину тому мала намір сказати, що брат Юзеф давно вже фліртує з Марією, але, вислухавши графину, прикусила язика: осудить Потоцька, рознесе плітку по всьому світу, мов сорока. А між тим, пильно вдивляючись в Теклине обличчя, Жозефіна спитала:

— А що пан Юзеф — чи не запаморочили йому голову красуні?

Від такого запитання Текля розгубилася, спочатку не знайшлася, що відповісти. По тому, яким тоном було задано питання, із лукавого погляду співрозмовниці зрозуміла, а може, лиш запідозрила, що графиня дещо знає. Та й як не дізнатися, коли у шляхетських родинах Жванця і Кам'янця тільки й мови, що про флірт Юзефа з заморською красунею. Хіба не могла така новина докотитися й до Тульчина? Поміркувавши, Текля вирішила викласти тульчинській господині всю правду

— Як сестриці рідній, тайну вам розкрию. З глузду зійшов брат мій любий... Марія, старшенька грекиня, мізки йому запаморочила...

— Оц-це таке! — сплеснула долонями Жозефіна. — Оце новина! Дійсно — розуму позбувся! Та чи світ вузьким для нього став, чи красуні в Полонії перевелися? У Кам'янці, Вінниці, Брацлаві, по всьому Поділлю он скільки знатних, багатих, шляхетного роду красунь, а він... Ні, сестрице, боже вас борони женити Юзефа на тій грекині. Не себе одного, всю еліту польську, шляхетство наше ославить!

Жванецька гостя сконфужено слухала графиню, не перечила їй, не захищала брата, бо знала, що графиню не перекопати. В глибині душі каялася, що так необачно виклала все про Юзефа і Марію, усвідомивши собі, що слово не горобець: випурхнув із рук — назад не повернеться.

Поверталася Текля Аксамітовська із Тульчина вже зимою. Одноманітність пейзажу, монотонність їзди, рипіння снігу під полоззям хилили на сон.

— Не спіть, пані, в дорозі. Потерпіть до Вінниці, а там і спочинете у теплі та затишку. Он уже Вороновиця показалася, а звідти до Вінниці недалеко, — сказав машталір.

Він час від часу озирався, поправляв сидіння, слідкував, щоби з Теклі не сповз накинутий на неї теплий ведмежий кожух. Вона сердилася на старого, що не давав у дорозі заснути, і думала: «Як воно там у Жванці? Чи справилася без мене двірня?» І, згадавши, кого лишила замість себе на господарстві, заспокоїлася.

Від'їжджаючи до Тульчина, вона домовилася з пані Лоською, вдовою полковника, який загинув на турецькій війні, що та буде назирати за домом, опікати брата і грекинь. Пані Лоська, добродушна і чемна жінка, по давній дружбі допомагала родині Вітте у всьому, бо і Юзеф, і його сестра не дуже практичні в господарських справах, і якби не вона, то безпорадний господар давно б розвіяв усе майно. Щоденні бенкети, численні гості та картярська гра, в якій Юзефові не дуже таланило, вимагали грошей. А де їх стільки взяти? Юзефів батько, кам'янецький комендант, генерал Ян Вітте, скупий на руку. Маєтностей та грошей у нього чимало, та синові, крім невеличкого жванецького маєтку, нічого не дав, хоч той вже кілька років має пристойну посаду, живе самостійно, без батьківської опіки.

— Поки не зів'єш сімейного гнізда — не проси ні золотого. Не дам, бо знаю нежонатє офіцерство — розтринькує усе на світі, отак і ти, — сказав старий синові і вперто стояв на своєму.

Текля знала батьківський норов: зарікся нічого не дати — то й не жди. Старий неблаганний. Треба існувати на власний заробіток. Як могла, вона стримувала брата від зайвих витрат. Той не слухався, щодня приводив додому ватаги охочої до чужого меду місцевої шляхти, і сестра розуміла: якщо таке буде й далі, то оця жванецька сарана в синіх кунтушах пустить брата по світу з торбами, і попросила пані Лоську бути наставницею і радником у домі, бо лише їй підкорявся Юзеф. Владна, розумна, вона прибрала до рук челядь, господарство і самого господаря. Разом з Теклею ви-

значала, куди й на що витратити гроші, коли й з якого приводу влаштовувати бенкет, кого запросити в гості. Рідше стала гриміти музика в домі Вітте, сіра жванецька шляхта стала забувати сюди дорогу. А коли влаштовувались пишні вечори, то лише заради високих гостей з Варшави, Тульчина чи Брацлава.

Зайнялася Лоська й грекinyaми. За довгі роки перебування з чоловіком у Парижі вона надбала деякої культури, добре розуміла мистецтво, особливо музику, і, як щиросердна людина, передавала свої знання обділеним долею дітям. Текля навчала їх польської мови, а вона — французької й латини, світських танців та аристократичного поведження. Коли Текля на запрошення Жозефіни Потоцької поїхала до Тульчина, то була спокійна, впевнена, що дома все гаразд.

У Вінниці Аксамітовська довго не затрималася, переночувала у знайомого ксьондза і вирушала далі. Зранку морозило. Потім пригріло сонце. Сніг зволожувався, налипав на полоззя. При дорозі борсалися у снігу горобці — на теплінь, і машталір, побоючись, щоб зовсім не розвезло, прудкіше гнав коней. Саньми сіпало, швиґало у всі боки, і це дратувало Теклю.

За Деражнею пішли ліси — дрімучі, чорні, глухі. Щоб розважити, машталір взявся розповідати Теклі різні бувальщини.

— Років з десять тому ці ліси гайдамаками кишили. Ні пройти, ні проїхати не можна було. От якось, на Спаса, везу пана біскупа до Вінниці. Барські федерати жовнірів приставили охороняти його особу. Їду, і не страшно мені. Думаю: жовніри на добрячих конях, з оружжям огневим та шаблями — хто їх зачепить? Коли гульк — ватага з лісу, хто з кілком, хто з пістолем. Коні — дибки, ридван — догори колесами. Не встигли жовніри й шабел з піхов вийняти — накрили їх гайдамаки кілками, з пістолів побили. Покінчили з ними, а тоді до святого отця. Лежить він під ридваном ні живий ні мервий. Витягли звідти та регочуть: еге, мовляв, гарного селезня впіймали. Пан біскуп ледве на ноги звівся, тримається за потовчені боки й плаче, як мала дитина. «Гай, хлопці, — сміється старший гайдамака, — а порахуйте йому ребра!» Підступили до панотця хлопці з бияками. Оце, думаю собі, ще одна смерть вчинена буде. А старший каже: «Не бийте, а рахуйте по-справжньому.» Зірвали з біскупа одягу та й почали лічбу: «Одно, двоє, троє...» Збилися. Знову почали — знову збилися. Регочуть, а отець сердешний дрижить од страху, у хлопців пощади просить. Реготали так, реготали, а один і каже: «Братці, намацав! Одне лише ребро ціле, а решта — в дружки, нема по чому й бияком уперщити». — «Одне-єдине, кажеш? Та досить і цього, аби було за що гаком зачепити», — сміється другий. Панотець до ніг припав, цілує гайдамацькі личаки, просить не губити його такою лихою смертю. «Гаразд, — змилювався старший гайдамака, — коли вже так гаржесенько просиш, даруємо тобі життя, а нечисту силу з твого тіла вигонимо, щоб очистився від скверни і зробився праведним, аки янгол небесний. Ти — католик?» — «Католик, пане гайдамако,» — промимрив біс-

куп. «Так оце ти, сучий сину, православних християн в уніатство тягнеш? Ану, хлопці, перехрестить його!» Прив'язали голого до полудрабка віжками, взяли в мене батіг — та й шмагати його, шмагати! Аж кров сичить, аж ув очах моїх темно від жаху...

— До смерті засікли? — спитала Текля зі страхом.

— Ні. Відшмагали добренько, відв'язали від ридвана та й кажуть: «Тікай, святий отче, до своєї Речі Посполитої, бо потрапиш іще до наших рук — змусимо правити панахиду по твоїй душі». Так голого і відпустили. Тікає панотець, спіткається, падає, знову біжить, а вслід йому регочуть: «Не падай, святий отче, бо зламаєш останнє ребро, ні за що буде й гаком зачепити!» Так того біскупа й не бачив більше. Чи згинув десь у дорозі, чи до Польщі достався, — не знаю, однак скільки машталірствую, скільки панства всякого перевозив, а його не зустрічав.

— Святий боже, які ж ті гайдамаки немилосердні! — зітхнула Текля. — А вам лиха вони не заподіяли?

— Ні. Ридван помогли на колеса поставити, покепкували з мене, поглузували та й відпустили з богом.

Від машталірової розповіді Теклю охопив страх. Їй здавалося, ось-ось вийдуть із лісу гайдамаки, і наказала старому швидше поганяти коней...

У Жванці на Теклю чекала новина. Пані Лоська, схлипуючи, розповідала:

— На третій день Різдва поїхали ми на прогулянку в ліс. День такий гарний видався... Надвечір повертаємося додому... Тільки-но порівнялися з першою хатою, раптом з-за тину — собака. Напорохані коні метнулися убік. Сани перекинулися, кучер у сніг сторч головою. Юзеф устиг сплигнути, а Марія — під сани. Смерті не минула б, та сніг врятував... Привезли її додому ні живу ні мертву. Ні слова мовити, ні сісти, ні стати не може. На лиці змінилася, в жар усю кинуло, очі якимись чужими стали. Марта, покоївка наша, підійшла та й шепоче: «Вийдіть, пані, Марія викидати буде...» Нічого робити. Я вийшла. А через якусь там годину — Марта... Показує загорнуте в ганчірці... Мертве... Ой, Текле, сестро моя, не знаю, як я все це пережила!..

— А сказала, з ким нагуляла? — спитала Текля, хоч і не сумнівалася, хто у цьому винен.

— Мовчить. Як не випитувала у неї, а вона — ні слова. Така вже потайна — не приведи боже... А пан Юзеф нікому в очі не дивиться, та й від неї чомусь відвернувся. Лиш я і Софія не відходимо від Марії... Видужує потроху, але ще слаба і жовта як віск.

Помовчали обидві, зітхаючи, а потім Текля наказала покликати Софію. Та незабаром увійшла і чемно вклонилася.

— Сідай... Кинь смутком об землю. Розумію. Жаль сестриці, та не журися. І Марія хай не тужить. Все буде гаразд. Не чужі ви мені. Скажи, Зосю, хто винен у всьому, хто спокусив? — Текля пильно дивилася в Софіїні очі.

— Не питаєте, бо краще мене знаєте, — відповіла Софія, добре-таки вимовляючи слова, і захлипала: — Не скажу, хоч ріжете. По-клялася до смерті берегти таємницю...

Пані Лоська теж підозрювала Юзефа, але мовчала і пильніше стала пантрувати Софію. Не вберегла Марію, то хоч цю, меншу, треба врятувати від неслави. Вона тепер далеко не відпускала дівчину від себе, весь час була з нею, продовжувала вчити французької мови. Софія швидко сприймала науку, засвоювала шляхетські звичаї. Пихаті жванецькі панки вже звернули увагу на дівчину. На вечірках та бенкетах в'юнами снували навколо неї, але дівча знало собі ціну — не з кожним шляхтичем і в танок ішла, не з кожним розмовляла. Милуючись нею, Лоська раділа: «Матиму на тім світі спасіння душі, бо сам бог бачить, скільки добра роблю для сироти-ни». А Текля говорила:

— Яке велике терпіння маєте, сестро. Піклуетесь про неї, як мати рідна.

— А що маю робити? Своїх дітей бог не дав, то хоч чужими на-тішусь, — відказувала пані Лоська.

Розділ сьомий

ДАРУНОК ЗА КОНЯ

Відтоді, як з Марією сталося лихо, Юзеф відсахнувся від неї. Давно вона видужала, ожила її краса, а йому байдуже. Нелюбою стала. Взяв, що можна було взяти від дівчини, і відвернувся.

— На те й дівчата на світі існують, щоб їх спокушувати, — виправдовувався він перед людьми й перед власною совістю.

Зустрічей з Марією уникав, навіть на вечірки не ходив, якщо там була Марія з сестрою чи пані Лоською. У такі дні він виїжджав на пікети перевіряти, як несуть службу жовніри його загону, або, пославшись на поганий настрій чи нездоров'я, зачинявся на весь вечір у своєму кабінеті чи спальні.

На тому тижні гостював за Дністром у хотинського паші. Той подарував йому арабського скакуна. Тепер Юзеф цілими днями не злазив з коня, гасав від пікету до пікету вздовж кордону. У Жванці довідалися про цей дарунок, зраділи: значить, не піде турок війською, коли сам паша робить такі презенти командирові польського війська. Налякане недавніми чутками про війну, місцеве панство знову повеселішало. Почастішали бенкети, потекло звичним руслом безжурне шляхетське життя.

На своєму зібранні жванецька знать насадила на Юзефа: треба чимось віддячити султанському намісникові. Ліпше мати під боком приятеля, ніж ворога.

Юзеф недовго думав, чим відповісти на дарунок паші, і знову почав збиратися за Дністер. Поки готували переїзд — Дністер після повені ввійшов у свої береги. На кінному дворі жванецькі стельмахи лагодили карету — натягували на колеса нові штаби, обновля-

ли внутрішню обшивку та бляшаного орла над дашком екіпажу, бо за зиму весь він вкрився іржею.

Текля з пані Лоською здивувалися, коли довідалися, що Юзефа супроводжуватиме до Хотина Марія.

— Нехай, — погодилися вони, — може, подобрішає до дівчини, бо зовсім байдужим став.

Марія покірно збиралася в дорогу. Лоська вертіла нею перед дзеркалом, приміряла плаття, пудрила, рум'янила їй обличчя.

— Хай бачать нехристи, які в нас красні панянки, не те що їхні бусурманки з совиними очима.

Юзеф нетерпляче ждав на подвір'ї, поки жінки вирядять Марію. Та ось вона збігла східцями — у шовках, у зеленому капелюшку з павинним пером. Юзеф чемно взяв її за лікоть і повів до карети. В супроводі військового почту екіпаж покотився до Дністра.

Після від'їзду Юзефа й Марії обидві пані, примостившись на канапі в Текліній спальні, довго перемивали Юзефові кістки. Розмова точилася мляво, жінки від нудьги позіхали, прикриваючись пахучими хустинками. Хилило на сон.

Та ось внизу озвався клавесин, спочатку тихо, а потім чимраз гучніше, і невдовзі будинок виповнився чарівними звуками полонезу. Пані завмерли, вслухаючись, потім зійшли вниз і почали танцювати, аж поки не зазирнув у вікно синій березневий вечір. Нарешті Софія втомилася грати, поцілувала жінок і пішла до своєї кімнати. Пані взялися за карти, раз у раз позираючи у вікна — чи не їде з Хотина Юзеф.

Лише опівночі зацокали копита на забрукованому подвір'ї. Юзеф приїхав сам. Потираючи заляклі руки, увійшов до вітальні, де його і зустріли жінки.

— Де Марія? — спитала Текля, відчувши щось недобре.

— Потім, потім про неї. Дайте чимось зігрітися. Гукніть Марту, нехай вина принесе... Ні, горілки, бо замерз як цуцик.

— А чи в Хотині не вгощали?

— До біса таке пригощання! Не п'ють турки... Горілки швидше!

Покоївка Марта заметушилася і незабаром поставила на стіл карафку. Не чекаючи, поки йому прислужать, Юзеф сам собі налив і випив. Пані сиділи поруч, мовчки дивилися на нього.

— Там Марія, — показав у вікно, відповівши на запитливий погляд жінок.

У пані Лоської брови сіпнулися догори.

— Нічого не розумію, де це — там?

— У турка.

— Матка боска! У турка! Скажи, брате, що скоїлося? — вкрай розтривожилася Текля.

— Я виконав заповіт пана посла. Він звелів подарувати від його імені Марію турецькому паші... Не знаю, чимось зобов'язаний він перед турком, — збрехав Юзеф.

— О боже праведний! — сплеснула руками Текля. — Чого ж про це я не знала?

— І не повинна була знати. Мужчинські це справи, державні. Не про все вам, жінкам, і казати можна було. А тепер кажу: якісь рахунки у пана посла з турецьким начальством. Оце і все, і не питайте більше.

Розгнівані пані сипали прокльони і на Лясопольського, і на Юзефа, і на хотинського пашу.

— Годі вам! — сердито гримнув на них. — Марії там буде добре, бо вона наймолодша і найкраща серед жінок хотинського гарему.

— Гай-гай! Жди від турка добра!.. Була дитина, як у раю, а потрапила у пекло, проклятий! Ти занастив дитину! — заходилася плачем Текля.

— Вгамуйся, сестро! — став умовляти брат. — Що мав я діяти? Така воля посла, я тільки її виконавець.

Розділ восьмий

«НАШОГО ГНІЗДА СОКІЛ!»

З Кам'янця примчав посланець. Навіть не спішившись, вийняв із-за пазухи пакет, подав Юзефові, козирнув під зелену конфедератку і повернув коня до брами.

— Гей, а жеребця свого годувати не будеш? — гучно кинув Юзеф запитання услід вершникові.

— Він ситий, пане, а мені ніколи. За сонця треба дістатися до Лядова, — відповів і пристрожив гнідого.

Юзеф вертів у руках пакет, обліплений товстими восковими печатками. Впевнившись, що вони не пошкоджені, розірвав пакет і вийняв папір.

— Еге! — всміхнувся, прочитавши послання кам'янецького коменданта. — Відчуваю твій характер, батьку. Пишеш до рідного сина, а так, наче до чужого.

Ян Вітте викликав сина до себе. Це було доречно, бо Юзефу хотілося зникнути з дому, щоб не чути голосіння жінок, їхніх докорів, не бачити сліз, якими вони оплакували Марію. Ще раз прочитавши листа, наказав негайно лаштувати в дорогу карету, і за якусь годину його екіпаж викотився на кам'янецький шлях.

Стояли погожі березневі дні без вітру і дощів. Дорога після тих вод просохла. Весна задзвеніла над степом. Де-не-де по ярах та видолинках ще білили останні клаптики снігу. Земля парувала і пахла вільгістю, молода травиця прокльовувалася з ґрунту блідо-зеленими голками. На придорожніх в'язах та осокорах несамовито каркало гайвороння, лагодячи торішні гнізда. Юзеф з вікна карети милувався краєвидами подільських просторів, що тільки-но прокинулися від зимової дрімоти. Якась безтурботність полонила його. Військові клопоти, Маріїна доля, Текліні сльози та гнівні докори пані Лоської — все це не тяжіло над ним. На лоні природи приємно лоскотали інші думки. Він мріяв про Софію: «Де ж ти взялася на мою голову, любе дівча? Заради тебе я й Маїї позбв-ся».

Солодкі мрії, весняна теплінь розморили Юзефа. Він подався в глибину карети, ліг і невдовзі заснув, заколисаний іздою.

Пізно ввечері екіпаж вкотився в Кам'янець. Ян Вітте зустрів сина у передпокої:

— Дорогий гостю! Дай-но поцілую тебе... Ще раз, іще... А тепер відступися трохи і стань струнко, як личить роякові. Хочу бачити, чи не зігнула тебе служба.

Син поправив на голові конфедератку, обсмикав мундир і виструнчився. Чорні, хвацько закручені вуса вдало доповнювали портрет бравого офіцера. Ян Вітте заклав назад руки і обійшов навколо сина, задоволено ляснув по плечу:

— Нашого гнізда сокіл!.. Піди до покоїв, матері покажися, обніми її любенько. Вона не знає, що ти прибув. Зрадіє. Іди. А потім ми з тобою тет-а-тет. Державні справи, сину. Важливі... Іди.

Генерал довгенько чекав у своєму кабінеті. Нарешті відчинилися двері, і, подзенькуючи острогами, увійшов Юзеф.

— Сідай, капітане, — сухо сказав старий.

Перед Юзефом тепер був не той Ян Вітте, рідний батько, що з годину тому назад так палко розцілював його в передпокої. Перед ним сидів генерал, гроза офіцерства всього Поділля. Не лишилося й сліду від лагідної усмішки та батьківської теплоти в старих очах.

— Як поводитьесь турок? Чи не бентежить наших кордонних охоронців? — спитав батько.

Юзеф довго розповідав про службу на кордоні, про дружбу з хитинським намісником турецького султана. Ян слухав і схвально кивав головою.

— То добре, що з турком спокійно. А хлопці не збиткують?

— Не чути.

— Може, в Жванці й не чути. А я з усієї Подолії доноси маю... У Ямполі магазії збіжні розграбували. Під Ушицею фільварок пана Бинди з димом пустили... В Славутському лісі знову левенці об'явилися... Дивись — і до Жванця доберуться.

— Мое діло кордони пантрувати, а не фільварки. На те є надвірні. Хай не дримають... Розжиріли на панських харчах, наче кнурі, то й не здужають з хлопцями впоратися!..

Генерал підвівся з-за столу, недобре глянув на сина:

— Приборкання хлопа — то є захист Речі Посполитої. Ворохобне бидло плюндрує панські маєтності і цим змордовує еліту польську, цвіт ойчизни нашої. Бунтівники — то найнебезпечніші вороги!

— Але ж у нашій окрузі тихо. Я не впевнений, що у Жванці хтось може заворохобитися.

— Не впевнений... Капітанське око далі власного носа нічого не бачить... А я бачу... Маю папери з Варшави. Ясновельможне панство здобуло на сеймі велику перемогу над зрадниками ойчизни, які намагалися розв'язати хлопцям руки, вольносьць йому дати... Великий сейм ухвалив: віднині кожен хлопа мусить три дні на тиждень у пана працювати. А ще вирішили зробити земельний переділ

— дати хлопцям гірші землі, бо на родючих він розпаскудився і починає від жиру казиритися... У Жванці, кажеш, тихо? А почнеться земельний переділ — побачиш, що буде. Отож готуйся до всього. Заворухнеться якесь село чи хутір — кидай на бунтівників військо, нищ поганих огнем і мечем!

— Тепер розумію, що до чого, — сказав Юзеф, вислухавши батька, — і прошу не сумніватися, ваш син, шляхтич і офіцер війська польського, зуміє постояти за честь шляхетства й ойчизни нашої.

— Від тебе чогось іншого і не чекав... Вважай, що розмови кінець. Про державні справи... А тепер інше питання маю до тебе. Мати нічого не казала?

Юзеф зашарівся, не знав, що відповісти.

— Ну, ну! — підбадьорив батько. — Тридцять років — такий вік, коли не червоніють!.. Ось що скажу: годі байдикувати. Панянку тут присватали тобі. Шляхтянка. Файна пара буде.

— Воля, батьку, дорожча мені.

— У твої роки пора з нею прощатися.

— Але ж не до вподоби мені Сарнецька. Негарна дуже.

— Мгу!.. А де ж знайдеш таку, щоб і вродлива, і багата? Вона у батька одна. Всі маєтності їй дістануться...

Юзеф похнюпився.

— Подумати треба, батьку. Це таке діло... Треба все зважити.

Розділ дев'ятий

СОФІЯ

Вже місяць, як Юзеф повернувся з Кам'янця, а й досі ще не сповістив батьків про своє остаточне рішення.

— К бісу оту Сарнецьку! Не любя вона мені! — махнув на неї рукою.

А Софія уникала його з тих пір, як він спровадив Марію хотинському паші. На вечірках цуралася, все з пані Лоською та з жванецькими паничами в танцях крутилася. Вередливою стала, наче й не жебрачка вона, а пещена панянка. Авжеж, це пані Лоська винувата — навчила її панських манер, тепер до неї, наче до королеви Амалії, на золотій колясці не під'їдеш. Юзеф глянув у вікно і побачив Софію. Дівчина йшла із саду з букетом квітів, граціозна, прекрасна, в блакитній шовковій намітці, кінці якої тріпотіли від вітру, як прозорі крила. Ось уже чути її кроки на сходах. Рипнули двері кімнати. Юзеф підвівся з-за столу, оглянув себе в дзеркалі, підкрутив вуса — джигун джигуном. Не спитавши дозволу, зайшов до Софії. Вона тримала в руках кришталеву вазу, збиралася опустити в неї квіти.

— Який красивий букет! Але ви ще краща! — промовив Юзеф.

Дівчина здригнулася, кинула на стіл квіти.

— Волю, пане, щоб ніхто з чоловіків до моїх покоїв не заходив!

Зневага, що спалахнула в її погляді, образила гонористого Юзефа, розбудила у ньому гнів.

— Як господар цього будинку, маю право ступити у кожен його куточок.

— Але не тоді, коли у ньому самотна дівчина. Це не пристойно й не гідно порядної людини.

— Дівчині, купленій на невільничому ринку, велика честь побувати в обіймах вродзонного шляхтича! Негоже їй ображати свого благодійника!

Юзеф ступив до неї.

— Геть! Геть! — загукала Софія. Вона метнулася до канапи, вихопила з-під подушки кинжал. — Не чіпайте! Смерть заподію! Не чіпайте! Геть!

Юзеф сторопів. Він дивився на дівчину безумними очима і важко дихав. Софія стояла перед ним рішуча і люта, як вовчиця. Несамовитий погляд очей, напруження кожного м'яза свідчили про те, що гостра зброя опинилася в її руках не випадково.

— Не підходьте! Я зумію себе захистити!

— Що з тобою, Зосю?! Вгамуйся!.. Я кохаю тебе! — отямився Юзеф.

— Знаю, чим скінчилося ваше кохання з сестрицею моєю. Гірка її доля й мене розуму навчила...

— Софія, я не зичу тобі лиха. Небо бачить — люблю тебе щиро. Я піду звідси негайно, в цю ж мить, але скажи хоч єдине радісне слово!

— Залиште мене! Ідіть звідси, ідіть! — Дівочий голос тремтів, очі палали.

Юзеф хотів ще щось казати, але не міг. Незвичайна рішучість дівчини відняла у нього волю, приголомшила. Похнюпившись, він мовчки пішов геть.

Софія ще якусь мить стояла мов закам'яніла, та коли за Юзефом зачинилися двері, враз відчула слабкість у всьому тілі, душевну порожнечу й сум'яття.

— О боже! — Дівчина обхопила долонями скроні і кинулася на подушки. — Маріє, сестре, тепер настала і моя черга!.. Гірка наша доля, сестро!..

Увечері Софія розповіла про все пані Лоській. Дівчина дивилася на неї, не розуміючи, похвалить вихователька за кинжал чи осудить.

— І ти могла б це зробити? — строго спитала Лоська.

— Змогла б...

Очі Лоської стали великими. Видно, злякалася того, що почула від Софії.

— Борони боже, доню! Не бери на себе такий великий гріх!

— А сестрицю мою, Марію, зганьбити й віддати в рабство — не гріх?

— Така наша доля жіноча.

— Я не хочу такої долі! Не хочу!

— Не перша ти... Ну, заспокойся! Час загоїть душу, забудеш образ, — сказала пані. — Кажеш, пан Юзеф засмучений пішов від тебе?

— Так.

— Значить, совість у ньому прокинулася... Це добре. Але він не вгамується, не відстане від тебе... Послухай мене, Зося. Не цурайся його, але й волі не давай, не допуская близько. Скажи: тільки після шлюбу.

— Не любий він мені, пані.

— Дуренька. Чи забула, хто ти така?.. А пан Юзеф — шляхтич, роду знатного. Яка панянка не піде за нього?.. Роби, як раджу. Щастя тобі хочу.

Софія нічого не відповіла.

— Ну, годі, — сказала Лоська, — ходімо танцювати!

Жінки пішли до салону, куди незабаром, як метелики на світло, позліталася жванецька шляхта.

Юзеф повернувся додому, коли танці були в розпалі. Став осторонь, обіперся ліктями на підвіконня. Пропливла в парі з Лоською Софія, зиркнула на нього колючим поглядом.

— Сатана! — тихо, майже шепотом відповів Юзеф на той погляд і пішов до свого кабінету. Він ліг на канапу, не скинувши навіть одягу, заплющив очі. А в уяві — Софія. «Може, одружитися з нею?.. А хто ж дозволить такий шлюб?.. Шляхтич — і жебрачка! Ні! Ні! Це ганьба для всієї родини. Відцураються батьки, відсахнуться друзі. Король позбавить офіцерського звання, небо впаде на мене чорним прокляттям... О, яка нечиста сила наслала її на біду мені?!»

Сестра Текля Аксамітовська і пані Лоська бачили, як страждає Юзеф, впевнилися, що не минути йому заручин з грекинею, і доклали всіх зусиль, аби ще краще «обтесати» Софію. Вони частіше стали їздити з нею в гості до Вінниці, Брацлава й Тульчина, при кожній нагоді пускали чутку, що дівчина походить з династії візантійських імператорів, що Боскамп Лясопольський викупив її з полону в турецького султана.

В шляхетських родинх цю небиліцу сприймали за чистісіньку правду. Софія своєю класичною грацією, розумом і аристократичними манерами, набутими в домі Вітте, стверджувала це.

Незабаром жванецьке життя померкло в очах грекині від сяйва та розкошів вінницьких і тульчинських палаців. Навколо Софії почали увиватися жонаті й нежонаті пани, які стояли на вищому, ніж Юзеф, шляхетському щаблі. Це до болю драгувало його. Він страждав од ревнощів і не знав, як схопити жар-птицю, котра пурхає над самісінькою головою, а до рук не дається.

Тишком-нишком поїхала Текля до Кам'янця, щоб довідатися, як поставляться батьки до можливого заручення Юзефа з Софією. Розповіла все, як є, всю правду.

Старі не дуже розчарувалися, довідавшись, що Юзеф не хоче брати Сарнецьку. Хто з батьків не зичить щастя рідним дітям? Але

намір сина побратися з дівчиною без роду, без племені вони сприйняли як образу, як наругу над шляхетською честю.

— Не дозволю! Не буде на це мого благословення! — гримів генерал Ян Вітте.

Старий погрожував зректися сина, щоб зберегти честь роду і відвернути від себе гнів короля.

Так і не зуміла Текля Аксамітовська умовити старих дозволити шлюб. Повернулася до Жванця і довго радилася з Лоською, що робити, чим допомогти єдиному братикові.

Тим часом з Кам'янця прийшла депеша: батько знову викликав сина до себе. Там на Юзефа чекала приемна несподіванка — підвищення в офіцерському званні й призначення командиром Кам'янецького полку.

Незабаром Юзеф прийняв нову посаду і поселився у батьківському домі. Текля з пані Лоською та Софією перебралася в передмістя Кам'янця, до свого невеличкого маєтку з чудовим садом та рибним ставком. Юзеф не пропускав нагоди зустрітися тут зі своєю коханою. Часто вони усамітнювалися на березі ставка. Юзеф був перед нею смирним, наче ягня, і вона перестала уникати його. Він обдумував свій намір обвінчатися з Софією таємно, звертався з таким проханням до ксьондза Куньовського, але той чемно відмовив:

— Закони Жечі Посполитої не дозволяють такий шлюб. Я не маю права порушити волю короля і догми святої церкви. Ідїть до пана біскупа. Якщо буде його дозвіл, то хай благословить вас свята Мадонна.

Кам'янецький біскуп Адам Краснянський уважно вислухав молодого полковника, підвівся з глибокого крісла, схрестив на грудях руки і мовчки почав ходити по кімнаті. Юзеф стояв, схиливши голову, з тривогою чекав рішення святого отця, котрий мав найбільшу владу на Поділлі. Грекиня полонила його серце, заволоділа волею. Він ладен продати душу самому нечистому, щоб заволодіти нею, та поки що сподівається на бога. А тим часом біскуп, мовчазний і хмурий, ходить по вітальні, морщить у глибокій задумі лоба, зрідка позирає на полковника, враженого амуrowими стрілами.

Глава католицької церкви на Поділлі Адам Краснянський не лише займав помітне місце на ієрархічній драбині. Він був також розумним і далекозорим політиком. Замислившись над клопотами до нестями закоханого Юзефа Вітте, він пригадав легенду про царське походження заморських красунь. Ту легенду пустили по світу Текля Аксамітовська і пані Лоська. Розійшлася вона по всьому Поділлю, дійшла до вух біскупа Краснянського, і, хоч сприйняв її як вигадку, все-таки замислився над нею, і в його голові виникла далекоюжна ідея: чому не використати грекиню на користь вітчизни? Колись Марина Мнішек була одружена з Лжедмитрієм і це дало змогу Польщі виставити свого претендента на російський престол. А якщо підтримати чутки, що Софія походить із роду візантійських імператорів... Чи не можна буде з допомогою цієї красуні завести політичну гру і претендувати на Константинополь? Святому

отцеві свербіло й інше. Він знав, що старий Вітте проти цього шлюбу, отже, трапилася нагода насолити давньому ворогові...

— Сину мій, — нарешті заговорив біскуп, — чисте й вірне кохання дарує людям бог. Я дозволяю вам побратися і благословляю вас. Хай буде між вами мир, любов і злагода віднині й довіку. Будьте щасливі на багаті літа.

Краснянський перекрестив Юзефа і важко опустився в крісло. Наречений з хвилину стояв непорушно, мов кам'яна баба. Схаменувшись, припав перед біскупом на праве коліно.

— Спасибі, отче.

— Але я маю вам нагадати про походження вашої нареченої, — промовив біскуп. — Вона спадкоємиця візантійського престолу. Не забувайте про це.

Не пішов — на крилах понісся Юзеф від біскупа, і з того ж дня в домі Теклі Аксамитовської почали готуватися до заручин.

Нарешті довгожданий день настав. Чотирнадцятого червня 1779 року — день не святковий, будній. Мешканці кам'янецького передмістя Зіньківців здивувалися, коли побачили, що костюл відчинений і служка запалює свічки перед образами.

Пішла чутка, що тут буде таємно вінчатися якась знаменита особа — чи то королівна Амалія, чи російська царівна, яку викрав у вельможних батьків кам'янецький полковник. Ніхто в Зіньківцях не знав подробиць. Ходили найдивовижніші плітки, вони дуже заінтригували місцевих обивателів, і навіть ті, що працювали поблизу в полі, кидали роботу, йшли до костюлу, збиралися, як на дивоглядь.

Доріжку від дзвіниці до паперті служки вистелили килимами, квітами й зеленим гіллям скумпії та клену. Біля дзвіниці чатували обвішані торбами старці. Босоногі, обірвані містечкові дітлахи юрмилися тут з глиняними глечиками, дерев'яними цеберками, щоб перелити дорогу на щастя молодим і спіймати кинутий мідяк.

Прибіг хлопчина в штанях на одній підтяжці, босоногий, замурзаний, і, показуючи в напрямку міста, крикнув захекано:

— Он вони! Ідуть!

Шлюбний екіпаж здивував зіньківчан. Вони сподівалися побачити пишний кортеж, а біля костюлу спинилася одна-однісінька карета без пошту й пишноти. Молодих супроводжували тільки четверо — капітан Гнат Прибишевський, місцевий шляхтич Семен Квятковський та пані Лоська з Теклею. Вони мовчки вийшли з карети і покvapилися до храму. Там молодих нетерпляче чекав ксьондз Хмельовський, задалегідь попереджений Адамом Краснянським про політичний замисел шлюбу. Ввічливо вклонившись, він подав Юзефу руку.

— Ось дозвіл пана біскупа, — Юзеф вийняв з кишені папірець.

Хмельовський довго читав, зрідка позираючи на молодих.

— Я повинен вам сказати віч-на-віч кілька слів, пане полковнику, — ледь помітно всміхнувся Хмельовський і відвів Юзефа вбік. — Відтепер наречена Софія стає вашою законною жоною і ма-

тиме щасливе прізвище Клявоні. Чи усвідомили собі, яке велике значення це має для вас? Клявоні — прізвище візантійських імператорів.

— Так, отче. Моя наречена походить із цього славетного роду. В її особі Польща вбачає єдину наступницю візантійського престолу... Розумію... Це робить мені велику честь.

Юзеф не витримував хитрого погляду Хмельовського і схилив голову. В масних, глибоко схованих під кошлатими бровами очак ксьондза спалахнули іскорки.

— Так, так, пане полковнику, але... — Ксьондз зробив паузу, потер долонею бритого лоба. — Гріх, який я беру на свою душу, вимагає індульгенції...

Сплетений разом зі святими отцями в міцний вузол однією брехнею, Юзеф зрозумів, куди хилить Хмельовський. Щоб припинити почату ксьондзом хитру розмову в швидше обвінчатися, він сказав

— Не турбуйтеся, отче, ви одержите все, що треба для радощів на цім світі і спасіння душі на тім... І ще смію запевнити: справа, яку ви берете на себе, потрібна для католицької церкви і ойчизни нашої.

Ксьондз нічого не відповів, усміхнувся лише, взяв за руку молодого і підвів до молоді. Урочисто загув орган, на хорах залунала величальна. Зінківчани зацікавилися з подиву, коли Хмельовський проголосив з амвона:

— Вінчається раба божа Софія, спадкоємиця престолу Грецького і Константинопольського царства, нащадок і продовжувачка імператорського роду Клявоні!

Обряд тривав недовго. Після вінчання Хмельовський слез у вівтарі і задоволено потирав руки. Знав: полковник Юзеф Вітте добре віддячить йому. Таємниця, яку він знає, варта доброї торби грошей.

Після вінчання шлюбна карета виїхала з Зінківців. Дітлахи бігли за нею аж до Кам'янецької гори, хапаючи на льоту цукерки й мідні монети, які щедро кидали їм пані Лоська і Текля Аксамітовська.

Розділ десятий

ПРОКЛЯТТЯ

Мов грім, вразила старого Вітте звістка про одруження сина.

— Геть з моїх очей! Геть! — лютував батько.

Син стояв перед ним рішучий і непохитний.

— Як ти смів таке вчинити?! О боже! Наш рід, нашу шляхетську честь затоптано в багно якоюсь жебрачкою! Який сором! Яка ганьба упала на мою сиву голову!

— Вона не жебрачка! — заперечив Юзеф.

Старий не міг вгамуватися. Він проклинав сина, корив недобрими словами Лясопольського, Теклю, пані Лоську, біскупа Краснянського, благав небо покарати їх, а Софії послати наглу смерть.

— Зрікаюсь!.. Зрікаюсь тебе, облудний! Проклинаю!. Хай мій гнів і сльози твоєї матері упадуть на тебе великою карою!..

Юзеф зрозумів, що не скорити впертого батька, і покинув його, навіть не попрощавшись. За порогом батьківського дому відчув себе пригніченим і поспішив до Софії. Вона кинулася йому на шию, зашебетала:

— Любий мій, усміхнися! Чого такий сумний та невеселий?

— Богине моя, — розчулений пестошами дружини, вимовив Юзеф, — я тепер сирота... Батьки зреклися мене...

— Не сумуй. У мене теж ні батька, ні матері. Але й сироти можуть бути щасливими.

— Тс-сс!.. Ніколи й нікому не говори, що ти сирота. Ти — Геліче-Клявоні-Маврокордато, спадкоємиця візантійського престолу.. Запам'ятай це назавжди! — Юзеф, усміхнувшись, торкнувся мізничцем кінчика носа дружини.

— Добре, милий. Хай буде так, — сказала Софія.

В її голосі відчувалися пустотливі нотки. Юзеф міцно пригорнув її до себе й несамовито став цілувати. Несподівано увійшла до кімнати пані Лоська.

— Ах! — сплеснула руками. — І це серед білого дня! О молодість, молодість, яка ж вона запальна!

Юзеф випустив з обіймів дружину, зніяковів. Софія відкинула назад скуйфоджені смоляні коси, зробила реверанс і попросила пані Лоську зіграти з ними в карти.

За грою жінки жартували, сміялися, намагалися розважити сумного Юзефа. Він зрідка відповідав на жарти. Заклопотаність давала йому ознаки — він програвав партію за партією.

— Уважніше, пане полковнику, бо так можна програєти й власні остроги, — зауважила Лоська.

— У чоловіка сьогодні поганий настрій, бо батько відцурався від нього, — сказала Софія.

— Он воно що! Серйозна причина для розпачу, але це не личить тому, чий мундир розшитий золотими позументами... Батьки завжди гніваються, якщо діти не по-їхньому діють. Та коли вибираєш собі долю, не питай ні в кого поради, крім свого серця.

Після карт пані Лоська і Текля зачинилися у спальні й довго міркували, як помирити сина з батьком.

А тим часом Жозефіна Потоцька нудьгувала в Тульчині. Їй набридло спілкуватися з одними й тими ж, та ще й тупими, необтесаними місцевими панамі, які щовечора сходяться до неї, щоб поведітисі з нудьги, поплескати язиками та поласувати смачним графським шматком. Вона повернулася б до Любліна чи Варшави, та чоловік заборонив лишати Брацлавщину до його повернення. Треба ж комусь доглядати графські володіння. Осавули та війти ненадійні охоронці, наживаються, лізуть у пани, розтринькують панське добро, мов пацюки збіжжя з засіків. Жозефіна не хотіла слухати хлопські скарги на осавулів та старост і наказала слугам

не пускати їх, а настирливих шмагати батогами, щоб не сміли ступати на графське подвір'я і не морочили голову своїми скаргами.

— Приїде граф, хай робить, що знає, а мені аби з нудьги тут не вмерти, — сказала сама собі і дуже зраділа несподіваним гостям — пані Теклі з Лоською.

— Ой, сестри, мені ж вас так бракує! — кинулася Жозефіна обіймати жінок.

Вони довго розмовляли, жартували, переповідали кам'янецькі та тульчинські плітки. Та ось Текля виклала і основну новину. Коли Жозефіна почула про шлюб Юзефа і Софії, одразу спохмурніла. Лоська і Текля, перебиваючи одна одну, умовляли графиню допомогти Юзефу помиритися з батьками.

— Що ж я можу зробити? — спитала Потоцька.

— Батька нашого умовте та матір. Вони вас поважають, як найсвітлішу особу на всьому Поділлі, і послухають.

— Старого Вітте можна зрозуміти. Софія — не рівня Юзефу, — відрубала Потоцька.

— Але ж красуня яка! Та розумна до того ж! А добро наживеться, коли згода та вірність між ними буде, — заступилася за молодих Лоська.

— Не рівня! — повторила Потоцька. — Вибачайте, але мушу сказати, що думаю: дурень ваш братик. Оженився на дівчині без роду й племені, осквернив честь шляхетства. Де ви чули чи бачили, щоб поважні люди продавали власну гідність? Ну, покоївкою чи куховаркою її вдома можна тримати. Хіба не міг Юзеф узяти від неї те, чого треба чоловікові? Ніхто б за це його не осудив: пан є пан, а служниця служницею. Так воно від світу ведеться... А то — тьху!

— Вона походить із славного роду, — сказала пані Лоська.

Поголоска про царське походження Софії досягла Тульчина, і Жозефіна Потоцька сприйняла її як вигадку, бо ще під час зустрічі в Хотині Боскамп Лясопольський розповів їй про тих дівчаток, тому, почувши слова Лоської, вона зареготала:

— Спадкоємиця візантійського престолу? Ха-ха-ха! Знаю, з якого роду-племені вона походить!

Обидві жінки зніяковіли. На Теклиному обличчі спалахнув рум'янець сорому. Жозефіна перестала реготати і раптом задумалася. В уяві постали сторінки з біографії її далеких предків. Їй, прямому нащадку славетного роду Мнішеків, добре була відома історія її прародички Марини Мнішек, виданої заміж за російського монаха Гришку Отреп'єва, який видавав себе за «убієнного царевича Дмитрія». Поміркувавши над легендою про Софію, вона дійшла висновку, який давно був зроблений кам'янецьким біскупом. Подумавши трохи, заговорила:

— Що й казати! Гарна вигадка. Дай боже, щоб привела до користі, але пробачте, сестри, що не можу зараз допомогти, у чому просите. Треба почекати, щоб старі охололи від свого гніву. Час вилікує від образи. А поки що обіцяю вам лише одне: нікому не казати правду про походження вашої грекніні.

— Спасибі й на цьому, сестро, — відповіла Текля.

В той же день жінки почали збиратися додому.

Юзеф з нетерпінням чекав їх повернення. Як тільки вони з'явилися, поквапився з Софією назустріч.

Настрій у Теклі був пригнічений. Вона мала гнів і на Жозефіну Потоцьку, і на Лоську, яка умовила її поїхати до Тульчина. Юзеф догадувався про невдачу, але не став зразу випитувати подробиці

— Як мати? — спитала Текля.

Брат помовчав трохи, а потім сумно відповів:

— Відтоді, як злягла, ще не підводилась. Я там не був, але покоївка потайки приходив і розказує.

Пані Лоська звернулася до Софії:

— Лиш ти одна можеш зарадити лихові. Піди до батьків, уклонися їм низенько, обійми матір, зігрій її теплом свого серця. Ти їм сподобаєшся, і вони простять вас. Піди. Хай стане тобі до помочі свята Марія.

— А що графиня Потоцька? — спитав нарешті Юзеф.

— Ет, — махнула рукою сестра, — бог з нею.

Розділ одинадцятий СТОРГУВАЛИСЯ

Боскамп Лясопольський з Феліксом Потоцьким поверталися з Варшавського сейму. Хоч у кожного був свій екіпаж, та їхали вони по черзі — не в одному, так у другому, аби бути разом, щоб не нудьгувати наодинці, та поговорити. А розмовляти було про що. Усю дорогу про сейм тільки й мови. Віднині панщину відроблятимуть не лише селяни, а й шевці, кожум'яки, броварі, кравці — весь ремісницький люд.

Екіпажі повільно сунулися люблінським шляхом. Пани милувалися чудовим краєвидом — численними озерами, завітчаними вербами та струнками тополями, далекими силуетами Карпат, що виринали з тремтячого синього марева. Прогуркотів під колесами дерев'яний міст. Шенсний-Потоцький окинув оком річку, згадав Б'ялув і хлопців-дударів, які наполохали все панство в окрузі. Відтоді він не був у Б'ялуві, але з листів управителя знав, що палац можна відбудувати, і якщо граф на це згоден та дасть гроші, то можна упоратися ще до Різдва. Потоцький не відповів на листа, бо й сам не знав, як повестися. Не вабила його більше Ведмежа скеля. З того часу, як хлопці-дударі заграли йому «Упиря», боїться того місця, як нечистий великоднього дзвону. Від одного лише спомину про ту страшну ніч усім тілом здригається. А скільки грошей витрачено на спорудження палацу! І все через отой клятий Сян. Дуже мальовничі його береги, широкі заплави з хмарами диких качок навесні та восени.

— А що, пане посол, чи не купите у мене б'ялувський маєток? — спитав Потоцький і намалював таку картину, наче то було не урочище Сяну, а куток Швейцарії чи Ніцци.

Лясопольський чув про пожежу, знав, що на відбудову палацу потрібні гроші, а тому, зважуючи все, відповів не швидко.

— Ваш палац — то кіт в мішку, вельможний пане Треба подивиться, чого він вартий, тоді вже й торгуватися...

— А чого торгуватися? Продам недорого. Ніколи мені з ним морочитись. На Поділлі маю дуже багато справ. — Потоцький гукнув на горбатого машталіра: — Звертай на Б'ялув та дай доброго батога ледачим, щоб ніч не застала в дорозі.

Сонце вже торкнулося скель, що повисли над Б'ялувом, коли магнатські екіпажі вкотилися на територію маєтку. На подвір'ї було тихо і порожньо, як у пустелі. Не шуміли кришталевими струменями водограї, не гриміли музики, не товпилася челядь, зустрічаючи вельможного. Два чи три мазури, що порпалися в саду, помітили господаря, кинулися бігцем назустріч і пали до ніг

— Чи пан накаже розпрягати та відвести до стайні коней? — спитали мазури.

— Машталір сам знає, що робити, — відповів Потоцький.

Візник дістав з заденка рептух і підвісив до кінських морд. «Значить, — здогадалися мазури, — не довго пан затримається, якщо не звелів розпрягати коней, ну і слава Єзусу». У відсутності Потоцького вони завжди відчували себе спокійніше — менше гуляв по їхніх спинах канчук.

Блукаючи по лабіринтах знівеченого пожежею палацу, Лясопольський слухав, як розхвалював маєток Потоцький, і мовчки прицінювався до всього — скільки прибутку дасть сад, рибні ставки, луки та лісові угіддя.

— П'ятдесят тисяч злотих даю, — зваживши все, сказав дипломат.

— Пане посол, ви пропонуєте мені півціни. Один лише палац коштує стільки. А земля з садом та мисливськими угіддями й озерами нічого не варта? — з тінню образи відповів Потоцький.

Лясопольський розумів, що такий маєток вартий добрих грошей, та все одно більше дати не міг: п'ятдесят тисяч — це його річний прибуток.

— І ні шеляга зверх того. Якщо згодні — то й по руках, — твердо сказав Лясопольський.

— Мало. Подумайте лишень, навіщо мені терпіти збитки, — розвів руками Потоцький, а в глибині душі рад був і такій ціні, та сподівався по дорозі до Любліна виторгувати у пана посла ще бодай дві чи три тисячі.

Завечоріло. Сонце закотилося за смерекові хащі. Від підніжжя Ведмежої поповзли в долину сірі сутінки. Машталір підібрав рептухи, поправив на конях упряж. Пани сіли в карети і вирушили далі.

Нарешті наступив час одному звертати на Люблін, другому — на Краків, і Лясопольський на прощання сказав свою остаточну ціну.

— Гаразд. Хай буде по-вашому, але щоб усі гроші разом... Не дуже я вмію торгуватися, з таким хистом недовго і в старці подається, — згодився Фелікс.

Розділ дванадцятий
КАМ'ЯНЕЦЬКА ЗІРКА

Софія швидко знайшла спільну мову з світським товариством Кам'янця. Воно охоче запрошувало її на вечірки та бенкети і вважало за велику честь приймати у себе спадкоємицю візантійського престолу. У її присутності затихали звичні для провінціального панства легковажні жарти, непристойності. Жінки проводжали красуню задрісними очима, а чоловіки підлесливо увивалися навколо неї, приймаючи як високу нагороду її грайливу усмішку чи комплімент. Шляхтичі заздрили Юзефові. Ніхто з місцевих панянок не міг рівнятися з нею розумом та вишуканістю манер.

У Кам'янці, хоч і стиха, та шепталися про справжнє походження Софії, але біскуп Краснянський при кожній нагоді стверджував, що вона прямий нащадок візантійських імператорів, то кому ж вірити, як не святому отцю — найповажнішій особі на всьому Поділлі? Як би то не було, кожна родина рада була прийняти грекینیю у своєму домі.

Лиш генерал Ян Вітте не хотів бачити свою невістку, не бажав навіть слухати про неї. Його умовляли замиритися з сином, але він стояв на своєму:

— Сам бог не прощає синівської зради, і я не можу.

Юзеф втратив надію на батьківське прощення. Він сподівався ранише, що старий заповість йому свою маєтність, а тепер і мріяти про це перестав.

— Який же ти дуренький, — зареготала Софія, довідавшись про те, чим він мурдується.

Вона не виказала свого наміру взятися за налагодження родинних відносин і нанести візит старому Вітте. Нехай це коштує її жіночого гонору, але зробити це треба, бо конфлікт між сином і батьком до добра не доведе.

Одного разу, залишивши біля комендантської брами фаєтон, Софія збігла на високий ганок, майнула повз слугу, який зустрівся їй у парадних дверях, перейшла вітальню і опинилася у кабінеті Яна Вітте. Зашелестіло дороге шовкове плаття, вийнуло павине перо жіночого капелюшка, і перед здивованим комендантом жінка опустилася на коліна і заридала.

— Простіть нам, батьку рідний! Простіть!

Старий ухопив її за руки, намагався підвести.

— Хто ти така?.. Заспокойся!

— Я ваша невістка, — сказала Софія, підводячись.

В її очах було стільки благання, стільки душевного болю й покори, що жорстокий норів генерала де й дівся. Старий Вітте довго не міг вимовити ні слова. Почуття гніву й милості боролися у ньому.

— Ти така гарна, що я не дивуюся синові, який не послухався батьків... Прощаю вам і... благословляю...

Софія припала до руки старого.

— Н-ну, годі, годі, — бурчав комендант розчулено, і його вицвілі сірі очі заволожилися. — Хай буде так, як сталося, — сказав і поцілував її в чоло.

— Спасибі, батьку! Ми з Юзефом ніколи не забудемо вашої милості... Спасибі!

— Якщо вам так на роду написано, то хай на те буде воля божа. Будьте щасливі!

— А чи не можна мені побачити матір? — спитала Софія, витираючи хустинкою зволожені очі.

— Слаба вона дуже... Але... іди до неї, може, заспокоїться, побачивши тебе...

Бліда мов смерть генеральша лежала під білим простирадлом у своїй кімнаті. Софія глянула на неї і відсахнулася — така вона була страшна і немічна. Відчувши, що хтось появився у кімнаті, спробувала підвестися, щоб побачити, але не змогла, і зразу ж опустила голову на подушку. Грекиня ступила ближче до ліжка і, вдвляючись в мертвяно-біде обличчя старої, голосно промовила

— Це я, невістка ваша, Софія!

Генеральша раптом вирячила на неї страшні, безумні очі і замахала кістлявими руками так, наче намагалася відштовхнути від себе нечисту силу:

— Згинь!.. Згинь! Зги-и-инь!..

Софія мовчки позадкувала до порога і вийшла геть. У передпокої на неї чекав Ян Вітте

— Ну що? — спитав насторожено.

— Марить, — зітхнула невістка.

— Гарячка в неї. Буває, що й мене не признає... Видно не довго їй лишилося бути на цьому світі.

Софія повернулася до фаєтона. Вона була вдоволена відвідинами і раділа, що умовила Яна Вітте простити їх, а зі старою вона помиряться, коли та видужає.

— Чимдуж додому, машталіре! — гукнула вона.

Хльоснув над кінськими спинами батіг, і колеса загуркотіли кам'янецькою бруківкою.

Так і не видужала генеральша. Вмирала вона довго й тяжко. Після похорону Ян Вітте помітно змарнів, осунувся, пишні генеральські вуса скуйовдилися, обвисли і здавалися зайвими на в'язлому, з каламутними очима обличчі.

Софія щодня наїжджала до старого, піклувалася, наглядала за домом, докоряла дворовим, які нібито не досить уважними стали до овдовілого господаря. Незабаром Вітте відписав синові подільське село Млини з гуральнею та фільварком.

Одержавши маєток, молоді виїхали туди на оглядини та спочинок від задушливої міської спеки. Зупинилися вони у попа Никодима. Довідавшись про прибуття нового господаря, млинівський

економ Стасько Лепський усю ніч гасав попід хатами, сповіщав про це селян, вимагав, щоб завтра до схід сонця старі і малі були в полі, а хто не вийде — буде покараний канчуками.

Ніхто не скликав млинян до Никодимової хати, але, як тільки на день заблагословилося, майже все село зійшлося сюди. Стасько Лепський пристрожив коня і на повному скаку ввігнався в натовп, замахнувся нагаєм.

— Чому хлопи тут галасують? Чом не на лану?

— Пана молодого хочемо бачити, поклонимося йому і в поле по-дамося, — відповіли з натовпу.

Стасько нічого не встиг відказати на це. Скрипнула хвіртка в брамі, і до селян вийшов Юзеф Вітте в полковницькому мундирі, з шаблею при боці. Як житне колосся під повівом вітру, враз схилися голови млинян.

— День добрий вам, люди! — привітався полковник. — З яким наміром прийшли — з лихим чи добрим?

Врівноважена, тиха мова молодого пана справила добре враження. Селяни посмілюшали, глухо загомоніли. З натовпу вийшов, спираючись на ціпок, старий сивий дід. Зняв перед паном драного солом'яного бриля, вклонився:

— Паночку наш, як батька рідного, просимо, дозволь деревини з твого лісу на крокви взяти. Та й з хлібом сутужно. Од Різдва до нового врожаю на висівках живемо. І подушне, й подимне, і церковне треба платити, а грошей встарати ні за що. Велика у нас скрута, пане.

Молодиця з дитиною на руках проштовхнулася з гурту і мовила:

— А луговини не маємо, все глина та ринь... Дозволь, паночку, в твоєму лузі коноплі сіяти, бо ні з чого ряднину зіткати...

— На жорна та кросна, паночку, податки скасууй, бо що нам з тих жорен — змолв жменю муки на лемішку, та й усе. Ні прибутку з них, ні здобутку. Змилуйся ж! — хрипів старечим голосом дідок.

— А в мене, — бідкалася інша молодиця, — наш окомон кросна потрощив, бо на Івана Купала мітки навивала. Коли ж їх навивати? У будень панщину відробляємо, вночі кісткам спочинок тра дати. Трохи того полотна, а зіткати ніколи.

— Викопали ми громадою криницю. Така ж та водиця чиста та холодна! А окомон звелів камінням закидати, бо податку криничного не сплатили. А чи ж правдивий отой податок, пане? До ставу тепер з цеберками ходимо, гнилицю п'ємо, на черево хворіємо, — казав якийсь селянин.

Червоний од злості, мов рак печений, слухав Стасько селянські скарги і запам'ятовував, хто що мовить. Нехай! Він іще покаже, як перед паном жалі свої викладати.

Виходили з гурту жінки та чоловіки, виказували все, що наболіло, ковтали солоні сльози. Юзеф Вітте слухав, кивав головою і не тямив, що їм відповісти, яку раду дати. Він ніколи не господарював, не знав ні села, ні його громади.

— Все буде гаразд, люди, все буде добре, — буркнув, аби щось мовити.

— Чуєте? — гукнув Стасько зі свого коня. — Пан наш милосердний, шануйте його. А зараз на лан, бо пшениця осипається!

Над юрбою заколихалися вила і коси. Вдоволені добрим словом молодого пана, селяни рушили в поле.

Оповідні панська бричка з Юзефом, Софією та попівною покотилася на лан. Софія милувалася стрункими тополями обабіч шляху, соромливими, мов діти, волошками, жовтими хвилями пшеничного моря. Попівна, молода, жвава дівчина в полотняній сукенці, раз у раз зіскакувала з брички, скубла на узбіччі сині волошки та пахучу материнку для пані Софії.

Ген-ген виблискують під сонцем серпи та коси женців. В'язальниці миготять віхтями перевесел. Бричка наблизилася до них. Вони низько вклонилися молодим панам, з подивом зиркаючи на Софію — таку красиву пані вони бачили вперше.

— Хліба ж буде, пане, — возити не перевозити. Борони господи від граду та вогню, та дай сили вчасно зібрати, — загомонів той дідусь, який першим насмілився слово мовити до пана біля попівської хати.

— Слава Єзусу, файно вродило, — згодився Юзеф, — будете й ви з хлібом.

Люди від цих слів пожвавішали й дружніше замахали серпами та косами. Софія взяла у попівни жмуток польових квітів і кинула у парубка, статурного косаря з опаленою сонцем спиною.

— Добре косиш, хлопе, за це тобі файний кунтуш подарую.

Парубок зашарівся. Стягнув з голови солом'яного бриля, вклонився, не випускаючи з рук кісся:

— Спасибі.

Коли пани, об'їхавши поле, зникли в напрямку села, люди зійшлися до купи і загомоніли.

— Он які людяні, не те що єнерал.

— А паяя — як намальована!

Пішла чутка поміж селян, що Софія чи то турецького, чи то руського царя побічна донька.

— Мабуть, руського, бо такої славної дитини бусурманська мати не народить.

Підійшов до гурту окомон Стасько і не підняв канчука, як зазвичай, а тільки сказав:

— Годі теревенити! Гайда в загінку!

Розійшлися люди з думками про хорошого пана, з надією, що легше тепер житиметься. Лиш дід Осика — дебелий, сивовусий і червонолиций, колишній гайдамака — мовчав, прислухався до гомону людського, а потім буркнув, начеб ні до кого, а так, сам до себе:

— Гай-гай! Сподівайтесь добра!

— А що, — обізвалася молодиця в дравому літнику, — може, й справді ліпше буде за молодого пана? Хіба не чули, що обіцяв?

— Гай-гай!.. Обіцяв пан кожух! — гірко зітхнув гайдамака.

Розділ тринадцятий
ВДРУГЕ ПРОДАНА

Пані Лясопольська нестямно зраділа чоловікові, який повернувся з Варшавського сейму. Ще більше вона втішилася новим маєтком, купленим у Потоцького.

— Дарую тобі цей палац, моя люба. Збудую перед входом мармурову арку, на якій майстри виведуть: «Лодзя». Хай заздрять тобі, моє серце.

Тепер пані Лодзя матиме і пишний палац, і рибні озера, і ліс. Щовесни найжджатиме до Б'ялува на Сян, спочиватиме від краківської задухи.

Лясопольський радів своєму придбанню, але потайки від дружини журився: де взяти гроші, щоб разраховатися з Потоцьким? Бракувало п'ять тисяч. Пускатися в борги — сором. Коштовностей не хотілося чіпати: хто знає, що ще в житті станеться? Часи ненадійні. Король Станіслав Август Понятовський не дуже міцно сидить на троні. Не він править країною, а магнати Потоцькі, Браницькі, Четвертинські, Ржевуські... І кожен нашіптує йому своє. Одні радять спілкуватися з російською імператрицею Катериною, інші силкуються здружити його з Пруссією. Дві могутні сили діють у Польщі, і кожна намагається нав'язати свою волю королеві. Боскамп Лясопольський, досвідчений політик і дипломат, бачить і третю силу — міщанство, ремісництво та селянство, затиснуте в лещата магнатської сваволі. У нижчих верствах суспільства тліє ненависть. Іскри вже подекуди спалахують: там пана вбили, там спалили маєток. Неспокійно стало на шляхах. Пан посол добре знає, що це значить. Почнеться завірюха — маєток у кареті не повезеш, а коштовності схопив, та й поїхав. Але ж де гроші взяти? І тут йому пригадалися грекині. Ляснув себе по лобі:

— Еврика! Нех пан Вітте потрясе гаманцем!

І Лясопольський сів писати листа.

«Мушу повідомити вашу моєць, що господарські справи мої останнім часом занепали через недорід хлібний, падіж худоби та втрату від вогню гуральні. Збитки, заподіяні мені, занадто великі, щоб поправити справи. Отож смію просити вельможного пана Юзефа сплатити мені десять тисяч злотих за грекинь. Якщо пан неспроможний це зробити, то нехай поверне їх мені».

З передчуттям чогось неприємного розкривав Юзеф конверт від Лясопольського. Читаючи, хмурився. Невдовзі подав листа жінці.

— Ось, кохана моя, читай.

Софія з цікавістю прочитала, а потім довго міркувала, що сказати на це. Зрозуміла, що козири пливуть до її рук, але... Як повестися в таких обставинах? Вдаючи себе стурбованою, відповіла, ніби жартома:

— Десять тисяч злотих — то великі гроші. Чи варто тобі позбутися таких коштів заради мене? Може, мені повернутися до посла, щоб не довести тебе до убозтва?

— Як смієш таке казати?!— Юзеф щиро пригорнув до себе красуню. — Хіба не люблю тебе, не ціную?

Софія ніжно пригорнулася до його грудей, защебетала:

— Я теж тебе кохаю, але не бажаю, щоб ти розорився. Пані Лодзя така добросердечна!.. Вона втішить мене.

— Ні, ні! Не оддам тебе нікому. Я готовий віддати все майно, аби ти лишилася зі мною.

— Ну, роби, як знаєш, — тихо промовила Софія. Вона знала: у Кракові на неї чекали не почесні, не юрба залицяльників, а прислуговування в покоях панів Лясопольських.

Незабаром до Кам'янця прибула Жозефіна Потоцька, щоб хоч трохи спочити від господарських справ та докучливої тульчинської знаті. Текля з пані Лоською розповіли їй про те, що Боскамп Лясопольський вимагає сплатити за грекинь гроші або ж повернути їх йому.

— Таких грошей ми не маємо. Якщо ваша ласка — позичте. Пшенниця в Млинах гарно вродила нині, гуральня сякий-такий прибуток дає — сплатимо борг, — попросила пані Текля.

Жозефіна замислилася. Чоловік радив, щоб вона підтримувала версію про царське походження Софії: «Я не бачив тої грекині, — писав він у листі, — але слава про неї долинула до Варшави. Найвельможніше столичне панство хоче бачити ту знатну особу в своїх палатах». Жозефіна була не така обмежена, щоб не втямити, в чому тут справа. Нарешті вона зрозуміла, що польська еліта збирається використати грекиню у своїй політичній грі. Щира патріотка Речі Посполитої Жозефіна Потоцька хоч і була осторонь від тієї гри, але співчувала «гравцям», бо втілення їх задуму в життя вело, як їй здавалося, до користі батьківщині. З огляду на це вона перестала дорікати своїм подружкам Лоській та Аксамітовській за те, що ті намагаються зрівняти жебрачку з шляхтою, і, коли жінки звернулися до неї за позичкою, Потоцька відповіла:

— Що з вами діяти? Якщо у вас така скрута, то мушу допомогти. Але щоб через рік сплатили борг.

— Спасибі вам, — подякувала Текля.

— А ви благодійниця, — усміхнулася Жозефіна, — не знаю, що б робив без вас пан Юзеф. Дуже він безпорадний та сумирний. За себе постояти не може... Правду сказати — йому б таку суму не довірила.

Увечері трохи розважалися. Пані Лоська грала на клавесині, а Софія з Юзефом пурхала у танку. Потоцька сиділа в глибокому кріслі і спостерігала за ними. Грекиня виглядала настільки привабливою, що графиня подумала: «Ні, таки благородна кров тече в її жилах. Не може ж бути у жебрачки ні такої грації, ні аристократичних рис обличчя».

Коли всі розійшлися, Текля і пані Лоська лишилися погомоніти віч-на-віч.

— Спасибі, сестро, за послуги. Під вашою рукою Софія стала справжньою панною. Хто тепер посміє подумати, що її колись куплено на невільничому ринку, — сказала Текля тихо і зиркнула навколо, наче боялася, щоб хтось сторонній не почув цих слів.

— А ви справді думаєте, що вона жебрачка? Я сумніваюся в тому. Що поневірялася по світу — це могло статися. Відбили турки дитину від родини, як пташеня від гнізда. Що воно, мале, пам'ятає? Та й що мало робити, німичне?.. Ой, ні, не жебрачка вона, а шляхтянка. Я лише розбудила в ній благородну кров, що застигла від поневірян.

Довго гомоніли жінки, раділи, що Потоцька допомогла викупити Софію.

А невдовзі ад'ютант полковника війська польського Юзефа Вітте під охороною декількох жовнірів, не жаліючи коней, мчав до Кракова, маючи при собі карнавку, у якій лежали десять тисяч злотих для Боскампа Лясопольського за грекинь.

Розділ чотирнадцятий ЗАПРОШЕННЯ

У Кам'янці зупинився французький посол в Туреччині герцог Шаузель Гуф'є. Він мандрував із Стамбула до Парижа. В домі пані Лоської, хоч і не чекали на такого високого гостя, але зраділи йому як старому, доброму другу. Ця дружба зародилася ще тоді, коли Вацлав Лоський з Шуазелем Гуф'є навчалися у Паризькій військовій академії. Мешкали пані Лоські поблизу з родиною Гуф'є на вулиці Ле Руа. Обидва вихованці знаменитої академії захоплювалися античною філософією, на цьому ґрунті здружилися і зустрічалися не лише в академічних аудиторіях, але й по домівках, найчастіше у герцогів Гуф'є. В їх старовинному особняку діяв відомий у французькій столиці салон, в якому збиралися на диспути філософи й літератори, не лише молоді, а й такі, що складали славу Франції. У різні часи тут звучали полум'яні слова Жан-Жака Руссо, Вольтера, Жоржа Дантона, Демулена та інших видатних людей. Не лише, а може, не стільки в Академії, скільки у салоні Гуф'є формувався громадський світогляд Вацлава Лоського та його паризького однокашника, сина господаря салону, герцога Франсуа Гуф'є — Шуазеля. Були вони політичними однодумцями. Спочатку співідували вчення Сократа, Платона, а під впливом французької філософії згодом стали вольтеріанцями, і, хоч навчалися у військовій академії, обидва мріяли віддати себе благородній справі просвітництва.

Та доля розпорядилася по-своєму. Шуазель Гуф'є став дипломатом, а Вацлав Лоський військовим і, дослужившись до підполковника, наклав головою під турецькими кулями в бессарабських степах. Чимало часу поминуло, як утратив Шуазель свого друга, а

дружби не забував. Куди б не закинула його доля — до Відня, Афін чи Стамбула, з першою ж okazією відсилав звідти щиросердні листи вдовиці свого польського приятеля, яку добре знав по Парижу. Давно збирався навідати жінку в її самотності, та все не виходило. І ось така нагода випала.

Про появу у Кам'янці відомого дипломата пані Лоська сповістила Юзефа Вітте негайно. Той занепокоївся. Шуазель Гуф'є репрезентує велику державу, яка задає тон політиці і світському життю всієї Європи. Незручно приймати його в невеличкому й не вельми пишному будинку Лоської. Поки гість спочивав, Софія з пані Лоською поїхали до Яна Вітте, щоб сповістити про несподіваний приїзд посла. Старий після смерті дружини нікого до себе не запрошував і сам не їздив ні до кого в гості, в його пишному палаці давно вже не гриміла музика, і він зрадив, що трапилася нагода розрадити душу.

— Спасибі, Софіє, що не забуваєш старого, бо лайдак Юзеф рідко носа показує... Вели, нехай приїжджає з паном послом, і ви, жінки, теж. Та ще запросіть від мого імені осіб, яких самі хотіли б бачити у своєму товаристві... Кличте людей у мій дім, може, воскресне він, бо вже його стіни домовиною мені здаються, — сказав старий генерал.

Увечері дім Яна Вітте виповнився гомоном. На бенкет, влаштований на честь французького посла, зібралося чи не все кам'янецьке панство — офіцери полку, начальники митниці та буцегарні, комендант фортеці, поштмейстер, духовенство, чиновники міського магістрату.

Високий гість виявився веселим балакуном, охочим до жартів та фривольних анекдотів, від яких гомерично реготіли чоловіки, а жінки, ніяковіючи, червоніли. Ставний і рухливий герцог швидко сподобався жінкам. Після другого чи третього келиха бордоського вони перестали червоніти і дзвінким сміхом відгукувалися на його дотепи. Шуазель Гуф'є розмовляв з Жозефіною Потоцькою, як з давньою знайомою, розпитуючи про життя на польській Україні, про місцеві звичаї та кам'янецьку знать.

— Хто вона, ота красуня? — пошепки спитав графиню і показав на Софію, яка метеликом кружляла у танку.

— То пані Клявоні, з давнього імператорського роду, дружина командира полку Юзефа Вітте, — відповіла Жозефіна.

— Прекрасна! — вигукнув герцог. — Такий діамант достойний корони Франції.

Відтепер посол не спускав очей з красуні. Нарешті підвівся з-за столу, підійшов до подружжя Вітте і попросив Юзефа дозволу потанцювати з Софією. Полковник чемно вклонився і подав послу Сіфїну руку. Герцог повів її в танок.

— Спасибі, пані Клявоні, — сказав Гуф'є, коли танок закінчився.

— Вітте, — поправила його Софія.

— Я хотів сказати — Клявоні-Вітте. Спасибі за приємні хвилини, подаровані мені вами, — подякував гість і підвів Софію до Юзефа, що стояв у чоловічому гурті під мармуровою колоною залу.

— Пані Юзеф, пані Софія, ви можете прикрасити товариство його величності короля Франції. Маю честь запросити вас до Парижа. Я обіцяю відрекомендувати вас найсвітлішому із володарів світу, — сказав посол.

Подружжя Вітте охоче прийняли запрошення, а на другий день про це тільки й мови було в шляхетських родинах Кам'янця.

Через тиждень Шуазель Гуф'є покинув Поділля, і Юзеф Вітте заглибився у важливі турботи. Треба було збирати гроші на поїздку до Франції — на новий екіпаж, на вбрання для себе й Софії, для челяді, щоб виглядіти пристойно. Французька столиця — не Кам'янець, навіть не Варшава, туди з порожнім гаманцем не потикайся.

— По вас судитимуть у Парижі про все наше суспільство, — сказала Жозефіна Потоцька Юзефові, — не шкодуйте грошей, бо ославите перед Європою не лише себе, а і всю шляхту.

Пані Лоська і Текля Аксамітовська вимолили у Яна Вітте дві тисячі злотих, та цього було мало.

— Маєш село і бідкаєшся, — наставницьким тоном сказала Жозефіна. — Продай урожай або перепусти його через гуральню — от тобі й гроші.

Заворушилися Млини. Економ з десяцькими зігнали людей до фільварку. Загарманували котками на току, загупали ціпами млинівські кріпаки. Жінки та дівчата, розстеливши по землі широкі рядна, віяли пшеницю. Інші засипали в лантухи й вантажили на підводи. Чоловіки молотили мовчки, вкладаючи всю свою злість в несамовиті удари бияків, з-під яких, здавалося, бризкало не зерно, а їхня кріпацька кров. Навантажені підводи, порипуючи колесами, посунулися до міста.

Проте не вистачило панського зерна, щоб вторгувати стільки грошей, скільки треба для пана Юзефа. Економ не розгубився. Недалеко від панського фільварку була громадська комора. З кожного двору зсипали сюди по кілька корців зерна зі свого урожаю. На всяк випадок — чи погорілець трапить, чи недорід. На панський хліб рота не роззявиш... Оте громадське зерно Стасько й запродав лихвареві, рудому Нухемові.

Почули селяни, що Нухем по збіжжя приїхав, обступили комору:

— Пане окомоне, що ж ти чиниш! Останню зернину вимітати велиш. А чим діток годуватимемо? Не руш жита. Нехай хоч на лемішку зостанеться, — благали селяни.

Спалахнули чорною злістю Стаськові очі:

— Геть від комори! Геть, геть, пся кров! Бунтувати бидло поганське надумало?

Та конем їх топтати, конем та канчуком зверху. Тільки дрантя летіло з блаженської селянської одежини. Жінки заверещали, кинулися тікати. А чоловіки, скуштувавши канчука, теж метнулися від комори слідком за жінками, розтираючи посмуговані спини.

Лихвар Нухем стояв біля воза, слухав, як похльоскує по селянських спинах Стаськів канчук, чухав руду бороду.

— Ой пане окомоне, гірке лихо з отим житом. Я так боюся, так мені страшно! Хлопи перестрінуть у степу вози, жито заберуть, а мене порішать. А хіба винен бідний Нухем? Ой, пане окомоне, не треба мені того жита, віддайте гроші, і я скажу вам будьте здорові, — лементував переляканий лихвар.

— Гроші? Ге-ге-ге! — зареготав Стасько. — Гроші твої, лихварю, вже побренькують у кишені пана Юзефа. Не побачиш більше тих грошей, як торішнього снігу. А жито бери, поки даю, а то ні грошей, ні збіжжя не одержиш.

— Що ви!? Що ви?! Побійтесь бога! Бідний Нухем зараз забере своє жито та й поїде, а пан окомон нехай лишається собі живий та здоровий. Насипайте, хлопці, зерно.

Лихвареві робітники вправно вигребли з засіків жито, навантажили підводи і поспішили з Млинів, боячись, щоб і справді не перестрінули їх млиняни на битій дорозі.

Гомоніли люди по домівках тихо та сумно: що ж воно буде? Осінь іде, за нею й зима не забариться, а їхні припаси забрали...

Ніч вкрила село воронячим крилом. Понуро й мовчазно бовваніли хати, насупившись чорними стріхами. Стасько Лепський проїхався вздовж села вулицею, прислухався, придивлявся до кожної хати: чи не збираються де хлопи на чорну раду? Але скрізь було тихо, кожна хата що та могила — мовчазна й глуха. Йому й на думку не спало, що хлопи зібралися в бурдеї старого гайдамаки, діда Осики.

— Що ж нам діяти, батьку? Загинемо ж усім миром, загинемо!

— А пан Юзеф так обіцяв, так обіцяв! Га?

— Еге! Обіцяв... Панська обіцянка — дитині цяцянка.

— Помремо, браття, з голоду, їй-бо, помремо, як руді миші. Хоч круть-верть, хоч верть-круть... То що ж діяти нам, діду Осико? Мо', за рожна та коси братися, як у Коліївщину?

Старий гайдамака сидів на ослінчику в чоловічому гурті і мовчки смоктав горіхову люльку. Спалахнув вогник від глибокої затажки, освітив білі брови, зморщений в задумі лоб, пожовклі від тютюну жорсткі вуса.

— Нема нашого батька Максима, нема Залізняка. Він би зарадив, що робити, — важко зітхнув Осика.

— А ви, діду, хіба не можете, як той Залізник? Ви ж його побратим! Це ми темні, як оця ніч, не знаємо, що діяти. А ви ж бували в бувальцях. Порадьте!

— Немічний я вже... Тепер мені одна дорога — туди, — він показав люлькою в землю, — отуди віз лаштувати треба, а то б я!.. Ех!..

— То хто ж нас на пана підніме, батьку? — спитав один парубок.

— Самі піднімайтесь! — спокійно відповів Осика, важко підвівся з ослона і подався в закуток бурдю, до своєї постелі, за яку правили йому солома та старий кожух. — Ляхів бийте! Паліть, щоб на весь світ панською смалиною смерділо! — затряс старечими кулаками Осика із свого кутка і зайшовся кашлем.

Розійшлися селяни від Осики в чорну ніч, розбрелися по своїх домівках, затамувавши гнітючий біль.

А вдосвіта загув дзвін на сполох.

— Бо-о-ом! Бо-ом! Бо-ом!

Багрові язики пожежі здіймалися за селом, лизали сіре небо, розсипаючись у високості золотими іскрами. Завалували собаки, заскрипіли хвіртки. Люди вибігали на сполох, зопалу хапали цеберки, сокири, вила.

— Хто горить? Де? — питали один одного спросоння і стрімголов вибігали на дорогу, що вела туди, де палахкотіло полум'я.

— Фільварок, братці, якономія панська, — сказав хтось.

Люди стихили ходьбу, збилися в гурт.

— А не Свирид Копистка? Ніби його хата палає.

— Таки фільварок. Свиридова хата онде, ліворуч, з неї стільки полум'я не було б. Бач, як палахкотить, аж небо зажарілося!

— То добре, братці, що так світить. Нашому панові видніше до того Парижа їхати буде.

Позаду заторохтіло.

— З дороги!

Селяни сахнулися вбік. Повз них прогуркотіло величезне пожежне барило. За ним верхи скакав Стасько Лепський. Він заревів несамовито:

— Мерщій, пся крев! Мерщій гасити!

Люди схаменилися.

— Може, й справді поквапимося? Там же скотина бідна корчить-ся в огні...

Згадка про худобу підстьобнула людей, і вони щодуху побігли на пожежу. Полум'я вже дожирало комору, крокви якої, мов ребра гігантської потвори, чорніли на тлі вогню. Раптом вони затріщали і впали, і від цього метнувся вверх гігантський іскрянний стовп. Селяни кинулися до кошар рятувати скотину. Одні відчиняли ворота, інші виганяли овець. Лиш декотрі метушилися навколо палаючої комори, хлюпали з цеберок на вогонь. Стасько Лепський гасав навколо пожарища, галасував, але його ніхто не слухав.

Незабаром на місці фільварку лишилися сірі копиці попелу та жевріючі головешки. Назавтра, почорнілий не стільки від диму й вуглища, скільки від клопоту, окомон блукав навколо згарища і знайшов чийсь горіхову люльку. Як не шукав її господаря, так і не знайшов. Мовчали люди, хоч і знали, чия вона: ще опівночі бачили її в зубах у діда Осики, коли ходили до нього за порадою. Бачили, а тепер дивувалися — як потрапила до окомона єдина ко-

зацька втіха? А ще більше здивувалися млиняни, довідавшись, що тієї ночі зник із села старий гайдамака.

Розділ п'ятнадцятий

У ПАРИЖІ

— Бел фанаріот! Бел фанаріот! — вигукує натовп услід розкішному екіпажу, який повільно котиться бруківкою французької столиці.

День травневий, сонячний, теплий. Людей зібралось так багато, що дорогу для екіпажа змушена пробивати кавалькада королівського війська. Глашатаї заздалегідь рознесли по місту звістку про прибуття спадкоємиці візантійського престолу, і парижани зібралися, як на видовисько. Софія роззиралася на всі боки, усміхалася.

У Парижі вже кілька днів ходили чутки про приїзд знаменитої особи із Польщі. Із вуст у уста передавалися різні небилиці про казкове життя Софії в Стамбулі, про те, як вона уникла султанського гарему.

Герцог Шуазель Гуф'є, підхопивши легенду про походження Софії, давно вже нашіптував королю: гостю треба пригріти у Парижі з політичних міркувань. Хоч Франція перебуває у нормальних відносинах з Туреччиною, вона все-таки сподівається на крах Османської імперії і реставрацію візантійського, читай — грецького престолу. Туреччина, захопивши Балкани, острови Середземного моря, землі між Дністром і Прутом, пониззя Дунаю, загрожувала усій християнській Європі. Її фески вже майорять під сербським Белградом. До Франції звідти ще далеко, та хтозна, чи не збирається стамбульський володар напувати своїх коней із плинної Сени?

На землях, захоплених султаном, де-не-де вже піднімаються пригночені народи. В Родопських горах болгари напали на турецький гарнізон, розташований у монастирі святого Кирила. Під Яссами волохи вбили місцевого пашу. Під прапором захисту православ'я діють повстанці в Греції, Чорногорії, Далмації. Не вікуватиме турок на тих землях. Франція повинна бути готовою до політичних зрушень, які назрівують у зв'язку з боротьбою поневолених народів проти султанської Туреччини. Треба шукати претендента на грецький престол. А кого? Обачливий політик і дипломат герцог Шуазель Гуф'є розумів, що польський двір, маючи чималий досвід у розв'язуванні складних політичних інтриг, рано чи пізно використає Софію. Щоб випередити Варшаву, він влаштував приїзд красуні до Парижа. Нехай вона стане політичним знаряддям наймогутнішого в Європі французького короля, а не безпорадного володаря Речі Посполитої Станіслава Понятовського, який не здатний навести лад навіть у своїй власній державі.

Ще вчора найвпливовіший із політичних діячів столиці граф Прованський — брат короля Людовіка XVI, майбутній король

Франції Людовік XVIII, — віч-на-віч розмовляв із послом Шуазелем Гуф'є, який принадив Софію до Парижа:

— Ви закинули сільце на жар-птицю, то повинні й зашморгнути його... Грекиню треба затримати у Франції. Вона конче потрібною буде у нашій політичній грі. Така воля його величності... І кардинала... Нехай це залишається між нами: Ватикан благословляє нашу ідею. Отже, зведіть її з графом Каліостро.

— Далекосяжні задуми його величності мені до серця. Але при чому тут граф Каліостро? — здивовано спитав дипломат.

Прованський багатозначно усміхнувся:

— Цей чаклун здатний затуманити будь-яку голову. Він здібний перетворити на покірного раба людину найсильнішої волі. Та найперше, що він мусить зробити, це навіть грекині бажання назавжди осісти в Парижі, відцуравшись від Польщі.

А сьогодні герцог Шуазель Гуф'є після бенкету в королівській резиденції — Тюльрійського замку підійшов до грекині і сказав:

— Ясна пані, якщо не квапиться до своїх покоїв, то я був би щасливий познайомити вас з однією з найславніших осіб сучасності.

Софія на знак згоди вклонилася. Чарівна усмішка, інтимний погляд її очей війнули на посла чарами.

— Чи багато часу для цього треба? — спитала грекиня.

— О ні. Але мушу попередити, що розмова буде тет-а-тет, — відповів герцог і глянув на її чоловіка.

— Розумію вас, — сказав Юзеф на запитливий погляд Гуф'є і повернувся поглядом до Софії, — я чекатиму на тебе у відведених для нас апартаментах.

У невеличкому приміщенні Східної башти Тюльрійського замку Софію ждав таємничий іспанець Каліостро, відомий усьому світові чаклун і вішун, що знайшов собі затишний притулок у марновірних Бурбонів. Він був високий, худий, з клинцюватою борідкою, яка торкалася зборок пишного жабо. Під густими стріхатими бровами — чорна безодня пронизливих очей. Тут же сидів невідступний Ларго Дієго, його супутник і помічник — присадкувата, гладка, з круглою бритою головою і маленькими каламутними очима людина.

Софія по дорозі до Парижа багато начулася про Каліостро. Його ім'я вимовляли на поштових станціях, у тавернах, у бідних родинах і в аристократичних салонах. Образ людини, яка володіє надприродною силою, склався в її уяві ще до того, як ступила на французьку землю.

Коли Шуазель Гуф'є сказав їй, що має намір познайомити з якоюсь знаменитістю, вона гадала, що дипломат має на увазі брата короля. Графа Прованського — славного красеня, який під час прийому у Людовіка XVI не зводив з неї очей. Та коли опинилася в тісному приміщенні Східної башти, назустріч підвелася незнайома людина. Чемно вклонившись, вона мовчки показала Софії на крісло, що стояло біля столу навпроти. Мовчанка тривала недовго. Її порушила Софія:

— Я прийшла на ваше запрошення, пане. Хто ви?
Незнайомиць повільно сів у крісло і глухим, наче з могили, голосом відповів:

— Я — втілення вічності. Вічна людина.

Грекиня пильно глянула на незнайомця і спитала:

— Ви — граф Каліостро?

— Не помилилися, пані. Я — Каліостро. А це моя тінь, — показав на сонного Дієго і посміхнувся. Та усмішка не відбилася в його очах, вона лише сковзнула по обличчю, а погляд залишився незворушливим і суворим.

Каліостро присунувся з кріслом ближче до Софії, обіперся ліктями на стіл і затулив долоньями обличчя. Крізь щілини між пальцями на жінку зиркали демонські очі. Вона здригнулася.

— У вас задушно і тісно. Я знемагаю тут, — поскаржилася і замахала віялом.

Каліостро гучно вдихнув повітря і, видихаючи, повільно став розводити руки. Довгі, кістляві пальці пропливли перед Софіїним обличчям. Вона відчула, що стіни почали розходитися. Тісна кімната враз перетворилася на просторий зал. З високих стрілчастих вікон, що сягали аж до стелі, потягнуло приємною прохолодою. Дихати стало легше, але від того, що творилося з приміщенням, їй стало моторошно, в голові злегка запаморочилося.

— Годі! Годі! — розгублено замахала руками Софія.

— Я задовольнив ваше бажання. Вам було тісно й задушно. Хіба не так? А для такої красуні, як ви, чого не зробиш? Це дрібниця, пані. Ви варті більших чудес... Чи чули ви про мене до цього вечора, красуне? — спитав Каліостро.

— Так. Ваше ім'я тепер відоме всій Європі.

— Тільки тепер? Кхе! Мене знали ще ваші далекі предки.

— Невже?..

— Не дивуйтесь. Я — втілення часу і простору, свідок усього, що було, починаючи з тої миті, як земля стала землею, небо — небом, а людина — людиною. У мене як на долоні доля кожного, хто прийшов у цей світ. Мені дано бачити наскрізь усіх — великих і нікчемних, бідних і багатих, віруючих і безвірників, святих і грішних. Я знався з тими, хто стрясав світ, бачу тих, хто стрясатиме його в майбутньому...

— Так, так! — несподівано обізвався масноголовий Дієго і закліпав на Софію маленькими каламутними очима. — Поважний граф знався з найсильнішими світу цього, навіть з Юлієм Цезарем.

— З римським імператором? — вкрай здивувалася грекиня.

— А що тут дивного? — розвів руками Каліостро. — Імператору Юлію Цезарю я колись сказав: загинеш, мій друже, від меча.

— Графе, ви не так сказали. Я добре пам'ятаю кожне слово, мовлене вами імператорові. Ви сказали тоді: «Друзе Цезаре, смертельний твій ворог — друг твій, ти загинеш від його меча!»

— Твоя правда, любий Дієго. Саме так я й сказав тоді римському імператорові.

«Тінь» Каліостро знову закуняла. Ошелешена Софія розгублено дивилася на загадкового графа і не знала, що сказати.

— Може, вам розповісти про ваших предків? — пронизуючи жінку зловісним поглядом, спитав чаклун.

— Заради бога — не треба, — злякалася грекinya і відсахнулася, як від нечистої сили.

— Розумію. Вас цікавить ваше майбуття, а згадувати минуле — не дуже приємно. Чи не так?

Софія розгублено відвела погляд.

— Не ховайте очі, красуне. Я мушу простежити в них усе ваше життя.

— Графе, смію спитати вас, для чого ви мене запросили сюди?

— Щоб сказати вам про те, що ви сколихнете світ... Не дивіться на мене так здивовано. Граф Каліостро ніколи не казав неправди. Він і не вимагає, щоб йому вірили. Але той, хто йому не вірить, потім пожалкує.

— Що ви радите мені? — спитала Софія, з жахом дивлячись на Каліостро.

Він мовчки підійшов до неї. Обличчя жінки опинилося в його холодних долонях.

— Очі, очі, красуне! О, які глибокі вони! В них, як у чистій воді, бачу все ваше майбутнє... Перед вами схилатимуться володарі племен і народів. Кожне слово ваше буде звучати наказом, погляд — повелінням, бажання — законом... Чи зрозуміли мене, пані? — пильно глянув їй в очі Каліостро.

Софія відчула скованість у руках, намагалася звільнитися від магічного погляду, але не могла. У відповідь на запитання лише знизала плечима.

— Любий Дієго, скажи пані, що саме чекає на неї у майбутньому, бо мене непокоять інші, важливіші думи, — звернувся граф до свого помічника, затулив долонями обличчя і замовк.

«Тінь» Каліостро ворухнулася в кріслі.

— Я не вішун, пані, я лише передаю те, що відчуває і бачить поважний граф. Отже, слухайте мене уважно. Ноги ваші торкаються щасливої для вас французької землі. Небо вас осипає магічними променями, які мають особливу властивість лише в межах цієї землі. Ці промені діють на кожну людину по-різному, залежно від властивостей індивідуума. Одна людина робиться нещасною, її переслідують невдачі і злидні. Інша — навпаки, всі блага — здоров'я, багатство і влада пливають до її рук. Ви опинилися в благодатній для вас магнетичній сфері. Надприродні закони магнетизму щасливо впливатимуть на вас доти, поки ви перебуватимете на французькій землі. Граф Каліостро бачить на вашій голові царську корону. Пам'ятайте, пані, залишивши цю щасливу для вас магнетичну сферу, ви втратите всі ваші сподівання на щасливе майбутнє...

Дієго примружив очі, відкинувся на спинку крісла.

«Ку-ку-рі-ку» — несподівано загорланів десь зовсім близько півень. Під стелею башти залопотіли крильми невидимі птахи. Стіни злегка здригнулися і беззвучно, повільно почали зсуватися всередину, і дуже швидко приміщення стало таким маленьким, яким було з годину тому. Жах охопив грекиню. Граф Каліостро, стріпнувшись, глянув на неї:

— Треті півні, пані. Мені пора! — І він щез, мов привид, наче й не було його.

Коли Софія опинилась в апартаментах, відведених для неї у цьому ж Тюльрійському, палаці, знайома обстановка, присутність Юзефа повернули її свідомість до реальності.

— Тьху! Якесь мана найшла на мене, — зітхнула жінка і втомлено впала в крісло.

— Ти про що? — не зрозумів чоловік.

— Та про Каліостро.

І вона розповіла про рухливі стіни, півні і таємниче зникнення графа.

— Господь з тобою! Ти мариш... Це в тебе від втоми, Зосю. Іди спати, люба моя, час пізній, — порадив чоловік.

В Тюльрійському палаці погасли останні вогні.

Розділ шістнадцятий

ВІКОННЕ

Зима була люта. У Млинах замело снігом вулиці й двори. Принишкли, зсутулися хати. Жодної живої душі на вулицях. У личаках та ганчір'ї далеко не вийдеш. Навіть до річки по воду не ходять люди. Топлять у казанах сніг, варять на тій воді лемішку й крупняк. Позаганяли в хати ягнят і телят, так і живуть вкупі з худобою в бруді та смороді. Треба ж якось рятувати скотину, бо блаґенькі хліви наскрізь морозними вітрами прошиті.

З голоду та холоду пішла по селу пошесть. Мерли діти й старі. На цвинтарі їх не ховали, бо не можна було в скам'янілій від морозу землі яму видовбати. Покійників виносили у повітку чи половник до теплішої погоди.

Отець Никодим з ніг збився — що не день, то панахида. Добре, що хоч повстаники теплі має. Не дійти б йому при такій стужі до магали, а по маґалянах найчастіше дзвони дзвонять.

Саме перед Різдом прибув із Парижа гонець. Пан Юзеф так розтратився у французькій столиці, що не має вже за що бенкети справляти. Тож прислав до економа посланця з наказом негайно прислати грошей.

Довго думав та гадав Стасько Лепський, як той наказ виконати. Подушне, подимне, грибне та ягідне ще восени зібрав. За що ж іще стягнути? І тоді він вигадав ще один податок — віконне. З кожного скляного вікна — по три злотих, у кого слюдяне — два, а хто замість шибок бичачий міхур у вікно встромив — з того злот.

Три дні строку дав Стасько. Хто вчасно не сплатить — пригрозив стягнути скотиною, птицею чи одежою. Люди почали виймати шибки та міхури й закладати віконні отвори дошками та набитими солом'ю лантухами, тільки б не було отих проклятих вікон. Так в один день і осліпли селянські хати.

Розгнівався Стасько Лепський, довідавшись про це, наказав де-сяцьким скликати до церкви людей.

У личаках, солом'яниках сходилися люди до божого храму. Отець Никодим ходив мовчазний по амвону, хукав у маленькі задубілі руки, з жалістю позирав на обledenілі бороди млинянських дядьків.

— А чи ж правдивий такий податок? — слізю спитала Никодима магальянська вдовиця, довідавшись, для чого скликано людей у таку негоду.

— Усе від бога, — відповів Никодим і зітхнув.

Увійшов Стасько у церкву — хазяйновито, наче в кошару вівчар. Проштовхнувся ліктями наперед, оглянув спідлоба селян.

— Оце так ви пана Юзефа поважаєте, так за нього уболюєте, що податку віконного платити не хочете? Пся кров!

— А чи ж храм господній для таких балачок, пане окомоне? Хреста на вас нема! — почувся з гурту жіночий голос.

Стасько витягнув шию, глянув поверх людських голів і помітив ту молодицю, яка за кросна перед паном Юзефом жалілася колись.

— Знову ти язиком плещеш, відьмо? — гримнув на неї. — Гляди мені, а то накажу запрягти тебе в голоблі. Замість кобили сани возитимеш!

Жінка принишкла. Знала економову вдачу. Не раз запрягав млинян у бричку — і мусили возити.

Отець Никодим насмілився заступитися за своїх парафіян:

— Може, пан економ змилюється та почекає з податком до тепла? Буде дорога до Жванця чи Кам'янця, встаріють на ярмарку, та й оддадуть віконне. Змилуйся, пане окомоне, — благав попик слабким, скрипучим голосом.

Стасько схилив голову, потер миском чобота по підлозі, подумав.

— Гаразд! — ляснув нагаєм по халяві. — Я милосердний, можу й почекати. Але на першому ж ярмарку щоб грошей устарали, бо пан Юзеф чекає, йому у Парижі без кошту не можна... А шибки вклас-ти негайно. Все одно податку віконного нікому не уникнути.

Десь через тиждень вгамувалася хурделиця, потеплішало, і до Жванця посунула велика валка з сіном для коней прикордонного загону. За нею сумно брели, згорбившись під клунками, млиняни. Ще звечора економ розіслав по дворах десятих тисяч нагадати селянам, що завтра санний обоз проторує дорогу до міста...

Сплатили селяни і цей податок. А навесні молоді пани повернулися з Парижа.

Ні з того ні з сього причинилася з Яном Вітте хвороба. Паморочилося в голові, душило в грудях, нудило. Старий генерал бадьорився, як і раніше, навідувався в солдатські казарми, гримав на підлеглих, видавав накази, намагався займатися будь-якими справами, аби не сидіти дома, а з настанням вечора впадав у страх, бо ночі для нього стали нестерпними: не міг спати, кашляв, стогнав, його дратував найменший звук.

Відтоді, як старий занедужав, Софія щодня навідувалася до нього, клопотала по господарству, доглядала, напувала його цілющим зіллям, бо ліки, якими напихав хворого гарнізонний лікар, не допомагали. Вона підносила в срібній чарочці до його посинілих губ каламутний напій. Старий бурчав, відмахувався слабкими руками, але настирлива невістка не відступалася.

— Бр-рр! Гірке! — морщився він. — Та солодкі твої клопоти, доню. Не думав, не гадав, що ти така щира та дбайлива дитина... А де Юзеф?

— У Лядові інспекцію робить.

— Лайдак! Розтринькав гроші у Парижі — протринькає й полковницький мундир. Я його в той мундир одягнув, я й витрушу з нього. Повернеться з Лядова, скажи, нехай заїде. Важливу справу до нього маю.

— Добре, тату. Скажу. Мені так нудно без нього! Довго щось він по тих інспекціях їздить. Вже й очі втомила виглядаючи... Що вам, може, їсти щось чи пити подати?

— Нічого не треба. Піду спочину трохи, бо ніч знову була наче на биваку. Як той сказав — лежить, та не спиться.

Старий важко підвівся з крісла і поплентався з передпокою до свого кабінету, у якому після смерті дружини днював і ночував. Софія, спостерігаючи за його п'яною ходою і невпевненими рухами, подумала: «Тонко пряде старий...» Важке передчуття опанувало нею. Вона вирішила цього разу заночувати у старого і наказала слугам, щоб негайно розбудили її, якщо батькові погіршає вночі.

Десь опівночі до Софії постукала покоївка.

— Ой, пані, вставайте, панові дуже зле...

В усьому домі знялася метушня, забігала розбуджена двірня, загримала дверима.

Ян Вітте лежав у своєму кабінеті на підлозі в одній білизні. Навколо нього вже клопотали слуги. З їх допомогою Софія підняла старого за плечі, почала торсати. Сухими блідими руками він тримався за груди, хапав посинілими губами повітря, часто і важко дихав.

— Вмираю... Юзеку, Зосю... Де ви?

Щоб полегшити йому дихання, за наказом Софії слуги старанно махали віялами в обличчя, рушниками стирали з лица холодний піт. Життя невблаганно покидало його кволе тіло.

— Зосю, це ти? — прошепотів.

— Я, тату.

— Оце... От і все... — ледь вимовив він, і його голова важко впала на Софіїні руки.

— Не вмирайте, тату! Та-ату! — заголосила невістка.

Мабуть, дійшов до його згасаючої свідомості тривожний жіночий крик, бо ворохнувся, заплямкав синіми губами і, напруживши останні сили, прошепотів:

— Там... Усе там!.. — і вп'явся каламутними очима у куток, в якому стояла старовинна дубова шафа.

Ні його порух, ні зміст останніх слів не зразу дійшли до свідомості Софії. Лише після того, як бренте тіло старого віднесли у парадний зал для прощання, втямила: то ж старий хотів сказати про заповіт.

Звістка про смерть Яна Вітте швидко облетіла Кам'янець. Вже опівдні до генеральського дому почали сходитися знатні люди — смутні, з пришпиленими до грудей чорними стрічками, а жінки у чорних шалях.

Софія в траурному вбранні час від часу виходила на ганок, щоб зустріти шляхетних і супроводити їх до парадного залу, у якому безперервно печально і скорботно звучав реквієм. А прості люди юрмилися на вулиці перед брамою, витягували шиї, щоб уздріти, що діється в осиротілому домі покійного коменданта подільської столиці — Кам'янця.

Опівдні примчав із Лядова і Юзеф. Ні на кого не зважаючи, він швидко увійшов до залу, схилився над труною і захлипав. Текля і пані Лоська ледве підняли його і повели до гардеробної кімнати перевдягнутися після дороги. Біля кабінету старого Вітте Текля раптом зупинилася:

— Там хтось є, — сказала вона і здивувалася: сама ж замикала на ключ, коли батька винесли, а двері лиш ледь-ледь причинені.

Усі троє кинулися туди. В кутку біля дубової шафи стояла Софія. Від несподіванки вона здригнулася, зніяковіла, але зразу ж оволоділа собою і так, наче нічого особливого не сталося, подала чоловікові папір.

— Ось, Юзику, батьківський заповіт. Перед смертю він мені сказав про нього... Ой батьку наш, батьку!..

Сестра потягнулася до паперу, але Юзеф міцно тримав його у своїх руках, і вона змушена була читати з-за братового плеча. Старий Вітте заповів, щоб усе його майно діти розділили між собою порівну.

Текля зиркнула на підлогу і запримітила клаптики пошматованого конверта. Якби їх скласти, то можна було б прочитати: «Розпечатати на третій день після мого похорону».

Розділ вісімнадцятий
ВІЗИТ ДО ВАРШАВИ

Польський король Станіслав Понятовський давно збирався побачити грекиню, про яку після її перебування в Парижі заговорили у європейських столицях. Та все не було нагоди. Після смерті кам'янецького коменданта така нагода випала. Він запросив подружжя Вітте до столиці.

І ось камергер Адам Свенціцький доповів королю:

— Полковник війська польського пан Юзеф Вітте з дружиною прибули до Варшави.

Понятовський наче не почув цих слів. Він сидів за масивним столом і водив по паперу гусячим пером. Крізь кольорові шибки високих венеціанських вікон райдугою проникало полуденне сонце, вигравало на білій, з золотою облямівкою королівській мантиї, дрижало спалахами в начищеній до блиску бронзі канделябрів.

Нарешті король відклав перо і підвів на Свенціцького очі:

— Ви припізналися з новиною. Про це вже повідомив мене гетьман Браніцький.

«Ач, шельма, уже встиг!» — злісно подумав Свенціцький, вклонився і вийшов. Він ненавидів Ксаверія Браніцького, бо цей пихатий граф своїм нахабством принижував його гідність. Навіть найзначніші особи потрапляли до короля лише через нього, камергера Свенціцького, а цей частенько обходився без його послуг. Побутовала думка, що одного разу після доброго келиха бордоського Станіслав Понятовський програв у карти Браніцькому королівську корону. Хоч великий гетьман великодушно відмовився від свого виграшу, все ж король опинився у нього на гачку. Володар побоювався Браніцького ще й тому, що за гетьманською спиною стояли дуже впливові магнати — Фелікс Потоцький, Северин Ржевуський і князь Антонін Четвертинський. Щоб не нажити собі ворога, король ніколи ні в чому не перечив Браніцькому, терпів його розв'язність і нахабство. Відчувши слабкість королівського характеру, великий гетьман користувався цим. Ось і тепер він безцеремонно увійшов до королівського кабінету:

— Ваша величність, я запевнив пані Вітте, що вона удостоїться бачити свого володаря сьогодні... Ця красуня побувала вже у французького короля, який, на мою думку, покладає на неї свої політичні надії.

«От-таке! Без моєї згоди він запевнив!» — подумав з образою Понятовський, але не виказав свого незадоволення гетьманським нахабством. Прокловтнув мовчки чергову гірчинку і відповів:

— Софія Вітте — піддана Речі Посполитої, і ніхто інший не має права важити на неї ні з політичних, ні з якихось інших мірувань.

— Достойні думки з достойних вуст, ваша величність. Інтереси Речі Посполитої — над усе. Ясне панство польське сподівається, що ваша влада досягне Константинополя й Афіні і цим **возвеличить** міць і славу вітчизни.

— Графе, я ніколи не піддавав сумніву ваші здібності мислити державно, — усміхнувся Понятовський, — але ж... У Парижі теж уміють далеко сягати у своїх політичних пошуках. Чи не встигли ви довідатися, чого домоглися від грекині в Пале-Роялі?

По обличчю Браніцького ковзнула хитра усмішка:

— Здається, небагато. Господар Тюльрійського палацу поки що домігся лише того, чого можна взяти від жінки взагалі.

— Чи здатна пані Софія виконати важливу місію у складній політичній грі?

— О ваша величність, ви матимете можливість особисто переконатися у її здібностях.

Понятовський підійшов до шафи, вийняв невеличку карафку і дві кришталеві чарки з золотими вінцями.

— Випіймо, графе.

— Охоче, ваша величність, але за що?

— За грецьку корону в польських руках, — багатозначно відповів Станіслав Понятовський.

Увечері в королівському палаці відбувся бал, на який зібралось найзнатніше варшавське панство.

На хорах виблискували мідні труби оркестру, в повітрі змішалися запахи палаючих свічок, парфумів і квітів. Овальна, блакитна, барочного ліплення стеля затьмарила ся сизим димком, що струмився з кришталевих свічад. В залі гамір. Ось відчинилися різьблені двері західного порталу, і до залу журавлиним клином увійшли цибаті охоронці в жовтих, аплікованих сріблом камзолах, білих рейтузах, у ківерах з султанами із страусиною пір'я і вишикувалися вздовж стін. На хорах гримнув «Урочистий полонез», присутні вибухнули оплесками і тисячоголосим «віват!». Внесли королівський штандарт, а вслід за ним поважно ступав і сам король. Буклі перуки спадали на плечі. Обличчя його крупне, довгообразне, з орлиним носом, було прикрашене білявими, хвацько закрученими догори вусами. Скований тісним, гаптованим золотом камзолом, король незграбно опустився в крісло. За його плечима розташувалися придворні, а за довгим, через увесь зал столом, мов на параді, вишикувалися міністри, маршали і маршалки, воеводи, дипломати, представники духовенства, з гурту яких виділявся високий, тонкий, з запалими очима кардинал де Лонго. Червона мантія висіла на ньому, мов на палі.

Понятовський кивнув головою, і до нього підвели Софію. Він лагідно посміхнувся їй і жестом руки показав на крісло біля себе. Грекиня вклонилася і з гідністю сіла поруч. Тоді пролунав голос гетьмана Браніцького:

— Панове! Я пропоную підняти перший тост за славу і велич Речі Посполитої, за гордість кожного поляка — нашого світлого вінценосця!

Залунали оплески. Зал виповнився дзвоном кришталю. Софія взяла зі срібної таці келих і звернулася до Понятовського:

— Ваша величність, я щаслива випити за ваше здоров'я!

Король злегка кивнув їй.

— Прошу уваги, панове! — знову заgrimів на весь зал Браніцький. — Зараз виголосить тост його величність! Увага, увага!!!

Понятовський обвів поглядом присутніх і почав:

— Мої співвітчизники! За воскресіння багатостраждальної Греції! За здоров'я спадкоємиці її престолу, нашої дорогої гості Софії Клявоні-Вітте! За вічну дружбу наших корон!

Розчулена Софія підвелася і низько вклонилася перед королем, потім перед усім залом. Вона думала в цю мить не про грецьку корону, а про невільничий ринок у Стамбулі, про матір, яка продала її чужинцеві за жменю золотих дукатів. Їй хотілося, щоб мати в цей час була тут. Хай би побачила свою дитину в оточенні вельмож, поруч із самим королем.

— Пані Софіє, чому ваше ангельське личко вкрилося смутком? — спитав Понятовський.

— Ваша величність, виголошений вами тост навів на мене печаль. При згадці про мою нещасну батьківщину я завжди впадаю в смуток. Трагічна доля мого народу бентежить душу.

— Розумію вас і прошу вірити в мій добрий намір допомогти відродженню Греції. Але це справи політичні, і не час торкатися їх тут і в цю годину. Ми поговоримо про це потім, а поки що запрошую вас до танцю.

Тонкі і білі, аристократичні руки Понятовського легко торкалися жіночої талії. Згодом Софія відчула, що король пригортає її сильніше, ніж дозволяють правила пристойності. Вона насторожилася.

— Моя богине, — заговорив король зовсім тихо, — я зачарований вами. Подаруйте ж мені годину блаженства.

З досвіду, якого набула за рік у Парижі, Софія знала, що це повинно статися, та не думала, що так швидко. «Граф Прованський терпеливіший, ніж польський король», — майнуло в її голові. Понятовському ж вона відповіла:

— Рабиня не може перечити своєму господареві.

— Ви не рабиня, ви — володарка серця мого, сонце, яке зіграло мою душу... Я — ваш раб.

— Але ж мій чоловік...

— Гм... Найщасливішими підданими бувають ті чоловіки, жінки яких зазнали королівської ласки...

Після танцю король із Софією підійшов до Юзефа, який балакав з придворними.

— Пане полковнику, ваша дружина в танку — мов лебедиця в небі. Цей зал ще не бачив такої грації.

Юзеф вдячно схилив голову.

Полишивши гостей, Понятовський поманив до себе гетьмана Браніцького і пошепки сказав: — Як досвідчений дипломат, ви повинні на деякий час відвернути полковника Вітте від його дружини. Мені треба з нею поговорити про важливі справи.

— До ваших послуг, — хитро посміхнувся той.

Король усамітвився в одному із помешкань палацу. А незабаром туди провели і Софію.

Недовго пробула вона в королівських покоях, але досить, щоб з ним порозумітися. Повернувшись до бенкетного залу, грекinya напштовхнула на якогось літнього пана.

— Софія? Якою ясною зіркою ти стала! — здивовано вигукнув він.

— Я вас не знаю, пане, — сахнула від нього Софія.

— Дивно, дуже дивно, хороша моя! Гріх забувати свого благодійника... Це я купив тебе малою у брудної, страхітливої жебрачки і врятував від гарему. Я казатиму про це всюди. Нехай знає панство, що твій шлях від жебрачки до королівських палат всипаний золотом Лясопольського.

— Тсс-с! Пане посол, мовчіть заради святого бога, заради мене! Ні слова нікому про це! Благаю вас, чуєте?! — Тонкими, але цупкими руками вона ухопила Лясопольського за вилоги фракa: — Ходім звідси, ходім!

Тривога, розпач наростали і в голосі, і в очах грекিনি.

— Ви мене кудись кличете. А куди? — спокійно спитав Лясопольський і, побоюючись за свої гудзики, перехопив у зап'ястях Софіїні руки.

— Куди завгодно, але везіть мене звідси, везіть!

Дипломат взяв її за лікоть, і вона покірно пішла за ним.

Вже сидючи в кареті, Софія розповіла про те, як і хто зробив її спадкоємицею візантійського престолу.

— От і все... Тепер я — Клявоні-Вітте. Ха-ха! — закінчила розповідь грекinya.

Вона сиділа поруч на м'якому сидінні карети, втопивши пухке підборіддя в тендітні білі долоні. Очі її печально втупилися в віддалений куток екіпажа.

— То чого ж ти мене виманила з палацу? — спитав Лясопольський.

— Боялася вашого язика, пане. Тут усі приймають мене за спадкоємицю імператорського престолу. А ви, розповідаючи так голосно про моє минуле, могли б мене загубити. Ви необережний зі словом, пане. А в королівському палаці і стіни мають вуха... Я вам поверну гроші, які ви за мене заплатили, але благаю вас — мовчіть!

— Ні, моя люба. Твоїх грошей мені не треба, — Лясопольський ближче присунувся до грекিনি, огорнув її стан, — але не могу я миритися з тим, що красунею, яка по праву належить мені, втішається хтось інший...

На ці слова Софія нічого не відповіла, лише охопила долонями скроні. «Святий боже, — думала вона, — нащо ти мене створив красивою? Для насолоди чоловікам?.. Ні-ні!.. Не краса винна, а моє походження. Якби я народилася справжньою шляхтянкою, ніхто не посмів би мене зачепити...»

Карета Лясопольського, похитуючись, повільно котилася сонними вулицями нічної Варшави. За стінками екіпажа, на обтягнутих

червоною шкірою козлах, відганяючи від себе нудьгу, тихо мурмотав якусь пісеньку кучер, поцьвохкуючи батоном на лінивих коней. Сон склепляв повіки, але він мусив бадьоритися, бо пан наказав іздити тихо по місту, поки не скаже годі.

Лясопольський дивився на мовчазну, з опущеною головою Софію і чекав відповіді. Час від часу нервово посіпувала її згорблена спина, і здавалося, що вона плаче, хоч схлипування не було чути. Нарешті жінка підвела голову:

— Гаразд! Я готова вдолжити ваші примхи, але запевніть мене, богом поклянiться у тому, що правда про моє нещасне походження навіки замре у вашій пам'яті, чуєте?!

— Тихше, тихше, хороша моя! Я вже забув про все, — дипломат тісніше пригорнув до себе Софію, — я мовчатиму, мов риба, клянись тобі, моя богине! — з твердістю в голосі відповів Лясопольський.

Він перевірив, чи щільно затягнута запона на віконцях, розсунув складне сидіння, від чого утворилося м'яке і зручне ліжко, яким користувався для відпочинку у далеких мандрах.

Невеличкий підвісний ліхтарик хилитався під стелею, і по стінках карети шерехалися дві людські тіні. Роздягаючись, Софія втупилася очима в світильник.

— Може, панну бентежить світило? — кивнув дипломат на ліхтарик.

— Нехай... У тьмяному світлі коти привабливіші, — з гіркою іронією відповіла грекinya.

Десь опівночі повернулася Софія до будинку Браніцького, у якому розташувалося подружжя Вітте. Їй не хотілося в цей час ні бачити, ні розмовляти будь із ким. Весь світ для неї став ненависним і бридким. Та чоловік не спав, чекав її повернення.

— Чого так пізно, Зосю? — спитав Юзеф.

Вона втомлено сіла в крісло і склала на колінах руки.

— Король затримав... Про мою батьківщину, про її майбутнє багато мови між нами було, — відповіла, не дивлячись чоловікові в очі.

— Що ж його величність — чи ласкавий був до тебе?

— Ласкавий... Шкодував, що не зміг запросити й тебе.

— Розумію — державні справи. Політичні... Великий гетьман Браніцький дещо натякав мені. Весь вечір прогомоніли з ним... Зосю, рибонько, ти незабаром станеш знаменитою. Хвали бога, що ти моя дружина.

— Голова дуже болить, — раптом сказала Софія й охопила долонями лоба, — перевтомилася я, мабуть.

— Іди, Зосю, спочивати, — співчутливо порадив чоловік і палко розцілував дружину на прощання.

Хоч грекinya і відчувала страшенну втому, але заснути не могла. Презирство до самої себе і до всього на світі опанувало нею. Від внутрішнього болю хотілося кричати. Довго мордувалася безсон-

ням. Лиш на світанку непомітно для себе самої поринула у важкий, неспокійний сон.

Прокинулися пани лише тоді, коли сонце піднялося над черепичними варшавськими дахами, залило світлом тісні вулиці і хлюпнуло в широкі вікна палацу Браніцького. Юзеф покликав служницю й сказав, щоб приготувала каву.

А Софія в цей час у своїй кімнаті, припавши на коліна, шепотіла молитву, просила в святої мадонни заступництва, молила послати їй щастя. Вона не усвідомлювала собі, яке воно, оте справжнє щастя, тільки відчувала, що не має його. Ранковий промінь ковзнув по іконі, і з позолоченої рами на Софію ще виразніше глянуло скорботне зображення богоматері. Підвелася з колін, ще раз глянула на сумний образ і скептично посміхнулася:

— Матір божа, мабуть, і ти така ж немічна, як і я...

— Зосю, каву подано, — покликав Софію Юзеф.

— Скажи, най рому принесе, — бадьоро відповіла Софія і вийшла до кімнати, що правила їм за їдальню.

Чоловік побачив, що дружина у веселому настрої, і сам повеселішав. Він гукнув служницю:

— Рому, чуєш? Хутко!

Після сніданку Юзеф не хотів нікуди відлучатися з дому, Софія ж прагнула на люди, в шляхетне товариство. Але він так благав лишитися вдома, що дружина зглянулася над ним і згодилася.

В просторому залі палацу Браніцького блазень, обвішаний різнобарвним ганчір'ям і гримучими бляшками, розважав подружжя Вітте. Софія реготала, і той ладен був догоджати їй своїми вибриками цілий день. Та увійшов посланець і повідомив, що король знову запрошує до себе панів Вітте. Не минуло й години, як вони прибули до резиденції Станіслава Понятовського.

— Його величність порадує сьогодні пана полковника приємною новиною, — улесливо повідомив камергер Адам Свенціцький, зустрівши гостей біля парадного входу, і супроводив їх до короля.

— Я покликав вас, мої вірні піддані, щоб оголосити свою волю, — привітно зустрів Понятовський своїх гостей. — Призначаю вас, пане Вітте, комендантом Кам'янця. Хочу вірити, що пан полковник буде гідним наступником свого покійного батька, який вірно служив на користь Речі Посполитої.

— Ваша величність, — схвильовано заговорив Юзеф, — ви такий милостивий до мене... Я ваш... вірний слуга...

— Вірний слуга корони й ойчизни, — поправив Понятовський розгубленого від щастя кам'янецького полковника, — служіть на міць і славу Речі Посполитої. — Король взяв зі столу папір, подав його Юзефові: — Візьміть. Це грамота про ваше призначення... Тепер слухайте далі. Імператриця Катерина люб'язно запрошує нас до себе. Вона подорожує зараз до південних земель, прилучених недавно до імперії. Інтереси держави Російської і Речі Посполитої стикаються тепер на Поділлі й біля Чорного моря. На це запрошення нам слід пристати, щоб якомога ліпше познайомитися з подаль-

шими намірами імператриці... Бажаю, щоб пані Софія була в моїм почті під час подорожі до Росії. Я не можу запросити в мандрівку вас, пане полковнику, бо ви конче потрібні зараз на Поділлі.

Кивком голови король дав зрозуміти, що аудієнцію закінчено, і кам'янецькі гості покинули його кабінет.

Того ж дня, ошасливлений королівською ласкою і високою посадою, Юзеф Вітте розпрощався з дружиною і відбув до Кам'яння, а ще через декілька днів Варшава проводжала в далеку дорогу свого короля. У численному почті, який супроводжував володаря Речі Посполитої, налічувалося кілька сотень осіб, серед яких була її грекния Софія.

Розділ дев'ятнадцятий ВЕЛИКА ПОДОРОЖ

Російській імператриці Катерині II було вже під шістдесят років, але вона не відчувала старості. Добре зберігши жіночу красу, свіжість обличчя і ясний погляд, вона була такою ж енергійною і діяльною, як і замолоду. Щоправда, останнім часом поповнішала, але старанно маскувала свою огрядність одягом та умінням елегантно володіти своєю статуєю.

Похилий вік не завадив їй зважитися на тривалу, нелегку подорож по Україні й Криму. Самовладна і рішуча, володарка Російської імперії, в характері якої поєднувалися найрізноманітніші риси — сентиментальність і зловливість, здоровий глузд і необдуманість вчинків, нестримне епікурейство і державна мудрість, прийняла таке рішення не заради прогулянки. Великий вояж був спричинений державними мотивами.

У той час на півдні імперії — на Лівобережній Україні та Слобожанщині — відбувався складний соціально-економічний процес. Ліквідація Запорозької Січі і козацького війська, скасування гетьманства, полкової та сотенної адміністрації, знищення залишків автономного правління викликали незадоволення у всіх прошарках українського суспільства.

Із пам'яті ще не згладилися повстання російського селянства на чолі з Омеляном Пугачовим, українського — під керівництвом Максима Залізняка та Івана Гонти. Щоб не допустити нової Коліївщини, імператриця вирішила розколоти українську громаду, повернувши на свій бік її верхівку, і цим позбавити низи керівної сили, без якої повстання було б немислимим. Своїми указами в 1783-му і в 1785 роках Катерина II зрівняла козацьку старшину з російським дворянством. Так учорашні ватажки вільного українського селянства перетворилися на поміщиків з правом володіти маєтками і закріпаченими селянами. Тепер імператриця хотіла побачити, як поведуться новоспечені «хохли-дворяни», чи тримають у покорі селян.

Другою причиною подорожі було ознайомлення з новими землями, завойованими російською армією. Треба було заселити обшир-

ні пустельні причорноморські степи, збудувати там міста і села, шляхи і фортеці, морські порти і річкові пристані. Належало міцно закріпитися вздовж тисячоверстного узбережжя Чорного та Азовського морів, щоб назавжди усунути небезпеку, яка протягом багатьох років загрожувала Російській імперії з боку Туреччини та її васала — Кримського ханства.

А ще імператрицю непокоїло Поділля, що перебувало під владою Речі Посполитої. Польське шляхетське панство неймовірно знущалося з українського населення. Людей змушували тяжко працювати, за найменшу провину карали батогами, а хто чинив опір свавілю — того садовили на кіл або з живого здирали шкіру. Польська адміністрація і католицьке духовенство глумилися над православною церквою, силоміць покатоличували людей.

Імператриця по дорозі до Криму мала намір проїхати через цю територію, щоб упевнитися у тому, про що їй доповідали в столиці, і потім використати це у стосунках зі своїм польським сусідом.

Треба сказати, що імператриця, будучи лютеранкою, ненавиділа православ'я, вважала його сумішшю християнства з слов'янським язичеством. Але, зайнявши престол православної держави, вона мусила лицемірити, прикидатися захисником цієї віри.

Перед тим, як вирушити в подорож, імператриця радилася із своїми сановниками. Члени державної ради добре знали, в яких злигоднях перебувають російські, білоруські, українські селяни, тому не хотіли, щоб поміщицько-чиновницьке свавілля, злиденність народу постали перед царськими очима. Вони якомога відмовляли Катерину від її наміру, посилаючись на бездоріжжя, на дрімучі ліси, непролазні болота, дикі степи, бурхливі ріки. Вони лякали імператрицю дощами і зливами, снігами і грозами, морозами і спекою, лісовими розбійниками і степовими ордами, намагалися довести, що така подорож для жінки зовсім нестерпна. Та Катерина лише всміхалася на подібні докази.

Незабаром численні гінці із Петербурга помчали на південь з листами, в яких місцеві власті оповіщалися про майбутній вояж імператриці. У тих депешах високопоставлені столичні чиновники писали, що імператриця не повинна бачити нічого, що могло б засмутити її милосердне серце. Під загрозою смертної кари селянам заборонялося подавати скарги на поміщиків, розповідати про утиски з боку дворян і місцевих властей. Налякані суворим наказом, чиновники тих губерній, по яких повинна проїжджати імператриця, робили все, щоб у неї залишилося приємне враження. Її поїзду вони перетворили на веселу розважальну подорож. Імператрицю зустрічали люди з хлібом-сіллю, дякували за милості, розхвалювали своє життя, возвеличували начальство. В містах і селах дівчата і хлопці водили перед нею хороводи, танцювали, співали пісень. Поміщики витрачали величезні кошти, щоб достойно зустріти свою благодійницю.

— Бачите, їм не потрібна свобода. Мужик зневажає свободу, і дай йому її — він не зуміє нею скористуватися. Така у нього при-

рода: бути у підлеглості й покорі. Єдине, без чого він не може існувати, — без ікони, без релігії, — з легким презирством говорила своїм фаворитам колишня німецька принцеса Софія Ангальд-Цербська, увінчана російською короною.

Коли кортеж імператриці приїхав до Москви, пишні торжества в її честь влаштував граф Шереметьєв у своєму підмосковному маєтку Кусково. Дорога, яка вела до графського палацу, була перетворена на суцільну тріумфальну арку із квітів і тропічних рослин, вирощених у теплицях. Всюди висіли виконані художниками-кріпаками алегоричні картини, які прославляли імператрицю. Головний ставок у центрі парку кишів яскраво оздобленими човнами і яхтами під різнокольоровими шовковими вітрилами. На березі гриміли салюти. Де б не проходила Катерина — по вулиці, яка вела до палацу, чи по паркових доріжках, — скрізь обабіч стояли святково одягнені люди. Дівчата-невільниці в нарядних білих платтях встеляли перед нею дорогу квітами.

По-царськи багатий обід в кусковському палаці обійшовся Шереметьєву в п'ятнадцять тисяч карбованців. Увечері в його двірцевому театрі графські актори-кріпаки показували імператриці тоді дуже модну оперу «Салесницькі барки». Катерині сподобалася гра, вона нагородила виконавців дарунками і дозволила цілувати руку

Як не гостинно зустрічали володарку на просторах Росії, але вона ніде надовго не зтримувалася, квапилася до Києва. І вже на чотирнадцятий день по тім, як покинула Москву, перед її очима на крутосхилах сивого Славутича заблищали бані соборів і церков. Колишня столиця Древньої Русі урочистим дзвоном зустрічала Північну Семіраїду.

З прибуттям до Києва Катерина відчула себе втомленою. Для відпочинку імператриці в мальовничому куточку Печерська було відбудовано пишний палац. Знаменитий архітектор Растреллі добре постарався, щоб догодити цариці. Хоч за розмірами її київська резиденція і поступалася перед Зимовим палацом у Петербурзі і Літнім у Царському Селі, проте перевершувала досконалістю композиції, гармонійністю пропорцій, багатством декору і мальовничістю природи. З вікон палацу можна було милуватися Дніпром, замріяною синьою далиною Лівобережжя, кам'яною симфонією Успенського собору, золотим скупченням монастирських бань Києво-Печерської лаври, звідки линув убажачуючий душу дзвоновий благовіст.

Після короткочасного відпочинку Катерина зайнялася державними справами. Перше, з чого вона почала, було знайомство з діяльністю місцевих органів влади. Президент Малоросійської колегії, генерал-губернатор Петро Олександрович Рум'янцев (Задунайський), зачинившись з імператрицею у її кабінеті, цілий день інформував про ті зрушення, що сталися на Україні за двадцять три роки його намісництва. А змін відбулося чимало. За ініціативою і під керівництвом Рум'янцева проведено перепис майнового стану населення, запроваджено поділ на намісництва, козацький

старшині надано дворянські привілеї, встановлено подушний податок, здійснено остаточне закріпачення українського селянства, ліквідовано самоврядування і введено в дію загальнодержавну законність.

Здійснити це було нелегко. Волелюбний за своєю природою український народ, засновник першої в історії селянської демократичної республіки, вперто чинив опір агресивному дворянству і впровадженню загальноросійських законів. Але в генерал-фельдмаршала Рум'янцева завжди була під рукою добре озброєна царська армія, проти якої з кілками і вилами не підеш. Так під загрозою гармат і багнетів незвичний до покори український грекосій опинився в рабстві.

Катерина не обмежилася розмовою з генерал-губернатором. Вона майже щодня приймала у себе чиновників, новоспечених дворян, колишню козацьку старшину з Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, Запорозжя, Слобідської України. Лохвицький сотник Панаас Кисіль постав перед нею вже як Афанасій Кисельов, лубенський полковник писар Зіновій Макуха перетворився на Макухіна, оглевський староста Гризодуб цілував царицину руку як дворянин Гризодубов. Ощасливлені «жалуваною грамотою» 1785 року, ці козаки-перевертні висловлювали цариці щире подяку і клялися у своїй вірнопідданості.

А тим часом, поки імператриця приймала гостей, на всіх шляхах, які вели до Києва, вдень і вночі чатували озброєні солдати і без спеціальної перепустки не пускали нікого, навіть прочан, котрі за сотні верств пішки добиралися до Києва на прощу.

Чимало дарунків піднесли Катерині малоросійські дворяни. Серед того скарбу — золоті і срібні скриньки, жіночі прикраси, чаші, оздоблені коштовним камінням старовинні книги, майстерно виконані килими та ще багато чого.

Задоволена гостинністю, з якою зустрічали її в Києві, Катерина подарувала місту золоту дарохранилицю вагою в декілька кілограмів і оздоблену діамантами срібну чашу для причастя. Київські монастирі одержали від неї тисячі десятин землі.

Імператриця була задоволена тим, що на Україні спокійно, що державні закони набрали сили, дворянство укріпилося, а селяни ведуть себе сумирно, не бунтують. Це через два роки вибухне на Полтавщині Турбаївське повстання, яке завдасть імператриці багато клопоту, а поки що...

В чудовому настрої цариця вирушила далі, на південь, на цей раз водним шляхом. Для цього в Русанівській протоці була споруджена ціла флотилія екзотичних кораблів. Одні з них нагадували античні тріреми, другі — середньовічні галіони, треті — турецькі галери. Розмальовані, оздоблені різними химерами, вони здавалися несусвітними чудовиськами. Ескортувала царську флотилію добра сотня швидкоплинних козацьких чайок, на кожній із яких знаходилося 25-30 охоронців. На цілий місяць Київ залишився без риби, бо всі рибалки, навіть вишгородські та трипільські, за наказом

генерал-губернатора Рум'янцева стали веслярами на тій флотилії. Вони ж мали вернути судна назад до Києва. Колісний транспорт, на якому імператриця та її супутники дісталися із Петербурга до Києва, вирушив до Канева сухоходом.

У Каневі на імператрицю чекав польський король Станіслав Понятовський. Він хвилюювся. Як зустріне його колишня коханка, котра стала правителькою найбільшої в Європі держави?.. Дивні почуття заволоділи ним. Давним-давно, ще коли він був секретарем прусського посольства у Петербурзі, вони щиро кохали одне одного. Не обтяжені владою, обоє були вільні і розпоряджалися собою без огляду на оточення і політичні події. Тепер же вони зістарілися, їх голови увіччані коронами самодержців, думи і помисли зайняті державними справами. З якими почуттями зустрінуться вони після такої довгої розлуки?

І ось Катерина і Понятовський зустрілися. Присутніми при цьому були лише найближчі до імператриці люди — державні діячі і фаворити Потьомкін і Мамонтов та ще дівиця Протасова. Катерина була незворушно-спокійною, а її співбесідник — розгубленим і метушливим. Розмова двох вінценосців носила офіційний характер. Їх цікавила головним чином політика Туреччини та зв'язана з нею доля задністровських і придунайських князівств, що перебували під османським гнітом.

Лиш наприкінці бесіди імператриця порушила тему, якої дуже не хотів торкатися Понятовський. Вона вимовила лише декілька слів, але й цього було досить, щоб стурбувати короля:

— Я занепокоєна становищем на Поділлі. Примусове покатоличення православних християн того краю не може залишати Росію байдужою.

Понятовський, не дивлячись Катерині в очі, відповів:

— Розумію вас. Обіцяю зробити все, щоб між братами во Христі запанувала злагода і мир.

— Покладаюся на вашу мудрість, — сказала імператриця, хоч і не вірила обіцянці короля, який давно втратив владу над польською шляхтою.

На цьому обговорення політичних питань закінчилося. З імператрициного обличчя зчезла маска офіційності і на ньому зажеврила приємна усмішка.

— Мій друже, мені стало відомо, що у вашому почті перебуває грекinya Софія із династії Клявоні... Ви завжди були таким люб'язним до мене, тож зробіть ще одну послугу — залишіть її зі мною. Хочу, щоб вона прикрасила собою моє товариство. Не відмовте, прошу вас.

— Я залишаю вам своє серце. Невже цього замало? — спробував відбутися жартом Понятовський.

— Але ж забираєте з собою моє, — жартом на жарт відповіла Катерина.

Потьомкін, який був присутнім при прощальній розмові двох вінценосців, сказав Понятовському:

— Ваша величність, пристаньте на прохання моєї імператриці. Запевняю, красуня не буде скривджена. Про це потурбуюся я!

В словах Потьомкіна відчувалася в'їдлива іронія, але Понятовський її не вловив. Не бажаючи псувати стосунки з Катериною, цілуючи на прощання руку, король сказав:

— Не смію перечити широму бажанню найпрекраснішої жінки світу. Грекиня Софія залишається при вашій високій особі.

Чотири години тривала зустріч Станіслава Понятовського з російською імператрицею. Чотири мільйони злотих витратила на це польська казна, а наслідки переговорів були не дуже втішними. Особливо непокоїло короля зауваження Катерини відносно Поділля. Розумом і серцем відчував: влаштувавши справи в Криму, імператриця, напевне, займеться всією Правобережною Україною, яка забезпечує Польщу хлібом, рибою, м'ясом, коноплями, хутрами, шкірою. Україна не лише годує, але й наповнює польську скарбницю грішми від збуту зерна на закордонних ринках. Втративши цю землю, Річ Посполита змушена буде тугенько підтягнути пасок на своєму животі.

Отака невесела перспектива постала в уяві польського короля. Вона відсунула на другий план проблему, зв'язану з Софією.

З тяжкими думами покинув Понятовський старовинне містечко Канів на Дніпрі. А на другий день вирушила звідти і Катерина.

Розділ двадцятий СОНЯЧНА ТАВРИДА

Широким шляхом під гарячим сонцем повільно суне в південних степах імператорський поїзд. Розкішні карети з родинними гербами, розмальовані ридвани, фаєтони, диліжанси, вози і візки простягнулися довжелезною валкою. Гарцюють на баских конях царські охоронці, затягнуті в тісні білі мундири.

Катерину супроводжують віце-президент Адміралтейства Чернишов, головнокомандуючий російськими військами, губернатор Криму князь Потьомкін, канцлер Безбородько, обер-камергер Шувалов, обер-шталмейстер Нарішкін, гофмаршал Баратинський, генерал Левашов, численні зарубіжні гості — міністри, дипломати, військові представники. І кожен із них має свій великий почет. Одною лише Фелікса Потоцького, якого польський король залишив у Каневі замість себе при особі її величності Катерини, супроводжують понад двісті осіб різних рангів.

У Каневі до Катерини пристали таємні посланці молдавського і волоського господарів, такі ж емісари Сербського і Чорногорського князівств, які перебували у васальній залежності від турецького султана і в російській імператриці вбачали єдину рятівницю від османського поневолення. В гому ж містечку на Дніпрі пристав до царського обозу зі своїм численним почтом австрійський посол, граф Людвіг Кобенцель. Він повинен був по дорозі до Криму домовитися про зустріч Катерини з імператором Австрії Йосифом II.

З прибуттям згаданих осіб оточення імператриці значно збільшилося, і після Канева кортеж простягнувся майже на шість верств.

Царську карету тягнули тридцятьоро коней. Власне, то була не карета, а дім на колесах з вітальнею, їдальнею, спальнею, бібліотекою, кабінетом, гардеробною і туалетною кімнатами. Разом із Катериною у тій «кибитці» їхали її фаворити — Потьомкін, Нарішкін, Мамонтов і фрейліна Протасова.

Головнокомандуючий армією її величності Григорій Олександрович Потьомкін, він же генерал-губернатор Таврії, подбав, щоб територія його намісництва виглядала приємно. Він наказав бригадирові Синельникову облагороджувати все, що лежить на путі до Криму і в самому Криму. І ось, випереджаючи на кілька днів імператорський поїзд, від міста до міста, від села до села гасали на бистрих конях спеціальні загони Синельникова. Удень і вночі люди спішно засипали вибоїни, розширяли дороги, вирубали по узбіччю непривабливі для ока стріхаті чагарі. Натомість за кілька годин «виростали» вздовж шляху зелені дерева, пересажені з найближчих садів, щоб на хвилину порадувати імператрицю, а потім зів'янути при дорозі. Жінки квапливо білили хати, чоловіки лагодили похилі тини та ворота. Робили це охоче, бо з такої okazji поміщики дозволяли рубати ліс, а його у степовій частині України було дуже мало.

Сонце хилилося до заходу, коли кортеж зупинився у передмісті Бахчисарая, щоб прийняти від городян хліб-сіль, і після короткої церемонії рушив до міста.

Колишня столиця Кримського ханства лежала в долині, яку обступали невисокі гори. Білі будиночки під червоною черепицею виширляли з зелені садів. Вузькими терасами по схилах гір тягнулися виноградники. Блискуча стрічка неширокої, але стрімкої річки Сурук-су розкраяла Бахчисарай навпіл.

Серед буйної зелені у східній частині міста височів палац — Хансарай. Стрункі мінарети гострими шпильями поривалися в безхмарне синє небо.

Колишня резиденція династії Гирейів, яка після пожежі 1737 року на півстоліття стала притулком для кажанів та вороння, тепер виглядала привітно. Її було терміново відбудовано з нагоди приїзду Катерини.

Царська карета через широку браму вкотилася на подвір'я палацу. Потьомкін показав імператриці її покої. Тут все було так, як і в Петербурзьких палатах — і меблі, і фіранки на вікнах, і запинало на дверях, і килими. Навіть томик Вольтера на нічному столику біля ліжка розгорнуто на тій сторінці, на якій зупинилася імператриця ще у столиці.

— О! — з задоволенням вигукнула вона. — Після такої важкої дороги тут можна спочити не гірше, ніж вдома!

На столах, розтавлених у парадному залі палацу з величезними вітражами в химерному східному плетиві, парувала вечеря, розрахована на двісті персон, але цариця, пославшись на втому, від ве-

чері відмовилася, сказала лише, щоб принесли каву з молоком та булочку з родзинками. Але й до цього вона не доторкнулася. Разом із фрейліною Протасовою скупалася у мармуровому басейні і зразу ж пішла на спочинок.

Спала імператриця непробудно і довго. Прокинулася лише тоді, коли сонце зависло над мінаретами. Солодко потягуючись у м'якому ліжку, думала, з чого почати день. У цю хвилину енергійною ходою, не звертаючи увагу на охоронців, що чатували під дверима царської опочивальні, як завжди безцеремонно, увійшов Потьомкін. Стурбований тим, що сьогодні Катерина прокинулася пізніше, ніж зазвичай, спитав:

— Ви нездужаєте, ваша величність?

Це у присутності дівичі Протасової, як і завжди при сторонніх, князь звертався до імператриці на «ви», а віч-на-віч — «моя боги-не», «моє серце»...

Катерина навіть ковдри не підіспнула, щоб приховати оголені груди, простягнула назустріч руки:

— Я здорова. А заколисала мене так на довго далека дорога. Глаша! Одягатися! — гукнула вона, підводячись із ліжка.

В ту ж мить у протилежному кутку спальні колихнулася ширма, і з її розпору виглянуло заспане обличчя Протасової:

— Счас-с!

Поки Протасова допомагала одягатися та взуватися, Катерина слухала Потьомкіна. Князь доповів, що сьогодні ще до схід сонця прибули з дарунками гурзуфські татари, а місцеві пригнали тисячну отару овець. Гурзуфських пустили до палацу, і вони чекають у приміщенні колишнього сералю, а тутешніх разом з отарою охоронці випровадили за місто аж під Чуфут-Кале, щоб вівці не бекали під вікнами та не наслідили на площі перед Хан-сараєм. А ще місцеве духовенство і депутація від караїмської общини просять високої аудієнції.

Імператриця замислилася: кому перш за все приділити увагу? Подумавши трохи, сказала:

— Тих, котрі з вівцями прибули, не зобиджати і задарма у них нічого не брати. За кожную скотину сплатити по срібному карбованцю і використати овець для харчування в дорозі служивих охоронців. Православних отців запросити на сніданок зі мною, а гурзуфським татарам та караїмам дам аудієнцію після обіду.

Сніданок тривав недовго і в досить вузькому колі. Всюдисущий Потьомкін не відставав від імператриці і, як тільки поспідали й спровадили з Хан-сарая духовних пастирів, разом з Катериною відправився до її кабінету.

Коли вартовий зачинив за ними двері, ще не дійшовши до стола, цариця спитала:

— Ви не загубили в дорозі ту красуню, яку ми вициганили у польського короля?

— Таку знахідку гріх загубити, — пожартував Потьомкін.

— Відчуваю, ви вже встигли закохатися в неї, — ревниво говорила Катерина.

— О ні! Я знаю своє серце. Воно просторе і глибоке, як море, але, крім тебе, моя богине, у ньому ні для кого не знайдеться навіть тісного куточка! — з пафосом проговорив князь.

— Я хочу бачити ту красуню. Покличте її сюди.

Імператриця давно збиралася познайомитися з грекинею, але не знаходила часу. Після Канева в дорозі вона продовжувала переговори з польським представником Феліксом Потоцьким, якого Станіслав Понятовський залишив замість себе, мала кілька зустрічей з графом Кобенцелем, щоб визначити коло питань на переговорах з австрійським монархом, чимало уваги приділила й таємним емісарам придунайських князівств. Лише тут, у Бахчисараї, випала нагода прийняти Софію.

Князь Потьомкін не забарився і вже через півгодини представив красуню цариці.

— Пані, — звернулася Катерина до неї, — ви така прекрасна! Та, на жаль, не змогла я в дорозі приділити вам належної уваги. Прошу, сідайте.

Софія низько вклонилася і сіла у вказане їй крісло.

— Сестро моя, мені говорили про вашу романтичну біографію. Чи не змогли б ви розказати про себе?

Софія розповідала вигадану історію про своє походження так, наче сама вірила в неї. Потьомкін зорив орлиним оком на жінок.

— Ваша величність, може, лишити вас? — спитав він.

— Що ви, князю, хіба вам не цікаво слухати? — відповіла цариця.

Жінки продовжували розмову, не звертаючи уваги на його присутність. Князь помітив скованість у поведінці грекині. Перш ніж висловитися, вона зважувала кожне слово.

— Чому ви, православна християнка, обрали собі за другу батьківщину католицьку державу? — спитала Катерина.

— Я не вибирала. До Польщі мене занесли життєві бурі ще дитиною. Хіба спроможна я була противитися долі?

— А чи знайшли ви у поляків спокій для своєї душі?

— Душевний спокій я можу відчутти тільки в лоні православної церкви. А католики переслідують православних, збиткуються над нашою вірою.

— Дивуюся, як могли ви змиритися з цим.

— Власне, до мене й моєї батьківщини польський король співчутливо ставиться. Я вдячна йому за це, а віру православну у серці своєму ношу.

— Сестро моя, — присунулася ближче до Софії Катерина, — дайте слово, що ніколи не вийде за межі цих стін те, про що маю намір сказати вам.

— Щирість вашої величності до мене зобов'язує бути вірною вам.

— Тоді слухайте. Католики ніколи не будуть щиросердними до православних. Варшавський двір опікає вас з певною метою. Дуже

прикро усвідомлювати, що вороги можуть використати вас у боротьбі проти вашої ж віри. Тож мушу застерегти вас від вчинків, які можуть згубити душу вашу і завадити відродженню вашої вітчизни. Зрозумійте, сестро, греки і росіяни — брати во Христі. Ми сповідуємо єдину віру. Бережіться ж солодких слів і лицемірних турбот католиків. В їхніх словах — лукавство, а в турботах — підступність і зрада. Чи зрозуміли мене?

— У ваших речах стільки мудрості й материнського клопоту про мою долю!.. Починаю прозрівати, ваша величність. Ви наставили мене на шлях праведний.

Катерина підвелася. За нею встала Софія.

— Сестро, я тебе полюбила, як рідну. Хочу, щоб до кінця подорожі ти була моєю супутницею. Князю, — звернулася Катерина до Потьомкіна, — звеліть надати пані Софії кімнату поблизу моїх покоїв.

Потьомкін вклонився.

Софія зрозуміла, що розмову закінчено, і попрощалася. Потьомкін провів її і невдовзі повернувся назад.

— Ваше враження, князю? — спитала Катерина.

— Думки про грекиню я пов'язую з мрією про падіння Порти й торжество православного хреста на константинопольському соборі святої Софії, перетвореному турками на мечеть.

— Приємно вражена вашим передбаченням. Гадаю, ви уважно слухали нашу розмову?.. Грекиню за всяку ціну треба відвернути від варшавського двора. Візьміть її під свою опіку, — на обличчі імператриці зацвіла пустотлива усмішка, — ревнувати не буду, якщо дозволите собі більше, ніж вимагають інтереси нашої держави.

За кілька днів перебування у Хан-сараї цариця добре відпочила і раптом стала проявляти нетерпіння:

— До моря! До моря! Хочу бачити, який же він, отой Понт Евксинський, — квапила вона Потьомкіна і все своє оточення.

Від Бахчисарая до побережжя трохи більше тридцяти верст. Дорогу туди загони бригадира Синельникова справили, і господар сонячної Тавриди порадив виїхати зарання.

Цариця не перечеила, невдовзі рушили в путь, і за кілька годин на горизонті показалося море. З кременистої, порослої сивою ковилою височини, на якій зупинився імператорський поїзд, воно виднілося як на долоні — спокійне, зеленкувате, з пінястими гривками хвиль. Вдалині тремтіло срібним маревом розпечене сонцем повітря.

— Яка казкова краса! — зачарована морським краєвидом, вигукнула цариця, порівнявши його в уяві з непривабливою для ока сірою, наче невідбілене льняне полотно, картиною Балтійського моря. — Зауважте собі, князю, Росія вийшла до цих райських берегів, щоб твердо стати на них своїми ногами.

— Ім'ям вашої величності! — схилив голову Потьомкін.

Слова головнокомандуючого полестили Катерині. Оглядаючи з височини невеличкі, присадкуваті, під очеретяними стріхами хат-

ки, що ліпилися навколо невеличкої татарської фортеці над тихою затокою, імператриця сказала:

— Ми повинні закріпитися тут славним містом.

— Саме так — славним! — з помітним наголосом на останньому слові відповів Потьомкін. — І підніметься воно над водами Понта на славу і честь російського воїнства. Незабаром сюди передислокується саперний полк для його будування. Та найперше — є потреба у спорудженні тут надійних укріплень. Я наказав також ретельно обслідувати бухту на предмет придатності її як корабельної гавані.

— Благословляю і сподіваюся, що вашими турботами Чорне море стане морем Руським, як називали його наші далекі предки.

У тій тихій і затишній заводі стояло якесь суденце з високими вітрильними щоглами.

— Ніби корабель? — здивувалася Катерина і показала кістяним віялом у той бік. — Князю, звідки йому тут бути?

Потьомкін підніс до ока підзорну трубу, уважно оглянув бірюзову бухту.

— Торговельне судно, ваша величність... Вже багато років заморські купці возять сюди свої крами... Гм... А то що?.. Бачу, сюди люди ідуть, — сказав і відвів від ока інструмент.

Від затоки в напрямку імператорського табору повільно котилася запряжена низькорослими віслюками мажара. Попереду йшов з величезним хрестом у руках сухий чорновусий чоловік у довжелезній, підперезаній мотузкою домотканій сорочці, з-під якої виглядали вузькі, білі, як і сорочка, штани. Поруч із ним безвусий хлопчина з іконою богоматері, а слідком — ще декілька чоловіків, одягнених хто в що. Кожен тримав у руках воскову свічку.

Офіцер з імператорської охорони ступив назустріч прибульцям.

— Хто ви і чого вам треба?

Незвичайна процесія спинилася. Той, що з хрестом, опустил додолу свою ношу і заговорив незнайомою мовою. Його супутники покійно схиляли голови на доказ того, що прийшли сюди з миром. Словами і жестами він силкувався щось з'ясувати, але російський офіцер нічого не міг втямити, лише здивовано розводив руками. Тоді чорновусий повернувся до своїх супутників, подав знак, і вони разом вигукнули:

— Христос анікрос!

Це великоднє святкове вітання, прийняте з запровадженням на Русі християнства, було знайоме не лише Катерині, але й усім, хто її оточував. Першою зреагувала на нього Софія:

— Греки! — з радістю вигукнула вона і кинулась назустріч пришельцям.

Незнайомці упали перед нею на коліна.

— Велика царице! Прийми наш низький уклін і молитву за здоров'я твоє, єдина заступнице віри православної.

— Встаньте, встаньте! — владно по-грецьки звеліла Софія. — Я не цариця. Грекиня я, православна, така ж, як і ви. Встаньте! І скажіть, звідкіля ви і чого прийшли?

— Торгові люди ми, з грецької землі, — розгублено закліпав очима той, що ніс хреста, — а прийшли ми сюди, щоб поклонитися руській цариці.

Софія переклала їхню мову на російську, і офіцер охорони метнувся до імператриці, щоб з'ясувати їй все, що відбувається на її очах. Вислухавши офіцера, Катерина усміхнулася і наказала допустити несподіваних гостей до себе.

— Он корабель наш, — розповідав далі грек, — вином торгуємо, оливками та ладаном. Почули ми, що цариця руська тут об'явилася, та й вирішили сердечно обдарувати її та побажати царювання щасливого. Не маємо ми, греки, царя православного. Ти, царице російська, будь нашою заступницею, і дари наші прийми, не згордуй, — чорновусий показав на воза, запряженого понурими віслюками.

Софія, розчулено позираючи на своїх земляків, переклала Катерині їх слова.

— За дари ваші спасибі!.. І скажіть, з ким торги ведете в цих землях?

— З турками й татарами.

— Росії ваші крами теж конче потрібні. Частіше бувайте на цих берегах, будете мати з торгу користь велику.

— Спасибі, царице.

Греки стояли перед нею сумирні, покірні, глипали то на Софію, то на Потьомкіна, до якого відвернулася Катерина, то на віслюків, що стояли поодаль і чухалися мордами об сучкуватий дишель.

— Накажіть, князю, прийняти дарунок, — сказала імператриця Потьомкіну, — нехай охоче поласують тими гостинцями наші солдати.

Вислухавши Катерину, головнокомандуючий зразу ж покликав свого ад'ютанта:

— Передайте наказ комендантові гарнізону надіслати на берег для розвантаження грецького судна загін солдатів. За все сплатити не торгуючись і тими монетами, якими греки захочуть — динарами, піастрами, чи карбованцями. Поводитися з купцями людяно, допомагати у всьому, в чому потребу матимуть, щоб до землі грецької дійшла добра слава про Росію та армію її величності.

Пізно ввечері в імператричиній «кибитці» знаходилися Потьомкін та Софія, яку Катерина останнім часом майже не відпускала від себе. Втомлено розлігшись на парчевій канапі, вивезеній з Бахчисарая, Катерина сказала Потьомкіну:

— Князю, подруга моя, Софія, хоче покинути мене. Поява грецької каравели збудила в ній бажання повернутися до Туреччини. І це в такий неспокійний час!

— Це правда? — здивовано спитав Потьомкін Софію.

— Правда, — схилила голову грекиня.

Князь розвів руками, обернувся до імператриці:

— З дозволу вашої величності попрошу пані Софію залишити нас на деякий час.

Катерина на знак згоди кивнула головою, і Софія вийшла, попрямувавши до свого намету, що стояв на плато поблизу царициної резиденції на колесах.

— Мене дивує ця примха грекині. Яка ж причина такого несподіваного рішення? — спитав князь.

— Смуток за матір'ю. Як побачила отих грецьких людей, згадала батьківщину, матір рідну, та й занудьгувала.

— Сама так сказала?

— Сама.

Потьомкін зосереджено задумався, заклопотано щось обмірковував. Імператриця мовчки спостерігала, як морщиться в задумі його лоб. Нарешті він заговорив:

— Не знаю, як з матір'ю, а з послом французьким Шуазелем Гуф'є вона там побачиться. Неодмінно! Вам відомо, ваша величність, що герцог запросив її до Константинополя ще тоді, коли вона гостювала у французького короля? Отже, нам випадає нагода скористатися з цієї поїздки.

— Мій друже, ви знову замислили якусь таємну акцію? — спитала Катерина.

— Так, серце моє. Очима Софії я сподіваюся заглянути в душу французького короля... Допустимо, що грекиня їде на побачення з матір'ю, чи то пак — з герцогом... Франція має політичні види на неї як на спадкоємицю грецького престолу. Отже, її зустріч з Шуазелем Гуф'є не буде обмежена ліжком. Розмов про російсько-турецькі та грецько-російські відносини їм не уникнути. Це чудова нагода довідатися від посла про погляди його володаря на нашу війну з турками. А нам конче потрібно знати, з ким піде Людовік XVI — з султаном чи з нами?

— Геніально! — сплеснула долонями імператриця.

Ідея головнокомандуючого російською армією князя Григорія Олександровича Потьомкіна припала їй до серця.

Розділ двадцять перший

НА ВІСТРІ СПИСА

Імператриця дивувалася тривалій відсутності Потьомкіна. Їй на думку не спало, що в цей час грекиня приймала його у своєму наметі. Розмова, яка точилася між ними, скоріше була схожа на гру кішки з мишою. Князь намагався вивідати, з якою метою вона їздила до Парижа, а Софія, насторожившись, силкувалася здогадатися, що йому від неї треба. Вона була упевнена, що у нього з Катериною існує якийсь зговір, і хтозна, що готують для неї ці наймогутніші люди Росії.

— Французького короля Людовіка XVI цікавила Польща та її відносини з Росією. І моїм майбуттям заклопотаний був Навіть

графа Каліостро підіслали до мене зі своїм пророцтвом. Чаклун тендендів про якийсь магнетизм, настійно радив залишитися у Франції.

— Значить, вас там приймали достойно?

— О князю, то були щасливі для мене дні.

— А в Польщі хіба не ширі до вас?

— Вони католики, а я православна.

— Французи теж не грецької віри, — зауважив Потьомкін.

— Це так. Тому хоч і приємно було в Парижі, але серцем прагну іншого притулку.

— Ви його знайшли, пані. Її величність полюбила вас і взяла під свою опіку. — Потьомкін подав Софії грамоту на володіння маєтком у Білорусії. — Це презент її величності на знак своєї прихильності. Ви одержите його та двісті кріпаків в додачу до нього, як тільки повернетесь до Росії. Матінка імператриця нічого не шкодує для своїх друзів, але вірність високій дружбі треба довести, — повів далі розмову Потьомкін і пояснив, чим саме повинна прислужитися грекиня, перебуваючи у Стамбулі, куди вона збирається відправитися на судні грецьких купців з метою відшукати матір. На закінчення розмови князь сказав:

— Будьте вірні нам, і щаслива доля від вас не відвернеться.

Грекиня опустила очі, замислилась: «Імператричин дарунок... Гм... Палац, земля, двісті кріпаків... Що ж, гра варта свічок», — дійшла висновку красуня, та Потьомкіну нічого не відповіла. Коли князь підвівся, щоб вийти, вона лише підвела на нього погляд і кивнула на прощання головою.

— Ха-ха-ха! — мов навіжена зареготала Софія, коли Потьомкін зник із її намету. — О боже! Царі і вельможі потребують моєї допомоги!

Регіт її обірвався так само раптово, як і вибухнув. Вона затулила сама собі рота. «Ні, ні, не треба сміятися! — Софія рвучко піднялася з крісла, охопила голову долонями. — Тепер я мушу стати шпигункою!.. Герцог, мій любий герцог, ти ждеш свою коханку і не підозрюєш, кого пеститимеш на своїх грудях!» — думала Софія. В ній боролися два почуття: образа від такої принизливої ролі, яку їй доручили, і гордість, що матиме багатства, які забезпечать її незалежність від нелюбимого Юзефа Вітте, від пихатої шляхти...

В кутку намету був похідний кіот. Невеличка ікона богоматері висіла між образками. Цю ікону подарував грекині кам'янецький біскуп Краснянський, запевнивши, що вона буде заступницею в усіх її ділах і помислах.

— Матір божа! — простягнула руки Софія до ікони. — Порадь, що діяти? Я хочу бути багатою й щасливою, лиш не такою ціною! — Але сумна богоматір мовчала, дивлячись скорботними очима на Софію. — О, яка ти немилосердна до моєї долі! — вимовила з серцем грекиня і знову поринула в глибоку задуму. Довго сиділа непорушно, опустивши в долоні голову. Нарешті опам'яталася,

глянула на запону, покликала служницю Марту, що сиділа біля намету.

— Що вам, пані?

— Сідай... Скажи мені по щирості, чи знаєш ти, що таке справжнє щастя?

Служниця знизала плечима, не розуміючи, про що її питають.

— Ну, ти — щаслива?

— Щаслива, пані.

— А чому?

— Аякже, пані, не б'єте мене, кривди не робите. Щедрістю не обходите, спасибі... Хоч полаєте інколи — так на те я служниця. Щаслива, пані, дай вам бог здоров'я.

— Як мало тобі треба, Марто!.. А я... Я не маю щастя, — задумливо проговорила Софія.

— Смієтесь, пані. Такі гарні та багаті, з царями і королями знаєтесь...

— Гм... А я хочу більшого, Марто!

— Чого ж вам іще хочеться?

— Вільною хочу бути, незалежною, як птиця, як вітер, щоб і небо було моїм, і сонце, і хмари!..

— Небо — то для бога!

— Він несправедливий, Марто!

— Господь з вами, пані, ви таке скажете!..

Тихо, не попередивши нічим, так, як входять у власний дім, знову увійшов Потьомкін:

— Здалеку почув голосну розмову і подумав собі: пані Софія в чудовому настрої — чи не так?

— Так, так, ваша світлість. Настрій у мене чудовий! Відчуваю себе, як на вістрі списа! — з помітною іронією відповіла грекinya.

— От і добре. Птахові, який сидить на вістрі списа, нічого не загрожує, бо якщо він примудрився сісти туди, то це значить, що списоносець або мертвий, або спить, а значить — не страшний, — весело відповів Потьомкін, присунув крісло, сів поруч із Софією, помахом руки звелів служниці вийти і запитально глянув на грекinyю.

Вона зрозуміла його погляд і, не чекаючи, поки князь висловиться, заговорила першою:

— Розумію, чому ваша світлість так швидко повернулися до мене... Час не жде... Завтра каравела «Номікос» піднімає вітрила... Передайте її величності, що я готова прислужитися їй... Зі сходом сонця купці прибудуть за мною, і я з ними дістануся до Стамбула.

Розділ двадцять другий

ПІД ХОТИНОМ

Штаб корпусу генерала Салтикова розташувався в Жванці, у тому будинку, в якому колись Боскамп Лясопольський змушений був залишити своїх грекinyн під опіку Юзефа Вітте.

Авангард корпусу вже переправився через Дністер і почав облогу Хотина. З вікон другого поверху видно, як під турецькими кулями нашвидкуруч окопуються солдати, викочують на позиції гармати, носять фашини — зарання заготовлені в'язки хмизу, мішки з землею і піском, кам'яні брили, колоди — все, що може згодитися для влаштування захисних споруд. Через міст, наведений з ревізованих у Жванці рибальських човнів і дощок, переходили на той бік колони ар'єргарду. Звідти долинала незмінна похідна пісня:

*Солдатушки, бравы ребятушки,
Где же ваши же-о-ны?
Наши жены — пушки заряжены,
Вот где наши же-о-ны!*

— Гарно ідуть, чорти! — показав рукою за вікно генерал Салтиков.

— Російський солдат без пісні не може. Він з нею й на смерть іде! — відповів ад'ютант командира корпусу полковник Горчаков, який стояв поруч і теж спостерігав переправу ар'єргарду російського війська за Дністер. — Завтра вони з піснею на приступ підуть.

Салтиков застібнув генеральський кітель і повернувся до співрозмовника:

— Негайно всім командирам розіслати наказ: до вечора наступного дня підготувати позиції до рішучого штурму фортеці. Копію цього наказу надіслати у штаб головнокомандуючого. Повідомте князя Потьомкіна, що маю намір під час штурму бути під мурами фортеці.

Горчаков виструнчався, козирнув і вийшов.

У суміжних кімнатах гомінко. Там раз по раз лунають голоси штабних офіцерів, звучать якісь розпорядження, доповіді розвідників, туди й сюди безперервно снують зв'язкові, весь час рипають двері. Це заважає Салтикову зосередитися над рапортом для головнокомандуючого. Відчинилися двері його кабінету, і на порозі виріс черговий офіцер. Він доповів, що генерала хоче бачити якась жінка.

— Що ще там за жінка? — сердито гримнув на нього генерал і раптом замовк, здивований. Він помітив, що у сінцях за спиною чергового стоїть красуня у білому платті з довгим шлейфом та мережаною облямівкою глибокого декольте. У неї було бліде обличчя, античного профілю ніс, пухкі, свіжі губи і великі чорні очі. — Хто ви? — спитав генерал, не приховуючи свого подиву.

Гостя легкими кроками ступила назустріч йому.

— Я Софія Клявоні-Вітте. З проханням до вас.

— Прошу вас — сідайте, будь ласка... Звідкіля ви і за чим до мене пожалували? — спитав генерал.

— Проїздом із Туреччини я.

Очі Салтикова розширилися з подиву.

— З Хотина?

— Із Стамбула.

— Нічого не розумію! — ще більше здивувався генерал. — Війна ж іде — як можна дістатися сюди із самої Туреччини?

— В посольському екіпажі французького дипломата Шуазеля Гуф'є через Балкани й Австрію.

— Он як!.. То чим могу бути корисним для вас?

— Допоможіть дістатися до штабу головнокомандуючого російськими військами князя Потьомкіна.

Салтиков позирав то на Софію, то на папери, що горою лежали на столі, й не знав, що діяти. Йому не хотілося випускати жар-птицю, яка сама влетіла йому в руки.

— Виконати будь-яке бажання такої вродливої жінки — це велике щастя... Але шляхи до ставки головнокомандуючого відрізані. Скрізь турки й татари, вороги наші. Недавно мало не потрапив до них у полон мій фельд'єгер... Ні, ні, не могу ризикувати вами.

— У мене до князя важлива справа, генерале, допоможіть! — В Софіїному погляді, у її голосі звучала настійна вимога.

Салтиков уперто стояв на своєму:

— Поки не візьмемо Хотина, шлях на південь залишатиметься небезпечним. Не могу ризикувати ні вами, ні тими, хто мусив би вас супроводжувати.

— Що ж ви радите? — зважаючи на непохитну впертість Салтикова, спитала Софія.

— Я би зачекати радив. Поки закінчиться штурм... Візьмемо Хотинську фортецю, а потім і до головнокомандуючого відправляю вас зі своїми фельд'єгерами... А поки що відпочиньте у мене.

Софія подумала трохи і згодилася:

— Гарзд. Буду опікати лазаретних. Поранені воїни потребують сестринської ласки і тепла. Це інколи допомагає більше, ніж лікарське зілля...

Генерал намагався глянути Софії в очі, але відразу ж відводив погляд. «В її очах якесь чортівиння!» — подумав він.

На другий день штаб корпусу перебрався під Хотин і розташувався в широкому вибалку поблизу села Браги. У супроводі підлеглих офіцерів Салтиков щодня об'їжджав позиції, цікавився настроєм солдатів, перевіряв надійність тимчасових укріплень. Час від часу з фортечних бійниць гримали гармати. Турецькі ядра пролітали над головою генерала, але він не зважав на них.

Проходили дні. У вибалок недалеко від штабного намету вже було завезено чимало поранених. Хоч справжніх боїв за Хотин ще не було, а вбитих — що не день, то більше. На саморобних ношах їх виносили в поле, полковий попик наспіх читав над мерцями молитву, солдати з похоронної команди квапливо закопували їх у неглибоких, з великим трудом видовбаних у кам'яному ґрунті ямах.

В окопах почали ремствувати:

— Доки ж, братці, сидіти в цих кротячих норах?

— Ех, рука свербить! Почухати б нею бусурманські ребра!

— Отак султанці й перелущать нас поодинці ядрами та кулями!..

Солдати прагнули ратного діла, але наказу іти на приступ не було. Вусаті піхотинці нервували, чухали від злості потилиці, дивувалися, чому командири не ведуть їх до штурму, визначено навіть день і час, і раптом — наказ відмінити. Що б це означало?

Оглянувши позиції, Салтиков повернувся до штабу. Відпустив офіцерів, що супроводжували його, а сам підійшов до голубого намету, що стояв поруч з генеральським, вправним рухом відкинув запону, увійшов досередини. Сидячи на турецькій каналі з невеличким, у срібній оздобі молитовником у руках, Софія звела на нього очі.

— А я тебе чекаю, — сказала вона, відірвавшись від читання.

— До твоїх послуг, — відповів генерал і присів поруч, поклавши руку на її плече.

— Любий, — сказала Софія і благально звернулася до Салтикова, — я написала сестрі листа. Ти знаєш про неї, я тобі розповідаю. Хочу, щоб цей лист якнайшвидше потрапив до її рук... Накази своєму Енвертові, хай віднесе.

— На завтра призначено штурм. Лазутчик не встигне проникнути в фортецю з листом... Ні, нічого не можу зробити, — розвів руками генерал і незчувся, як грекinya кинулася йому на шию.

Вона обіймала і цілувала його так несамовито, обпікала таким жагучим поглядом, благала такими словами, якими можна було скорити найчерствішу людину, розтопити крижане серце.

— Ну, годі, годі, кохана моя, — здався генерал, — щось придумаю.

Про завтрашній штурм фортеці Салтиков злукавив перед Софією. Він хоч і мав намір брати Хотин, але наказ про штурм ще не видавав, а сказав Софії про те, що завтра станеться така подія тому, що не хотів ризикувати своїм лазутчиком Енвером. А історія його така.

Яничар Хотинського гарнізону, арнаут Енвер за щось був покараний шомполами. Після цього довго відлежувався на соломі у фортечний башті-в'язниці. А коли очунав — утік і пристав до російської армії. Командир корпусу Салтиков співчутливо прийняв скривдженого турками солдата, наказав добре годувати дезертира і створити найкращі умови для нього, які тільки можливі у похідному житті. Вдячний за турботи, втікач погодився стати розвідником. Шляхами, відомими лише йому одному, Енвер не раз проникав у Хотинську фортецю і повертався з цінними для російської армії донесеннями. Завдяки цьому Салтиков довідався, де і скільки знаходиться турецьких гармат.

Учора Енвер повернувся з фортеці останній раз, доповів про найслабкіші місця в турецькій обороні, і командир корпусу вирішив, що зібраних відомостей досить, щоб починати штурм, і ризикувати вірним арнаутом більше не варто. На довгих шляхах війни ще не одна ворожа фортеця стрінеться — де йому взяти такого кмітливого й вірного розвідника?

...Салтиков сидів і думав, а грекinya не відводила від нього свого владного погляду. Нарешті почувла:

— Гаразд, кохана моя. Заради тебе ризикну. Давай свого листа.

Лише через сімдесят років Бісмарк скаже, що генерали частіше пасують перед красунями, ніж перед ворожими фортецями. Але таке траплялося за сотні й тисячі років до Бісмарка, з тих пір, як на світі появилися фортеці, полководці і красиві жінки.

А тим часом у ставку головнокомандуючого російськими військами, яка знаходилася під Очаковом, прибув із Кінбурна фельд'єгер з терміновим пакетом. Тут давно й тривожно чекали вістей. Таврійський район бойових дій був чи не найнебезпечнішим для російських військ. Багатотисячний гарнізон Очакова своїми вилазками та гарматними пострілами завдавав великої шкоди.

Князь Потьомкін-Тавричеський нервово розглядав карту, що висіла у його кабінеті, і виливав свій гнів на генерал-аншефа Суворова, який затримувався з оперативним донесенням. Нарешті черговий офіцер доповів про прибуття фельд'єгера.

— Негайно до мене! — наказав Потьомкін.

Відрапортувавши, той завченим рухом подав пакет. З передчуттям неприємних вістей Потьомкін швидко зірвав воскові печатки і хутко перебіг очима донесення Суворова. Воно майже нічим не відрізнялося від попереднього, було видно, що військо на Кінбурні ще й досі тупцює на місці. Це засмутило головнокомандуючого, а ще більше роздратували останні слова суворовського послання: «Боже, прискор падіння Хотина!» — писав Олександр Васильович. Потьомкін сприйняв це як докір — мовляв, генерал Салтиков третій місяць товчється під Хотином, а тому й на Кінбурні та під Очаковом заминка.

Бездіяльність Салтикова й справді давалася взнаки. Вона стримувала розвиток бойових операцій на півдні Бессарабії, у Таврії, у всьому Причорномор'ї. Усвідомивши це, головнокомандуючий відклав убік реляцію Суворова і став добирати слова, якими можна було б якнайдошкульніше вразити Салтикова: «Пасивність корпусу вашого зв'язує нам руки під Очаковом і на Кільбурні. Чи не надто довго затримуетесь під хотинськими мурами? З погляду на обставини, настійно прошу негайно учинити акцію противу Хотина з тим, щоб одержати там вікторію і цим полегшити участь війська нашого на півдні».

Суворий наказ Потьомкіна подіяв на Салтикова, як постріл серед мертвої тиші. Він віддав наказ негайно штурмувати фортецю.

— Люба моя, обставини змушують мене брати Хотин. Тут завтра завирує страшенна битва. Я не смію більше затримувати тебе і ризикувати тобою, — сказав генерал.

Він боявся потьомкінського гніву і карі не лише за зволікання штурму Хотина. Через фельд'єгерів, які постійно снували між Очаковом, Бендерами та Хотином, світліший князь довідався, що Салтиков затримує її у себе. Знаючи крутий норов головнокомандуючого, щоб уникнути неприємностей, командир корпусу вирішив

негайно спровадити грекиню до Потьомкіна. Але Софія, яка ще недавно прагнула туди, захотіла залишитися. Вона з допомогою лазутчика Енвера налагодила зв'язок із сестрою Марією, що перебувала у фортеці як наложниця хотинського паші і сподівалася на її звільнення російськими військами.

— Генерале, ви затримали мене тут, посилаючись на небезпечність шляхів, що ведуть до Очакова, а нині самі намагаєтесь позбутися мене. Як це зрозуміти? — суворо, наче й не було між ними близьких відносин, спитала Софія.

— Останнім часом в диспозиції наших і ворожих військ сталися зміни, і тепер шлях на південь вільний. Я наказав приготувати екіпаж. У таборі головнокомандуючого князя Потьомкіна тобі буде надійніше.

— Спасибі, генерале! — скептично відповіла Софія.

Очі її ехидно примружилися; зціпивши зуби, вона повернулася до дзеркала і ні з того ні з сього мовчки почала поправляти на голові волосся, хоч у цьому і не було потреби. Салтиков приступив до неї, нерішуче обняв за плечі:

— Дуже шкодую, люба, але що маю робити?

Софія різко повернулася до нього, в її очах мерехтіли сльози:

— Востаннє прошу: допоможіть одержати відповідь на листа, якого я послала сестрі... Генерале!.. Заради наших взаємин!.. Почекайте повернення арнаута з фортеці. Не кваптеся йти на приступ!..

У її словах звучали і вимога, і просьба. Оволодівши собою, Салтиков відповів стишеним, але впевненим голосом:

— Це вище моїх можливостей.

Назавтра командир корпусу Салтиков востаннє об'їхав позиції, перевірів готовність війська до штурму. Полковник Горчаков, що супроводив його, звернув увагу на одну із куртин. На ній метушилася декілька яничарів, сперечалися, штовхали один одного, щось горланили, погрозово махали кулаками в напрямку російських окопів.

— Гляньте, генерале, там якась конфузія учинилась!

Салтиков підніс до ока підзорну трубу. На куртині справді піднялася якась буча. Один із турецьких вояків нанизав щось на спис і підняв над собою, інші біснувато витанцьовували навколо нього.

— Гм... — гидливо поморщився генерал і передав Горчакову трубу.

Полковник пильно придивився до куртини і здивовано вигукнув:

— Невже ото голова нашого арнаута?

— Напевне. Лазутчик повинен був повернутися з фортеці ще учора. Він ніколи так довго не затримувався. Гірка доля спіткала його...

Помовчали обидва, неприємно вражені видовищем.

А на куртині продовжували біснуватися яничари, підстрибували навколо піднятого списа, гелготали, розмахували руками, погрожували кулаками в напрямку російських позицій.

— Добре, що я відрядив звідси пані Софію. Хтозна, що сталося з її сестрицею після того, як турки викрили арнаута.

Горчаков схвально хитнув головою. Він догадувався, що генерал переправив грекиню до головнокомандуючого, щоб задобрити князя, до вух якого дійшла чутка про справжню причину зволікання зі штурмом.

18 вересня 1788 року корпус генерала Салтикова оволодів Хотином. Фельд'єгер з реляцією про перемогу наздогнав у дорозі Софіїну карету. В ставку головнокомандуючого вони прибули водночас. Для князя Потьомкіна це було подвійним святом. До його ніг упали клейноди хотинського паші. Ще більше втішило повернення Софії.

Розділ двадцять третій

ЕКЗЕКУТОРИ

Продзвеніло літо серпами та косами і замкнулося журавлиними ключами. Журно линуть птахи у вирій. Ще вчора гріло красне сонце, а сьогодні осінь насунулася пелехатими хмарами над полями.

Розіслав економ по дворах податки збирати — подушне, криничне, ягідне, грибне. Розіслав і назирає, чи справно діло своє роблять. Підійде Стасько до воріт, цьвохне нагаєм, аж діти в кутках шерехаються. Коли вже появився сам економ, то не минути лиха: або свитини останньої позбудеться сім'я, або батька за борги батогом відшмагає.

Пшениця і цього року вродила. Селяни тільки й бачили її, що в полі та в панській коморі.

— Смачний квас, та не про нас, — зітхали важко.

Підводами пшеницю до Жванця вивезли, а звідти галерами по Дністру до Акермана, бо в Акермані збіжжя в ціні, а панові Юзефові конче потрібні гроші — заборгував дуже, коли пані Софію до того Парижа та до Варшави возив.

Марно сподівалися на милість молодого пана. Правду казав старий гайдамака: буде тепла світа в скрині, як пан засне в домовині. Мудрий був дідуган. Було з ким млинянам порадитись, погомоніти сердечно, поскаржитись на свою лиху долю. Тепер нікуди піти, нема кому біду викласти... Збиткується шляхта над хлопами, п'є з них останню кровину. Єдина надія — на москалів. Наїхало їх на Поділля сила-силенна турка воювати. І в Кам'янці, і в Жванці стоять, навіть у Млинах розташувалися. В кожній хаті по два, а то й по чотири на долівках так покотом і сплять, кинувши під боки соломи. Спочатку млиняни насторожилися: чужинці, хто зна, що за люди. А придивилися — то й зрозуміли, що вони ж нашої віри, і хрестяться по-нашому, і свята — що їхні, що наші, і зовуться так, як і ми, — Іванами, Антонами, Тихонами. Одне слово — православні, не ляхи.

В отця Никодима постояльцем був солдат Григорій Слепньов, дуже набожний чоловік, що не свято — в церкві. Після служби бо-

жої в гурті з селянами повертався додому, розпитував їх про життя-буття. Сам розповідав про рідну Московщину. Добрий такий, сердечний.

Біля Никодимової брами під дощатим парканом лежали дубові колоди. То в неділю чи в свято Слєпньов, вільний від служби, набере в торбину гарбузового насіння (такого в своїй Московщині й не бачив), сяде на колоди, лущить і розповідає селянам:

— Цариця наша, матінка Катерина, коли посилала найсвітлішого князя Григорія Потьомкіна турка воювати, то так йому наказала: «Розіб'єш бусурмана — повертай на ляха, бо лях такий ворог, як і турок. Лиш кольору вони різного. Турок чорної масті, а лях — білої. Одинаково православного християнина за скотину мають».

— Господи! — хрестилися млинянські дядьки, слухаючи Слєпньова. — Хоч би цариця визволила нас від тяжкої неволі... А чи правду кажеш, москалю, не брешеш?

— Йй-богу! — божився Григорій, роззираючися навколо, щоб його слова не дійшли до стороннього вуха. — Поб'ємо турка — та й за шляхту візьмемось.

— Дай боже! — зітхали чоловіки.

Коли похолодніло і на колодах не можна було збиратися, не одна млинянська жінка наказувала своєму чоловікові:

— А приведи-но москаля, нехай скаже, чи скоро цариця шляхту битиме.

Чоловіки запрошували солдата до хати, пригощали галушками, чарчиною. Заохочений служивий укотре вже розповідав про те, що чув від ротного, ротний від полковника, а полковник — від самого князя. Солдатська новина передавалася з вуст в уста. Про це гомоніли жінки, перучи на річці шмаття, шепотіли біля криниці, на ярмарку, в церкві.

— Чекай-чекай, прийде на твою голову лиха година! — проклинали селяни Стаська Лєпського.

І накаркали млиняни лиха на Стаськову голову. Чи кинув хто його в Смотрич, чи сам п'яний упав. Знайшли його мертвого під Тихоноюю гаткою, що перетяла річку нижче села.

Прибув із Кам'янця полковий суддя Бжозовський. З ним пан Юзеф зі своїми жовнірами. Знайшов суддя на Стаськовій голові рану та й сказав:

— Ото, пане полковнику, хлопський обух.

Після похорону справляли поминки. Довга й суха, як жердина, економова жінка Глета не вгаваючи голосила. Юзеф сидів за столом роздратований, йому надокучило слухати Глетине голосіння. Він запропонував своєму сусідові, командирові розташованого в Млинах російського загону капітанові Фролову, вийти до другої кімнати, щоб поговорити про справи.

— Не знаю, що й робити, пане капітан, — жалівся Юзеф. — Хлоп великі збитки чинить. Торік фільварок спалили, а нині окомона вбили. Що діяти?

Капітан Фролов слухав Юзефа, перебираючи тонкими пальцями вуса, такі ж руді, як і в його співрозмовника.

— Пане полковнику, ви чули про Ємельку Пугачова? — раптом спитав Фролов.

— Як не чув? Та то ж діялося десь на краю світу, не в нас. Що нам до того?

— А те, вельможний пане, що на Польській Україні може з'явитися свій Пугачов. Вже, вже починається... Сьогодні мужицька сокира гупнула по окомоновій голові, а завтра... — Фролов хотів сказати «по вашій», але стримався, щоб не образити Вітте, — може статися пожежа. Мої солдати — ті ж мужики, боюсь, щоб не рознесли вони палаючі головешки з вашої пожежі по Росії. Гасіть цей вогонь, пане полковнику!

— Легко сказати «гасіть». А як? Вбивцю окомона не знайшли — кого карати?

— Усіх. Під шпіцрутенами невинний на винного покаже... Раджу негайно учинити езекуцію. Я допоможу. У мене військо.

Капітан Фролов знав, що радив. Ще й досі у нього перед очима повішений пугачовцями батько, самарський поміщик. Досі ще сняться пожарища, роздмухані повстанцями.

— Жалієте хлопа? — недобре глянув Фролов на занепокоєного полковника.

— Правду кажете, капітане, хлопа жаліти не треба.

А невдовзі загув над Млинами дзвін, скликаючи селян на вигін. Люди зібралися швидко. Вони ніяк не могли збагнути, навіщо їх скликають і чому на вигоні стоїть загін російських солдатів.

Незабаром підкотила панська карета. З неї вийшли Юзеф Вітте, капітан Фролов та отець Никодим, худий чоловічок з коротенькими руками, схованими в широких рукавах чорної рясї. Він вийшов із карети мляво, згорблено, наче його на страшний суд привели. Офіцери щось шепнули йому. Никодим похитав головою і пішов назустріч громаді. Зметнувся над його головою широкий рукав. Звідти висунувся хрест.

— Миряни! — сказав слабким голосом піп. — Диявол спокусив когось із вас на гріховне діло. Нечестивий підняв руку на ближнього свого брата во христі Стаська Лепського. Нема на землі гріха більшого, ніж душогубство. Ще більший гріх утаїти убивцю. Іменем всевишнього благаю вас назвати злочинця, і простить вам господь гріхи ваші!..

На вигоні стало тихо. Чути лише, як каркає в сірому небі гайвороння.

— Хто, миряни, цей гріх учинив? — перепитав Никодим, обвівши поглядом натовп.

Люди мовчали, тиснулися один до одного, як вівці в степу під холодною зливою. Тоді Вітте підійшов ближче до натовпу і вигукнув:

— Хто з вас назве злочинця, той матиме від мене доброго коня, та ще й воза.

Натовп хитнувся, наче під ним землю струснуло, але ніхто й слова не вимовив.

— Нех цілують хрест! — сказав Юзеф отцю Никодимові.

Підходили млиняни поодинокі, мовчки цілували хрест, клялися богом, що не винні. Юзеф Вітте з капітаном Фроловим стояли біля Никодима, зазирали в очі кожному. Ті, в кого слабкі нерви, падали до Юзефових ніг, обливалися сльозами, клялися, що не вбивали економа. Юзеф з огидою відштовхував їх від себе.

Перецілували хрест усі млиняни. Никодим знизав плечима:

— Нема злочинця серед них.

— Є! — суворо відрубав капітан Фролов. — Мужикові хрест цілувати — все одно що панську халяву!

Він змахнув рукавичкою. Прозвучала команда, і солдати вишикувалися в дві шерegi. Польський жовнір метнувся до карети, вийняв із заденка сніп вербових різок. Отець Никодим, щоб не бачити й не чути людських мук, засунув за пазуху хреста і понуро поплентав з вигону.

Роздали солдатам різки, почалася екезекуція. Жовніри хапали за руки людей, навіть жінок, здирали з них одержу і, роздягнутих по пояс, штовхали між солдатські шерegi.

— Наступного! — горланив Фролов.

Юзеф Вітте питав кожного:

— Хто згубив окомона?

— Не знаю. Бог свідок — не знаю!

— Знаєш! — ревів полковник і штовхав бідолаху під удари.

На правому фланзі шерegi один солдат не брав різок, стояв, наче встромлена в землю паля, втупивши погляд у простір.

Це був Григорій Слєпньов. Капітан Фролов ухопив його за комір і виволік із строю.

— Н-на, собако! Чому не виконуєш наказ?

Григорій сплюнув у долоні зуби з кров'ю і спокійно прошамкав:

— Не могу, ваше благородіє... Православні ж вони, не бусурмани. Хоч убийте мене — не буду.

Зв'язали Слєпньова руки назад та повели під конвоем.

Три чоловіки не витримали тортур, сконали на вигоні. Не один із тих, у кого ще жевріло життя, поповз додому, щоб там, в убогій хатині на очах у дітей та жінки померти від побоїв.

Пригнічений млинянськими подіями, Юзеф утратив спокій душевний. Уві сні йому ввижалися пожежі, мерці, що кістлявими руками хапали за горлянку й реготали. Він прокидався серед ночі спітнілий, блідий і тривожно кликав до себе сестрицю Теклю. Та прожогом вбігала в спальню, перехрещувала його, заспокоювала і гукала покоївку, щоб та чатувала біля нього до ранку, бо брата тривожать жахливі сні.

Замордований нічними привидами, Юзеф засипав аж на світанку і прокидався лише тоді, коли пані Лоська із Теклею кликали його обідати. До столу сідав похмурий, їв неохоче, а по обіді зникав із дому і до вечора пропадав за картярським столом в тому чи ін-

шому шляхетському домі. Карти та вінницька горілка приваблювали Юзефа більше, ніж служба.

Ні розваги, ні трагічні події в Млинах, ні службові клопоти не могли заглушити у ньому нудьги по Софії. Все частіше задумувався: де вона? коли повернеться? Відчував, що не може жити без неї. І вирішив їхати на пошуки дружини. На цьому наполягали й сестриця Текля з пані Лоською.

Розділ двадцять четвертий
«ПОВЕРТАЙ ГОЛОБЛІ!»

Неосяжні як світ українські степи. Від обрію до обрію тягнеться Чумацький шлях, курний, гарячий та безлюдний, і нема йому ні кінця ні краю. Буркун при дорозі блимає жовтими цятками, сивовуса ковила шепоче з вітром. Забрєде сюди кінь — і не видно луки, лише грива та вуха маячать. Сонце пече немилосердно, висвистує різноманітне птаство, сховавшись від спеки в буйнотрав'ї. В сій високості шугає шуліка, визиращи необережну здобич.

Котиться панська карета курним шляхом, а в ній один-єдиний їздець — Юзеф Вітте.

Ще в Брацлаві спитав зустрічних чумаків дорогу до Очакова, а ті сказали, показуючи пужалнями на південь:

— Отак до Балти. А як Балту проминете, то й не питаєте нікого, так степовицею аж до моря.

Вже третій день, як вони виїхали з Балти, а шлях не кінчається, не стрічаються на путі ні звороти, ні роздоріжжя, лише зрідка вирине з ковилів стежина, перетне дорогу, пірне в бур'яни на другому боці.

Від спраги й спеки втомилися коні. Сопуть, запінившись, а такі налягають грудьми на хомуття, бо настирливий машталір стьобає багатом, щоб зарання дістатися до Очакова. Там, у ставці головнокомандуючого російською армією Потьомкіна, перебуває кохана Софія.

Чому вона так довго не повертається додому? Чує серце: розлюбила чи й не любила ніколи?.. Розбестив її Париж. Ще там, у Франції, війнуло від неї холодом. А повернулася звідти — занудьгувала, все частіше стала пориватися у великий світ, у кипуче світське життя.

Звістка про те, що Софія опинилася у таборі головнокомандуючого російськими військами, ще більше збентежила його. «Ні, не віддам її в чужі руки. Вона моя законна дружина, і ніхто не має права втішатися нею», — думав він і малював у своїй уяві, як гордо підійде до Потьомкіна з вимогою повернути кохану дружину. Та раптом:

— Гоп-гоп! Зупинись!

Із бур'янів вигулькнула четвірка озброєних людей, у широчезних шароварах, підперезаних червоними поясами. При боці у кожного лядунки з порохом, баклаги з водою, в руках рушниці. Наполоха-

ні коні — дибки. Машталір з переляку мало не звалився з козлів. Юзеф вихопив пістоля, несміливо висунувся з карети.

— Хто ви есте? Як смієте?!

— Цить, пане. І пістоля свого заховай. Нас, дивися, четверо та з добрячим оружжям, куди тобі з твоєю короткою цівкою.

Юзеф розгублено опустив пістоля.

— Хто ви есте? — перепитав.

— Запорожці. Стрільці Низового полку. Турка тут воюємо. А оце поставили нас чатувати шлях... А ти хто, пане, і чи маєш файцзу?

— Я єсть офіцер війська польського, а їду до головнокомандуючого російськими військами князя Потьомкіна. Він воює турка, а не запорожці.

— І ми теж. Тут без нашого Гриця вода не освятиться. Пособляємо найсвітлішому... То як, файцзу маєте?

— Як смієте вимагати? — посмілішав Юзеф, впевневшись, що перед ним не розбійники, а вояки. — Не бачите, з ким справу маєте? — кивнув на «ожела бялого», що розіп'явся крильми над дашком карети.

— Бачимо, пане. Але нам наказано, щоб без файцзи, перепустки тобто, нікого не пускати до Очакова, — мирно заговорили стрільці Низового полку, і це надало Юзефові ще більше сміливості.

— То ви, пся крев, не пустите мене до Очакова?..

— Еге! Он який норовистий пан! Ми до нього з миром, а він на нас виром! Ану злазь, вельможний, бо зсадимо! — підступив до нього старший запорожець, наставивши рушницю.

Юзеф з переляку відсахнувся і зразу ж посмирнішав:

— Пани запорожці, прошу вас, пропустіть, я ж до самого князя їду, в тій же справі, якій і ви служите, — пішов на брехню Вітте, аби прорватися до Очакова.

— Еге — пани на одні штани, ще кунтуш мали, та шинкарці оддали! Ти, вельможний, і не проси, а повертай голоблі, щоб враз курява за тобою знялася! — вже сердито наказав старший.

Юзеф зрозумів, що з запорожцями не порозумітися, і наказав переляканому машталірові повертати назад.

— Ого-го! Еге-ге! Ха-ха! — клекотали вслід кареті козацькі горлянки.

Раділи запорожці, що випало хоч трохи познущатися над вельможним ляхом.

Розділ двадцять п'ятий

«ТАМ, ДЕ ЯТРАНЬ КРУТО В'ЄТЬСЯ»

Вузькою стежиною поміж високих степових трав понуро йшли люди. Попереду чоловіки з цівками і клунками, за ними жінки і підлітки з торбинами та кошиками. У декого з подорожніх на руках немовлята. Видно, немало верств лишилося у них за плечима.

В сутулих постатях, в очах відбивалася пекельна втома. Порепані ноги подорожан кровоточили.

Люди йшли мовчки. Мовчав і степ навколо, тільки п'янів пахощами деревію.

— Агов!— долинуло з глибини степу.

Люди від несподіванки враз зупинилися, тривожно глянули туди, звідки чувся клич, і лише тепер помітили ліворуч від степової стежки високу могилу.

— Хто ви, люди?!— горлав з могили вершник.

Подорожани, наче вівці, що вовка близько почули, злякано збилися в гурт, не наважуючись хоча б відгукнутись. А степовик не вгавав, усе гукав та манив до себе шапкою.

Передній подорожанин, ватажок, мабуть, довго й сторожко вдивлявся туди, звідки долинав голос. Нарешті зважився, поклав до ніг торбину й ціпок, приклав до рота долоні дудкою:

— Пу-гу! Пу-гу!

— Козак з лу-гу-у!— почулося у відповідь, і степовик пристрожив коня.

— Сюди скаче!— злякалися люди.

Ватажок їх заспокоїв:

— Не татарин то і не турок. Чули, як відгукнувся? Козак з лу-гу, значить — свій.

— Добридень вам, люди. Хто ви і куди мандруєте? — Степовик зіскочив з коня.

— Мандруємо світ за очі, добрий чоловіче, — відповів ватажок.

— Значить, шукаєте кращої долі? — набиваючи люльку, спитав степовик.

— Як вам сказати... — почухав потилицю ватажок, — воно не завадило б знайти хоч куценьку.

— Зразу видно, що тікаєте від доброго пана, а куди — і самі не знаєте. Чи ж не так?

— Може, й так!.. Скажи, Юхиме, правду. Здається, бог послав нам доброго чоловіка, — штовхнула ватажка під лікоть одна жінка, і до степовика: — Скільки мандруємо степом — і ні живої душі. Так і здичавіти недовго. Угледіли тебе — злякалися. Чи не порадиш, чоловіче добрий, де нам притулок знайти?

— Гм... До чого ж притулитися гречкосієві, як не до святої землі?.. Що ж, люди добрі, співчуваю вашій долі, бо й сам такий.. Бачите он ту могилу? Від неї ліворуч з верству байрак починається. Там і знайдете, чого шукаєте.

— А що ж там таке, скажи, добрий чоловіче? — насідали на нього люди.

Очі їхні заіскрилися радісною надією.

— Там таких, як ви, ого-го! Ну, ідіть он тим байраком, щоб за світла й дістатися. Там і спочинете. А я поїду собі. — О-он сильце розклав учора та кілька капканів. Подивлюся, може, й потрапила туди якась пожива.

Розлогий байрак вивів подорожан до річки. Віддалік курівся до неба сивими пасмами дим. Підійшли ближче, побачили: попід берегом мазанки туляться одна до одної. Здалеку майже не видно їх — такі приземкуваті. Добре сховалися селяни від панських гайдуків, що гасають по степах, вилловлюючи втікачів.

Біля одного-єдиного бурдею, що прихистився коло мазанок, сидів згорблений дідок. Поклавши між коліна кам'яну брилу, щосили гупав по ній залізякою і не чув, як підійшли люди.

— Добридень, діду!

— Га-а? — Дідусь повернувся до них зморщеним обличчям і зашмер.

Він пізнав своїх односельчан. Це був старий Осика, який зник із села ще позаторік, після того, як згорів панський фільварок.

Важко підвівся старий гайдамака і, може, вперше в житті заплакав гіркими сльозами. Не витримали й млиняни — теж заплакали.

— Що ви робите тут, діду?

— Як бачите — камінь насікаю. Жорна будуть. У ступі борошна багато не натовчеш, — відповів старий, витираючи очі рукавом полотняної сорочки.

— І добре вам тут живеться?

— Пана наді мною нема — чого ж іще треба? А прогудуватися є чим. Птиці всякої в степу та звіра — сила-силенна! Маєш сильце чи капкан — не вмреш голодною смертю. Та ще риба є в річці. Закидаємо ятери та верші — жити можна. Восени ралом землю подряпали он там, за річкою. Незабаром свіжа пашничка буде. Ось жорна роблю. Яюсь проживемо... Тут усі втікачі. Хто з Поділля, хто з Київщини... Є й з Волині.

— А чиї це землі, діду?

— Нічії. Від створення світу не орані. А земляця! До неї б рук докласти, вона б усіх нагодувала.

Внизу об береги тихо хлюпотіла річка. Вода в ній прозора, чиста. Вздовж берега, скільки око сягає, — верби кучеряві, зелені, як і там, на Поділлі.

— Ятрань називається, — мовив старий Осика, показуючи на річку, — Ятраночка, годувальниця наша... За отими вербами вершу закинув, обов'язково попадеться щось на вечерю... От із сіллю лише суточно. Але перестриваємо чумаків, випрошуємо — дають.

Під вечір повернулися зі степу поселяни. Хто зайця приніс, хто перепілок. Одному добре-таки пощастило — добув молодого сайгакка.

Зварили вечерю. Наїлися млиняни, подякували людям за хліб-сіль та й полягали біля Осичиноного бурдею спочивати, щоб завтра почати над Ятранню нове життя.

Розділ двадцять шостий
ВЕЛИКИЙ ЄДИНОРОГ

У ставку головнокомандуючого російськими військами, яка кілька тижнів тому перемістилася з Очакова під Ясси, прибув австрійський посол граф Людвіг Кобенцель. Опасистий, грузький, з банькастими очима на масному круглому обличчі, він повільно висунувся із карети і флегматично попрямував уздовж варти, що вилаштувалася з приводу такої okazji на площі перед табірною брамою. Гриміли труби, лунали вітання на честь високого гостя.

Із представників європейських держав Людвіг Кобенцель приїхав останнім. Раніше сюди прибули князь Ангальдт Бернберський, граф д'Аліас, брат польського короля Йосиф Понятовський, граф Фелікс Потоцький.

Тут, під Яссами, серед горбастого, опаленого сонцем степу, було порівняно спокійно. Після поразки під Хотином і в Таврії турки помирнішали, лише зрідка пострілювали з-за Пруту, а на півдні — на Дунаї та під Акерманом — інколи стикалися в короткочасних поєдинках пошукові загони ворогуючих армій.

Потьомкінський табір розташувався на невеликому плато, оточеному горбами, порослими будяками, німицею, полином та буркунзіллям. Зо два десятки дерев'яних будинків, серед яких вирізнявся один довгастий, у вісім вікон по фасаду штабний дім, нагадували невеличке село, яких у Росії безліч. Лише численні полотняні намети, що оточували будинки, створювали картину військового табору.

Поруч із штабним стояв дім лицедійства — похідний театр. Тут щовечора збиралися штабні офіцери, столичні дами та іноземці, які репрезентували при ставці головнокомандуючого ту чи іншу державу. Блазні, скоморохи, силачі, цигани й райошники, зібрані Потьомкіним на дорогах його походів або вивезені з Росії, розважали благородну публіку. Вони співали пісень, танцювали, показували фокуси, змагалися у силі — гнули кінські підкови й мідні п'ятаки, розбивали довбнями на грудях один у одного кам'яні брили. Дужий, зі стріхатими чорними бровами і злодійськими очима циган виводив на поміст здорового ведмеда, примушував звіра танцювати, ревіти, вклонятися публіці, під несамовитий вереск і зойки петербурзьких та іноземних аристократок записав у широчезну пащеку звірюку свою кошлату голову. В суботу й неділю циган та скоморохів на підмостки дому лицедійства не пускали. Вони відсиджувалися за дощатою огорожею табору, пили сивуху або дешеве молдавське вино, розважали солдатську сірому, яка платила за це житніми сухарями, а іноді й мідяками. В ті дні у домі лицедійства ставили пристойні «пієси», завезені сюди із петербурзьких салонів княгинями Гагаріною та Долгорукою.

Іноземні послы, яким надокучили вистави та інші розваги, з нерпінням чекали головного — аудієнції у головнокомандуючого. Але Великий Єдинорог (так між собою називали Потьомкіна за те,

що він був однооким — з одним «рогом», та ще тому, що своєю дєбелою постаттю нагадував старовинну російську гармату, яка називалася єдинорогом) не квапився. Він ждав прибуття найвизначнішого із тих, хто представляв при його ставці ту чи іншу державу.

— Найсвітліший! Вустами своїх послів з вами бажає розмовляти Європа. Я б радів зуважити на їх просьби і прийняти як належить високих гостей, — зауважив один з найближчих соратників Потьомкіна — князь Волконський.

Головнокомандуючий хитро примружив око:

— В моїй особі послї вбачають Росію, і я не можу дати аудієнцію з першого ж їх бажання, щоб не сприйняли це за політичну слабкість держави нашої. Достойнство і честь Росії перед гордою Європою належить підтримувати завжди і всюди і будь-якою метою.

— Це так. Але чи не занадто довго примушуєте їх на чекання, чи це не образливо буде для високих гостей?

— Аби не було принизливо для Росії... А проте я дам аудієнцію, як тільки прибуде ще одна особа.

І ось австрійський посол нарешті прибув.

Ад'ютант головнокомандуючого оповістив послів, що сьогодні його світлість князь Потьомкін зволить дати на їх честь великий бенкет.

— О! Великий Єдинорог влаштовує великий бенкет! — з в'дливою іронією посміхалися іноземці, які за час перебування в ставці встигли вивчити кожен куточок її території і добре знали, що тут нема жодного приміщення, придатного для великого бенкету.

Опівдні гостей запросили до штабного будинку. Оточений вищими офіцерами армії і петербурзькими дамами, серед яких була й «спадкоємиця» грецького престолу Софія, їх зустрів Потьомкін.

— Панове! Прошу пробачення, що досі не приділив вам належної уваги, якої ви гідні. Військові справи заважали цьому. Я радий, що сьогодні можу вас прийняти. Запрошую до бенкетного залу.

Театральним жестом руки Потьомкін показав кудись у степ, за межі табору. Здивовані гості нічого не зрозуміли. Там, за дощаним парканом, скільки оком сягнеш — ні будівлі, ні навіть звичайного намету не видно. Всі, хто зібрався тут, намагалися втямити, чи не кепкує часом Великий Єдинорог.

У примруженому оці Потьомкіна ледь помітно заплигали бісики. Він відчув збентеження гостей і зійшов з ганку.

— Прошу слїдувати за мною, панове. Підемо. Екіпажі нині будуть зайвими, — сказав і першим попрямував до брами.

Стежка, що вела від табору в степ, обірвалася за найближчим пагорбком. Враз заколихалися кущі полину, заворушилася, розверзлася земля, роззявивши чорну пащеку. За допомогою колїшат та мотузяних снастей відчинилися важкі, замасковані деренюками ляди, і перед гостями забілили кам'яні східці, що вели в підземелля. Потьомкін першим ступив туди. Внизу зупинилися, щоб привыча-

Іти очі до мороку. Минула хвилина, і, наче театральна завіса, розсунулися масивні двері, в очі хлюпнуло яскравим світлом, і перед ошелешеними гостями постав казкової краси підземний зал з пишними дорійськими колонами, що впиралися капітелями в зоряне небо-стелю. Між колонами пломеніли ліхтарі. В кінці залу на стіні висіло велике полотно, на якому було зображено Георгія Побідоносця на коні. Він колов жакливого змія. Георгій був схожий на Потьомкіна. Змій, що корчився під копитами білого коня, мав на голові турецьку феску. У правому верхньому кутку картини в пухнастих хмарах витало увінчане золотим німбом зображення богоматері. Простягнутою правицею вона благословляла Георгія Побідоносця. У тому образі не важко було впізнати обличчя імператриці Катерини.

На стінах між імітованими вікнами теж висіли картини. На одній із них російські війська штурмують Очаківську фортецю, на другій Олегові дружинники прибивають князів герб на царградській брамі.

У підземеллі все було, як у царських палатах — дорогоцінні меблі, підлога, встелена перськими килимами, в нішах — погруддя античних мудреців. Під склепінням блакитної стелі палали люстри, синій димок від свічок розпливався над залом і кудись зникав. Відчувалося, що в підземелля лінуло свіже повітря, бо дихати було легко.

Відчинилися другі двері, і перед гостями виник ще один зал — бенкетний. Столи вгиналися під величезною кількістю страв, сулій та сулійок, барилець, келихів, пляшок.

Гості зайняли місця за столами. Потьомкін із Софією — найпочесніше. Залунали тости на честь Росії, імператриці і Великого Єдиногого, за здоров'я високих гостей.

Головнокомандуючий проголошував тост за тостом і замість міцного напою сьорбав із келиха улюблений московський квас.

Над столом підвелася огрядна постать графа Кобенцеля.

— Ваша світлість! — Австрійський посол уп'явся банькастими очима на Потьомкіна. — Мене дуже важко чимось здивувати, але це — диво, — Кобенцель обвів руками навколо. — Росія є країна загадок і несподіванок!.. Я проголошую тост за те, щоб Європа нарешті могла зрозуміти вашу велику і дивну країну!

Не довго пробули гості у казковому підземеллі, і Потьомкін запропонував вийти на свіже повітря.

Вдруге ахнули гості з подиву, вибравшись на поверхню. Там, де годину тому дрімав степ, зашумів зеленим листом молодий парк. Від входу в підземелля врзнобіч розходилися посипані білим піском алеї. Обабіч доріжок стояли паркові лави, на трав'яних галявинах височіли привабливі павільони й альтанки, дивували око висічені з крейди міфічні сфінкси, сирени, німфи. У центрі парку шумів водограй.

Здивуванню гостей не було меж. Та й високопоставлені петербурзькі особи, хоч і підозрювали, що головнокомандуючий готує

для іноземців якусь витівку, не сподівалися побачити таке диво. Здавалося, що все це — марення, привид.

Численні гості розбрелися по парку, здивовано розводили руками, прицокували язиками. Потьомкін сторожким оком спостерігав за ними, намагався здогадатись, яке враження справило усе бачене.

Коли головнокомандуючий трохи відстав від гостей, Волконський заговорив до нього:

— Князю, я зачарований тим, що бачив тут. Все таке прекрасне й дивне!.. Але... Але для чого це все?

Потьомкін усміхнувся:

— Мій друже, на нас дивиться вся Європа. Їй треба засліпити очі. Росія повинна вражати іноземців могутністю, силою і багатством.

— Але як, звідки все це виникло? — Волконський окреслив доволу рукою.

— Поблизу є велике молдавське село. Довелося пожертвувати його садами... А за солдатами діло не стало, вони вправно зробили свою справу.

— Гадаю, аборигени не вельми задоволені цією операцією?

— Що ж... Слава імперії — над усе! Заради неї можна пожертвувати й чимось більшим.

Волконський нічого не відповів. Суперечити володарям, навіть якщо вони некороновані, не зовсім безпечно.

Розділ двадцять сьомий

КОМЕНДАНТ ХЕРСОНА

Повідомляючи царицю про передислокацію ставки під Ясси, Потьомкін ще з Очакова писав: «Презент, який зволила ваша величність зробити прекрасній фанаріотці, подарувавши маєток на Білій Русі, окупив себе. Грекиня прибула з Туреччини з донесеннями, якими не змогли потішити вашу величність посли наші. Прожекти Франції відносно справ російсько-турецьких та грецьких тепер нам достеменно відомі. В ділах ратних та політичних маємо можливість тепер діяти з розв'язаними очима. А ще вивідала грекиня від Шуазеля Гуф'є, що король французький занепокоений майбутнім держави Грецької, прожектує корисне для Франції втручання, сподіваючись використати у політичній грі пані Софію, яку герцог іменем володаря свого таємно і настійно просить виїхати для постійного мешкання до французької столиці, зваблюючи її грецькою короною. Честь і політичні прожекти імперії нашої примушують мене до дій, якими можна було б відвернути грекиню не лише від варшавського, але й від паризького двора і прихилити її до Росії... Вдруге стверджую перед вашою величністю мрію свою поставити хрест святий на оскверненому бусурманином константинопольсько-му храмі».

Відповідь Катерини знайшла Потьомкіна вже під Яссами. У своєму листі вона надавала князеві повну свободу дій. Втішений цим, він дістав із шафи карафку з червоним молдавським вином, хильнув півкелишка і в гарному настрої пішов спочивати.

В цей час до кімнати чергового офіцера завітав несподіваний гість.

— Дозвольте довідатися, хто ви і в яких справах прибули? — спитав черговий.

— Я полковник війська польського Юзеф Вітте. Маю негайну потребу бачити головнокомандуючого російськими військами. Прошу невідкладно доповісти князеві про моє прибуття.

Гонористий поляк дозволяв собі розмовляти категоричним тоном, хоч перед ним був рівний за чином російський офіцер.

— Його світлість дає аудієнцію лише тому, кого сам викликає, — спокійно відповів черговий.

— Але ж мені негайно треба зустрітися з князем, — наполягав Вітте.

— Головнокомандуючий зволить відпочивати. Я не смію порушити його спокій без надзвичайної для цього потреби. Доповім про вас опісля.

— Пане полковнику, не для того я квапився під Ясси, щоб нерувувати тут у чеканні прийому.

— Співчуваю. І все-таки доведеться почекати. Та якщо ви з дороги, то пішли б перш за все спочити, — з незворушним спокоєм відповів російський офіцер.

І Юзеф Вітте змушений був скоритися.

Потьомкін не квапився запрошувати до себе кам'янецького гостя. Йому кортіло принизити, довести його до відчаю, скомпроментувати перед Софією, щоб легше було відвернути її від чоловіка. Та й сама грекinya не прагнула зустрічі з ним. Тепер він став їй непотрібним.

Через офіцерів, які здійснювали зв'язок ставки з російськими частинами на Поділлі, грекিনি стало відомо: польський король, довідавшись, що кам'янецький комендант покинув без його дозволу гарнізон прифронтового міста і вирушив на пошуки дружини під Очаків, дуже обурився. Він позбавив Юзефа Вітте полковницького звання і посади коменданта Кам'янця. «Хто тепер мій чоловік? Ні належного місця в шляхетській громаді, ні поваги — опальний», — розсудила Софія. Після того, як одержала від російської імператриці великий маєток, вона відчула себе незалежною від свого мужа і тепер рада була б позбутися нелюбого.

Зо два тижні пронудьгував Юзеф у невеличкому будиночку для приїжджих офіцерів. Софія уникала зустрічі з ним, князь зволікав з аудієнцією, і це ще більше вражало шляхетський гонор.

Нарешті Потьомкін викликав його. Як тільки Вітте увійшов до кабінету головнокомандуючого, він перш за все поскаржився на негостинність. Потьомкін вибухнув:

— Вам не приділили належної уваги? Але ж фронт — не столиця, і моя ставка не палац для гостей. Хто вас сюди запрошував?!

Юзеф оторопів.

— Даруйте мені мою горячковість, ваша світлість... Нерви... Інколи не вдається зладнати з собою.

— Що ж... Вибачаю... А тепер скажіть, які клопоти привели вас до мене?

— Маю прохання до вашої світлості: допоможіть вернути мою дружину додому. Вона — єдина втіха моєї душі.

Потьомкін приховав посмішку і лагідно сказав:

— Поважний гостю мій, пані Софія не прикована тут ланцюгами. Є важлива причина, яка затримує її в ставці.

— Дружина повинна бути вдома зі своїм чоловіком і зі своєю дитиною.

— Княгині Гагаріна, Трубецька, Одоєвська теж не вдовиці, і діти в них є у Петербурзі, і чоловіки там, але не кличуть їх додому. Політика вимагає їхньої присутності тут. Ви повинні пишатися тим, що пані Софія знаходиться у такому високому товаристві.

— Але ж мені від цього не легше.

Потьомкін підвищив голос: — Ви втратили самовладання, полковнику! Слухайте, що я вам скажу. Тільки майте на увазі: те, що зараз почуєте, — таємниця. Чи спроможні ви носити її в собі й не виказувати нікому за будь-яких обставин?

— Вважатиму за велику честь берегти таємницю.

— Армія її імператорської величності виконує священну місію, визволяючи християнські народи від султанського гніту. Чи має право єдина спадкоємиця грецького престолу лишатися осторонь від подій, що прямо торкаються долі її батьківщини? А доля ця вирішується не в Кам'янці, навіть не в Варшаві, а тут. Зрушення, що назрівають у світі, повинні вас звеличити... Будучина готує для пані Софії царську корону. Чи не зблідне ваш мундир у її сяйві?

— Ваша порада? — насторожено спитав Юзеф.

— Пропоную перейти на службу в армію її величності. Я знайду вам належне місце. Знаменита дружина ваша повинна мати рівного собі чоловіка.

— Але ж я служу королю Речі Посполитої.

— Служили... Його величність звільнив вас з посади за порушення дисципліни. Чи ж не так?..

Юзеф Вігте зникнув. Він не сподівався, що Потьомкіну відомо про його опалу. Соромливо відвів погляд убік, засовався у кріслі, а князь продовжував:

— Отже, призначаю вас комендантом Херсона. Ви матимете щорічно шість тисяч карбованцев сріблом. І це ще не все. Я замовлю перед її величністю слово за вас. Майте на увазі: всемілостива матінка-імператриця уміє шанувати того, хто удостоївся нашої протекції... І вам буде чудова нагода помститися тому, хто так свавільно принизив вашу гідність, лишивши вас звання і посади. Але ви повинні піти на невеличку жертву.

— На яку саме?

— Ваша дружина поки що залишиться тут. Так треба.

Не сподівався Юзеф такого. Довго мовчав, схвильовано обмірковуючи своє становище. Відчув, що в ці хвилини вирішується його доля.

— Князю, я повинен все зважити.

— Безперечно! — сказав Потьомкін. — Сподіваюсь почути вашу відповідь завтра.

Вранці Вітте уже був у кабінеті головнокомандуючого. Потьомкін зустрів його привітно.

— Ваша світлість, я пристаю на вашу пропозицію, — сказав Юзеф.

— Вельми розважливо ви повелися! — задоволено вигукнув князь. — Поздоровляю вас! Тепер ви — комендант Херсона... Коли так, викладу ще один прожект на ваше майбутнє... Я виклопочу для вас графський титул.

— Це велика честь для мене!

Юзеф Вітте покинув кабінет, і Потьомкін покликав до себе вже немолодого, але досить рухливого і енергійного Павла Корнійовича Раджицького, який після Очакова став його ад'ютантом.

— Скажіть, полковнику, чи подобаються вам черевички господині Сільвії Кобенцель, дружини австрійського посла? — спитав князь.

— Ваша світлість, я повинен пильнувати службу, а чиїсь там черевички... Гм... Пробачте, але я вас не зрозумів.

— Службу ви пильнуєте добре, тому й довіряю вам важливе завдання... Грекиня Софія мріє мати таке взуття. Його виготовляє лише одна людина — паризький швець Поль Шегрен. Знатні дами Парижа і європейських столиць взуті його руками. Отже, збирайтеся до Франції. Ви повинні придбати Шегренові черевички.

Раджицький ще більше здивувався:

— Ваша світлість, я готовий будь-чим служити батьківщині, але це... Не розумію...

Потьомкін загадково посміхнувся, взяв Раджицького за лікоть і тихо, наче боявся, що хтось почує, сказав:

— Служба вітчизні полягає не лише в справах ратних і не тільки прямими шляхами веде до користі держави, але часом дуже покрученими й складними. Отже, ваш вояж до Парижа й послужить на користь батьківщині. Не гайте часу, полковнику, збирайтеся в дорогу.

Раджицький віддав честь і вийшов, а Потьомкін зачинився в кабінеті, вийняв з потаємної шухляди щоденника і занотував:

«Грекиня Софія. Обличчям нагадує Афродіту, але з деякими рисами Афіни Паллади. Гідне різця Праксителя. Воно оздоблене найпрекраснішими очима світу і вустами, в котрих блищать два рядочки ідеально рівних, сліпучо-білих зубків. Обриси підборіддя гідні подиву. Волосся чорне, пишне і довге. Вуха, ніс, чоло — архіпропорціональні. Шия — лебедина. Рамена гарні й приваблюючі, торс

виточений. Перса не великі й не малі, в пропорції з торсом, пругкі і свіжі, мов дитячі щічки, рум'яні, як два яблука. Постава статури така, що може бути взірцем для різьбяр. Дуже хотів би порівняти її до Фрюне, про яку Квінталіон розповідає, що обвинувачена оголила перед римським трибуналом свій торс і цим домоглася бажаного для себе вироку.

Швидкість думки і фантазія неймовірні. Її можна назвати ученицею Арістотеля, бо в суперечках своїх досягла такої майстерності, що вміє загнати в кут будь-якого супротивника. Людину, з якою вона має справу, студіює так старанно, що майже завжди вміє передбачати її думки і слова. Пам'ять — ангельська, помисли — багаті, фантазія — надміру. Володіє постійністю і терпінням до супротивника. До свого минулого байдужа. Її максима — тішитись теперішнім, девіз — користуватись успіхами, які трапляються. Вільна від гримас та іншої мізерії. Ніколи не буває нудною, однаково впевнено говорить і правду і брехню. Вигадує, кольоризує і розповідає свої історії з таким натхненням, так правдоподібно, що наймудріший дав би себе ошукати, не будучи упередженим. Ніколи не пасує перед примхами фортуни, не виказує ні надмірної радості, ні смутку. Слухняна й весела. Вміє залишатися в добрих стосунках зі своїм коханцем, приятельками, знайомими і навіть з людьми, яких мало знає.

Ця фанаріотка — єдина з жінок світу, якій найбільше личить грецька корона».

Частина друга

Конфедерати

Розділ перший

НІГТЕГРИЗА

Великим Єдиногомом опанувала іпохондрія. Вона знаходила на нього ні з того ні з сього. Князь робився мовчазним, похмурим, гримав на підлеглих, зачинався у своїх апартаментах і нікого до себе не пускав, крім камердинера Захара Константинова та арапчика Ахметки, дуже чутливого до настрою свого господаря. Хлопчина намагався найстаранніше прислужити господареві, а прислуживши, забивався в перший-ліпший куток і завмирав, аж поки сердитий голос знову не кликав його.

В такі дні, як і завжди, в передпокоях головнокомандуючого юрмилося чимало офіцерів у невідкладних справах. Але виснажений примхами свого господаря камердинер Захар виходив з апартаментів князя, тихо зітхав, в розпачі розводив руками, винуватим голосом промовляв:

— Ні-гте-гри-за!

І офіцери мовчки йшли геть, розуміючи, що, поки князя не покине нудьга, марнувати час на вичікування аудієнції немає рації.

Третій день перебував у такому стані найсвітліший князь Григорій Олександрович Потьомкін. Брудний, нечесаний, сьак-так загорнутий у широчезний китайський шлафроку, лежить на старовинному дерев'яному ліжку гнилою колодою. З-під могутнього тіла безладно стирчать скуйовджені ріжки перин та подушок.

Втупивши погляд єдиного ока в куток, князь гризе нігті, гризе до самозабуття, не відчуваючи болю, не помічаючи крові, що точиться з пучок роз'ятрених гризотою пальців. Іноді відводить від рота руку, флегматично запахає п'ятерню за пазуху шлафроку, довго й несамовито чухає могутні, волохаті, як у ведмедя, груди. На низенькому, вривні з ліжком столикові чимало вишуканих страв, але Великий Єдиногом в період нігтегризи їх не займає, лиш капустияні щі сьорбає з масивної, зеленого скла чашки. А ще полюбляє міцний московський квас, якого арапчик Ахметка ніяк не може настачити.

Нігтегриза Потьомкіна відома всім особам з його оточення, тому в ці дні ніхто не ризикує турбувати князя, щоб не роздратувати, не накликати на себе гніву. Лише Софія наважується познущатися з нього. Не питаючи дозволу, мов пустотлива дитина, влітає вона в князеві апартаменти, плигає кізочкою, клекоче сміхом, висіпує з-

під нього подушки, тіпає за поли шлафрока, з-під якого стирчать його спітнілі ноги.

Могутній володар у такі хвилини сам перетворюється на дитину, відповідає такими ж легковажними жартами, а втомившись, намагається звільнитися від неї, як від надокучливої мухи, невдоволено бурчить, пручається, злиться, але вибаєє їй дитячі вибрики. Напугувавшись, грекня припадає до його грудей, розцілює жорстке, давно не голене обличчя і зникає так же несподівано, як і появляється. А князь знову береться за нігті, гризе їх, скрегочує зубами.

Цього разу нігтегриза причинилася неспроста. З численних придворних пліток, що дійшли до його вух із Петербурга, Потьомкін болісно сприйняв одну, яка образила його честь, вразила серце: імператриця обзавелася новим фаворитом. Підстаркувата, але ще повнокровна, міцна тілом і душею, цариця уподобала красивого і енергійного двадцятичотирилітнього кавалєргарда Платона Зубова.

Потьомкін знав пихатого вискочня, відчував прихильність до нього імператриці і давно побоювався, що цей верткий, чванливий придворний красень заступить його в імператрициній спальні і відтисне молодими, дужими плечима від участі у важливих державних справах. Примарна постать Платона Зубова невідступно переслідувала світлішого. У хворобливій своїй уяві він малював картину власного падіння, втрачає цікавість до всього на світі і починає замишляти неймовірне: розпрощатися з армією, зі світським життям і віддалитися у монастир, щоб там, серед благочестивої братії, знайти спочинок від мирських суєт.

Місяць тому він написав імператриці про цей свій намір, але не викладав причини: «Дозвольте віддалитися в святу обитель» — і все.

Цариця читала цього листа Платонові Зубову, інколи позирала на нього, намагаючись відгадати, як реагує на це новоявлений фаворит. Його обличчя було серйозним. Він не промовив ні слова, аж поки цариця не закінчила читання і досхочу не нареготалася з чударнацького послання примхливого коханця.

— Що скаже мій любий хлопчик? — спитала нарешті Катерина.

— Війна наклала на нього печать великої втоми. Князь знесилів під тяготами державних та воєнних турбот. Гадаю, мудрим буде рішення вашої величності, коли ви вдоволите бажання найсвітлішого, — відповів Зубов.

— Друже мій, з вами так приємно! Але прошу залишити мене, бо мушу написати князеві послання. Негайно, поки відчуваю кипіння гніву, збудженого його невдячністю й зухвальством.

Цариця давно була в інтимній близькості з Платоном Зубовим, та до важливих державних справ його поки що не допускала. Він замінив їй Потьомкіна-мужчину, але вона не хотіла втрачати Потьомкіна-політика, державного і воєнного діяча. Розуміла, що славою своєю зобов'язана йому. Територіальні придбання на півдні, ряд блискучих перемог над Портою, придушення селянських бунтів,

утвердження дворянства — найміцніших опорок самодержавства — це плоди його діяльності. Ніхто з державних діячів не зумів так догодити, як далекоглядний Потьомкін.

Його лист занепокоїв царицю. І хоч реготала вона, читаючи послання вголос, а тепер замислилась: а що, коли й справді Потьомкін, відчувши себе знехтуваним і ображеним, покине службу і сховається за монастирські мури?

— Генії здібні не лише на великі звершення, але й на великі дурниці, — промовила тихо Катерина. Вона присунула ближче до себе срібний каламар з палаючими восковими свічками обабіч і, хоч була вже глуха ніч, взялася писати відповідь.

Хтозна, доки б ще мордувала Потьомкіна нігтегриза, коли б не фельд'єгер, який щойно прибув із столиці і привіз від імператриці листа. Коли за фельд'єгерем зачинилися двері, Потьомкін ліниво і байдуже зірвав воскові печатки. На жовтуватому аркуші паперу заплигали знайомі крупні літери:

«...Я, здається, друже мій, перед тобою не вживала слів, які могли б викликати у твоєму серці таку неприборкану лютю. Вона, здається мені, і навіяла тобі на розум такі дурниці.

Але ж слухай: прошу не монашити. Монастир ніколи не буде притулищем для людини, ім'я якої переможно лунає в Європі і Азії. Свята обитель для неї занадто тісна.

Послухай, любий: єпископської митри ти від мене не одержиш, а гнів у серці моєму цим викликати зможеш. Тож не чванься, не загордися, а покажи велич своєї душі, бо чернеча ряса не для тебе.

Слухай, папа, ти покритий славою, тож викинь із голови свої примхи і не накликай на мене смуток.

Прочитай мені звістки частіше, щоб могла я слідкувати за рухом справ.

Китайські два шлафроки висилаю. Не сумніваюся, що скрізь побачу твою любов до мене, вірність і сердечність. А ще пам'ятати прошу, що я тебе, друже мій, дуже, дуже і дуже люблю.

Катерина».

Потьомкін прочитав імператрициного листа і відчув себе так, наче його опустили в теплу купіль.

— Ахметка! — гукнув він.

В ту ж мить, мов ховрах із нори, виринув арапчик і заблимав на князя очима.

— Ноги мити, живо!

Ахметка метнувся за двері і незабаром повернувся з мідним тазом, наповненим водою.

Поки служка мив князівські ноги та натирав лавандовим настоєм, Потьомкін мурмотав якусь давню солдатську пісню. Хлопчина зрозумів: до князя вернувся хороший настрій і йому, Ахметкові, до якогось часу не доведеться тремтіти з жаху в кутку за важкими оксамитовими шторами в князівських покоях.

По табору головнокомандуючого рознеслася звістка, що нігтегри-за минула, і в передпокоях його світлості знову почали юрмитися різних рангів офіцери, імениті жінки та іноземні гості. Софія з ватагою жінок теж прийшла до головнокомандуючого. Князь, коли побачив непроханих гостей, невдоволено закректав, а все-таки запросив жінок сідати.

Титуловані петербурзькі дами, княгині Гагаріна і Трубецька, обмахуючись віялами не стільки від задухи, скільки від пахощів кислого квасу, яким несло від князя, наперебій почали викладати причину свого візиту.

— Нам відомо, що ось-ось почнеться штурм Ізмаїла. Саме це примусило просити вашої аудієнції, — пояснила Гагаріна.

Потьомкін здивувався:

— Мені про це не відомо, — розвів руками. — Проте нічого дивного. Жінкам властиво наперед знати те, про що ми, чоловіки, не встигли ще й подумати.

Князь говорив правду. В останньому донесенні генерал-аншеф Суворов сповіщав, що в його війську почалися спричинені тривалим окопним життям хвороби, що з Македонії до Ізмаїла суне на допомогу турецькому гарнізону велике військо яничарів, і просив дозволу негайно штурмувати фортецю. Але він, головнокомандуючий, такого дозволу не дав і день штурму ніким не визначено.

— Дозвольте запитати, звідки вам стала відома така важлива таємниця? — суворо спитав Потьомкін.

Жінки прикусили язика й презирнулися.

— Хіба не правда?.. Але ж це повинно статися!

— Повинно! А навіщо вам про це знати? Чи ж забажалося вкупі з гренадерами Суворова іти на приступ? Коли так — похвально, — спробував жартувати Потьомкін.

— Не затим турбуємо вашу світлість, — манірно заговорила Гагаріна, — сподіваємось на вашу великодушність, тому й насмілились просити заступництва... В Ізмаїльській фортеці гарем сераскіра тамошнього Айдалзи Мехмет-паші. Тридцять дві нещасні жінки...

— Гарем? Де ж йому бути, як не там? Не в мене ж, православного християнина.

— Жінкам тим загрожує насилля з боку переможців. Коли наші солдати вдеруться у фортецю, вони...

— Он що! — вибухнув гучним сміхом князь. — Але турбуватися про тих жінок не треба. Красуням з гарему вельми приємно буде впасти на груди своїх визволителів-єдиновірців... Писарю! — гукнув Потьомкін у сусідню кімнату, і в ту ж мить з'явився на порозі офіцер. — Негайно пиши генерал-аншефу Суворову, — і почав диктувати: — «Хоч росіяни, на противагу французам, котрі при оволодінні містом чи фортецею суцільно любострасні мавпи, більше на полягають на провіант і коштовності... Що стосується жінок, то самі вони таким героям ні в чому відмовити не можуть. Такий їх зви-

чай і така природа жінок — іти за переможцями.. Проте візьми на увагу: здобувши фортецю, над жінками прощу не знущатися».

Жінки, задоволені таким розпорядженням князя, подякували і вийшли, а Потьомкін покликав до себе управителя канцелярії Семена Івановича Гамалію, якому було доручено підготовку церемонії проголошення Юзефа Вітте графом, і спитав:

— Як ідуть справи?

— Все готово, ваша світлість. Необхідні папери із Відня одержані, а херсонський комендант прибув ще вчора, але, довідавшись про ваше недомагання, не посмів непокоїти вас, — відповів Гамалія.

— Коли так — призначаю церемонію на п'яту годину пополудні сьогодні. Про це негайно оповістити всіх, хто має бути присутнім, — сказав головнокомандуючий і заглибився в папери, яких чимало накопичилося у нього на столі, поки він марудився нігтегризою.

Зрозумівши, що у князя нема більше питань, Гамалія мовчки віддав честь і поквапився доводити до кінця доручену справу.

У визначений час в підземному палаці зібралися видатні особи з оточення Потьомкіна та іноземні гості. За столами, вкритими вишуканими стравами та напоями, повільно вшухали розмови. Увагою присутніх заволодів Людвіг Кобенцель. Повільний у рухах, але швидкий і кмітливий у розмові, австрійський посол велично підвівся за столом, багатозначно потряс над головою гербовим папером, облямованим золотом віньєткою, і без пишномовства, без фальшивого пафосу, властивого подібним церемоніям, оголосив, що австрійський імператор Йосиф II за клопотанням головнокомандуючого російськими військами князя Григорія Олександровича Потьомкіна пожалував херсонського коменданта Юзефа Вітте титулом графа Священної Римської імперії.

Урочисто загриміла музика. Тримаючи під лікоть красуню Софію, із сусіднього приміщення увійшов до залу Юзеф, тепер уже в російському мундирі полковника. Він благоговійно прийняв із пухких Кобенцелевих рук імператорську грамоту, вклонився і тричі поцілував дорогий для нього папір.

Софія зиркнула на Потьомкіна, який сановно сидів поруч з австрійським послом, і слідом за Юзефом теж припала вустами до тієї грамоти.

Поважні російські дами зашепотіли між собою. Вони розуміли, що високий титул наданий цим чужинцям завдяки клопотам всевладного Потьомкіна, та не могли втямити, за які заслуги така велика честь. Не підозрював і сам херсонський комендант, що графський титул виклопотаний не стільки для нього, скільки для Софії, яку Потьомкін мріє посадити на грецький престол.

Між тим Юзеф Вітте відчував себе на сьомому небі. Спостерігаючи, з якою швидкістю піднімаються іноземці, що прибули до Росії, по службовій драбині, він уже бачив на собі генеральські еполети і уявляв себе в Петербурзі при дворі імператриці Катерини. Що таке буде — не сумнівався, бо знав: графському гербу нале-

жить сяяти в столичних палатах, а не в Херсоні, глухому закутку імперії.

Одно лише непокоїло: Софія. У Херсоні нудьгував без неї, хоч і намагався викинути із серця зрадницю, забути її і знайти таку, яка була б другом і господинею в домі і матір'ю маленькому Янкові, що залишився на руках у сестриці Теклі. Зустріч із Софією в ставці Потьомкіна з новою силою розпалила сердечний вогонь, що нидів у грудях придушеною іскрою.

Перед від'їздом до Херсона Вітте спитав у Потьомкіна, чи може він сподіватися на повернення дружини.

— Сподівайтесь, — відповів князь. — А поки що... Пані Софія покинути ставку не може. Тут її чекає велика слава. Проміння тієї слави може осяяти й ваше, не таке вже й звучне ім'я. Повертайтеся до Херсона, полковнику, і займайтеся справами.

Розділ другий ВИРУЄ ПАРИЖ

Павло Корнійович Радожицький в'їжджав у французьку столицю. Із Сент-Антуанського передмістя Париж виднівся мов на долоні. Полковником опанувало таке почуття, наче він повертався з далеких мандрів до рідної домівки. Тут усе для нього було знайоме і близьке — і каштани на бульварах, і тихий плін Сени, і Марсове поле з величною будовою офіцерської академії, в якій колись навчався, і Пале-Рояль, і грайливі легковажні парижанки, і гомінливі таверни, сповнені бадьорих пісень безтурботних паризьких гультіпак.

Париж лежав у долині такий, як і в роки його юності, — молодий і древній, ошатний, пишний від ажурного плетива архітектурних прикрас, кучерявився каштановими та акацієвими чубами, крізь пелену білястого диму поривався в небо стрімкими шпильями католицьких храмів.

Четверо білих коней втомлено тягнули запилений екіпаж, якому за довгу дорогу не раз доводилося набивати нові штаби або й зовсім міняти колеса. Втомилися не лише коні, а й кучер — вусатий, чорноокий Охрім, який, мандруючи через усю Європу, не випускав із рук віжок.

З вулиці Монтрей екіпаж викотився на Королівську площу, оточену старовинної архітектури будівлями — розкішним житлом французької знаті. Окинувши поглядом квартали, що тулилися до площі, Радожицький впізнав давно знайомі йому Арсенал, шпильясту Ратушу, а ліворуч від неї «око циклопа» — гігантську розетку собора Паризької богоматері. Вкрай здивувався полковник, коли побачив, що там, де колись височів над площею грізний восьмибаштовий замок Бастилії, мертво лежали руїни, з яких де-не-де струмився димок. Та задуматися над розгадкою того, що сталося з королівською твердинею, він не встиг. Опинившись на Королівській площі, Радожицький наче потрапив у киплячий казан. Пло-

ща юрмилася людьми, клекотіла, хвилювалася, мов розгойдане бурю море. Ось, оточивши тісним колом, робітники ведуть якусь сатовиту особу. По одежі видно — когось із королівського почту. Одні тримають його за лікті, інші підштовхують у спину, плюють у перелякане бліде обличчя. Якась жінка у білому каптурі і сірому фартусі, по усьому видно — підмітальниця вулиць, уперіщила королівського сановника віником на довгій палиці та так, що у нього перука зсунулася на потилицю, оголивши бритого лоба.

З іншого боку на площу рухалася колона демонстрантів. На їх обличчях збудженість. Нескладними голосами, але натхненно вони співали «Пісню трудового братства», що народилася в паризьких нетрях і запалила до боротьби ремісників, кухарів, перевізників, мулярів, ковалів — усіх тих, хто годував і обслуговував Париж. У них відчувалася стихійна сила, що довго була закована в кайдани і тепер, наче вулкан із чорних надр землі, вирвалася на поверхню, грізною лавиною заповонила вулиці і площі французької столиці.

Із будинків, що оточували майдан і байдуже зорили на все отворами розтроснених вікон, повстанці виносили меблі, пишне дворянське вбрання, килими, гобелени, художні витвори, що прикрашали інтер'єри. Все це вони з ненавистю трошили, скидали до купи, підпалювали. Грізне полум'я докінчувало справу.

Потьомкінський ад'ютант з тривогою припав до віконця карети, із заціпенінням спостерігав незвичайні події, не розуміючи, що тут відбувається.

Раптом юрма хитнулася і хвилею ринула до карети Радожицького. Ще мить — і в екіпаж полетіло каміння, загунали по стінках ціпки. Гострий залізний гак просунувся всередину, уп'явся в новий, збережений для Парижа полковницький мундир, і потьомкінський ад'ютант безсило простягнувся на бруківці.

Коли він опам'ятався, перше, що впало в очі, — над головою ліниво і байдуже вертілося колесо перекинутого екіпажа. Дужий чолов'яга з чорною шотландською борідкою, в задимленому шкіряному фартуху коваля, єдиним помахом ножа відтяв ремінний посторонок, і незабаром зіп'ятого на ноги й опутаного тим реміняччям Радожицького повели через площу.

Смертельний жах охопив полковника, коли він побачив над собою мотузаний зашморг, приладнаний вгорі до вуличного ліхтаря. На інших стовпах уже сіпалися в конвульсіях жертви, яких повстанці щойно підвісили.

Вже кат націлівся зашморгом, як до Радожицького повернулася втрачена з переляку мова.

— Помилуйте, я нічим не завинив перед вами, я — росіянин, російський офіцер! — заговорив по-французьки він.

Тут і кучер Охрім з величезними труднощами проштовхнувся до шибениці і припав до ніг людини, яка націлювалася мотузом на полковницьку шию. Ридма ридаючи, кучер благав не карати невинного пана. Повстанці втямили, що сталася помилка, що через князівський герб на дашку карети вони прийняли чужоземця за титу-

ловану особу. Радожицький, збиваючись з переляку, розповів, хто він і що. Повстанці впевнилися, що до їх рук потрапила не та птаха, на яку полювали, і розв'язали йому руки.

Блідого, до смерті наляканого полковника вони посадовили в наспіх полагоджений екіпаж і повезли вздовж Сени.

Поминули Хлібний ринок, Лувр і зупинилися біля невеликого, під гостроверхим черепичним дахом будинку на Вандомській площі. «Свобода, рівність, братерство!» — прочитав Радожицький гасло над широкими, наче в гамазеї, дверима.

— Для чого привезли мене сюди? Невже вважаєте своїм бранцем? — спитав Радожицький того, хто супроводив його.

— Ні. Ви — наш гість, мосьє. Ви повинні бачити й зрозуміти нашу революцію. Адже вона і Росії потрібна.

У приміщенні, куди привели потьомкінського ад'ютанта, мітингували. З напруженою увагою слухали парижани окастого, з великою лобастою головою оратора, кожне слово якого підсилювалося жестами його рук, рухами тіла, виразом обличчя.

— Мірабо з Лафайетом намагаються зупинити нашу революцію на півдорозі. Гучними словами про братерство й довір'я вони хочуть приспати пильність трудового народу. Ви, гнані й голодні, чи можете брататися з королями?

— Не можемо!

— Смітенники і ковалі, батраки-поденщики, зеленярі й кожум'яки, шевці й муляри — всі, хто хлібом неситий, чи можете вважати себе рівними з графом Прованським?

— Не можемо! — гримів у відповідь зал.

— Від нього ви можете чекати лише тиранії! В ім'я свободи і щастя всіх пригноблених гукнемо на весь світ: смерть тиранам!

— Смерть! — гримить трудовий Париж.

— Хто він? — спитав своїх супутників Радожицький.

— Максиміліан Робесп'єр. Франція чекала на нього, як на месію.

Полковник нічого не відповів. Він відчував себе, як уві сні, намагаючись усвідомити, дійсність це чи хворобливе марення.

Оратор замовк, і людська хвиля вихлюпнула на вулицю. Над Парижем стрясала світ «Пісня трудового братства».

Радожицького підвели до Робесп'єра.

— Ви — російський офіцер? — глянув на нього великими чорними очима повстанський вождь. — Ви підете з нами на вулиці і площі Парижа, щоб побачити, як падають із тронів тирани. Росія повинна знати, як здобуває Франція свободу і щастя!

Довгі й тривожні дні провів Радожицький у Парижі. Він був свідком стихійного вибуху народних пристрастей, нескінченних, сповнених революційного пафосу демонстрацій паризької голоти. Доля звела його не лише з Максиміліаном Робесп'єром, але й з блискучими ораторами Дантоном і Демуленом, Жан-Поєм Маратом і Мірабо. Впевнившись, що його життя нічого не загрожує, Радожицький заспокоївся, зайнявся пошуками знаменитого шевця. За

адресою, яку дав йому Потьомкін, вирудаючи в Париж, Шегрена не знайшов, у ремісничих майстернях, куди звертався він у своїх шуканнях, теж нічого не дізнався і вирішив вернутися на батьківщину. Але дозволу на виїзд із столиці міський муніципалітет не давав, і це його непокоїло й пригнічувало. Вимушений залишитися тут хтозна-скільки днів чи тижнів, він продовжував спостерігати за подіями, якими так багата була тоді французька столиця.

На одному з мітингів, влаштованому якобинцями, до його вух донеслося знайоме ім'я.

— Поль Шегрен? Це той знаменитий швець? — спитав Радожицький своїх супутників.

— Той самий. А чому так здивовано питаєте? Не сподівалися, полковнику, що чудовий швець може бути ще й чудовим оратором?

— Та ні. Цікавлюся ним тому, що заради нього я й прибув до Парижа. — І він розповів, що князь Потьомкін відрядив його до Шегрена за черевичками для спадкоємиці грецького престолу пані Софії.

— О! Софі! Бел фанаріот! — із захопленням вимовив супутник, якому пощастило бачити грекиню на Вандомській площі, коли вона гостювала у короля Людовіка XVI. — Гадаю, прекраснодушний Шегрен вам не відмовить. Красуня матиме чудові черевички.

Того ж дня Радожицького звели з Шегреном. Знаменитий швець довго вагався, недовірливо, з якимось презирством позирав на полковника, нарешті погодився.

— Не смію відмовити людині, яка прибула з край-світу. Я навіть зроблю для вас більше, ніж просите. Як член революційної ради муніципалітету, допоможу дістати дозвіл на виїзд із Франції... Росія!.. О як це далеко!! Приходьте, мосьє, через тиждень. Ви одержите все, що маю честь обіцяти вам.

Розділ третій

ТРИВОГА

Фелікс Потоцький став часто наїжджати до Потьомкіна. В ставці розцінювали це по-різному. Імениті дами були впевнені, що саме красуня Софія приваблює сюди польського магната. Штабне офіцєрство підозрювало, що граф веде тут таємні переговори про союз Речі Посполитої з Росією проти Туреччини. І лише одному Потьомкіну була достеменно відома причина частих візитів. Потоцький вів таємні переговори з канцлером Безбородьком, власне — з імператрицею Катериною II. Переговори були спричинені подіями у Польщі.

Останнім часом Річ Посполита нагадувала закубрений киплячий казан. Здавалося: піддай ледь-ледь вогню, — і пара рознесе той казан на черепки.

Знесилені магнатськими поборами й безправ'ям закріпачене селянство й міська голота вже подекуди починали бунтувати. Фран-

кузька революція підлила масла в вогонь. Нова Коліївщина нависла над шляхетською Польщею.

Сусіднім країнам — Пруссії та Австрії — того лише й треба було. Вони давно вичікували зручної нагоди, щоб пошматувати Польщу і розділити її між собою.

Привілейоване польське дворянство відчувало цю небезпеку і шукало порятунку. Знаходилися тверезі голови — Ігнаці Потоцький, Коллонтай, Малаховський, Чарторийський, які розуміли: врятувати Польщу від загибелі можна лише введенням ряду соціальних реформ, наданням міщанам, ремісникам і селянам хоча б кученьких громадянських прав.

— Треба послабити віжки, нехай коні ідуть собі вільно, бо, надмірно затягнуті в шори, можуть зноровитися і перекинути воза. А ми ж на тому возі сидимо, — говорив на сеймі лідер прогресистів Ігнаці Потоцький.

— Лиш огнем і мечем можна приборкати зрайдців і таким чином врятувати Польщу, — суперечив своєму братові Фелікс Потоцький, який очолював інше політичне угруповання — консерваторів.

І Фелікс Потоцький, і його однодумці — магнати Ксаверій Браницький, Северин Ржевуський, Антонін Четвертинський — протестували проти надання елементарних прав міщанам, ремісникам і селянам, бо це принижувало шляхетську гідність, обмежувало дворянські привілеї.

Чотири роки дискутували прогресисти й консерватори, а сусідні держави напружено слідкували за політичною боротьбою у Польщі. Царська Росія та Пруссія вбачали в діях прогресистів прояв яacobінства і робили все, щоб зірвати прийняття сеймом прогресивних законів.

І ось сталося те, чого так боялися в Петербурзі і Берліні. Третього травня 1791 року сейм прийняв нову, більш демократичну конституцію.

Фелікс Потоцький із Варшави, не завітавши навіть до своєї столиці — Тульчина, поквапився у ставку головнокомандуючого російськими військами князя Потьомкіна під Ясси.

— Яку новину принесли, ясновельможний пане? — спитав Потьомкін, зачинившись із гостем у своєму кабінеті.

— Прошу вас, князю, якнайтерміновіше відрядити до Петербурга фельд'егеря... Еліта нації польської покладає на її величність імператрицю Катерину II свої надії.

Потоцький хвилювався, говорив незв'язно, плував польську мову з російською і французькою, замовкав на півслові, знову починав говорити, час від часу витираючи рожевою хусточкою високого красивого лоба.

— Гине наша ойчизна, гине! Прогресисти привели її на край пірви!

Потоцький замовк і знесилено опустив на коліна білі, тендітні, як у панянки, руки.

— Чи не могли б ви докладніше пояснити мені, що саме записано в конституції, схваленій сеймом? — спитав Потьомкін.

— Виборність короля скасовано. І ліберум вето теж. Віднині всі питання на сеймі будуть вирішуватися більшістю голосів. Міщанам надано право обирати до сейму своїх послів, мати власну землю, займати офіцерські, чиновні та духовні посади. Король польський зрадив древнім традиціям і законам нашим. Він пристав до прогресистів.

— Так-с-с!.. Чи не забаго честі виказують прогресисти простолюдинам? Уявляю собі: ясновельможний граф Потоцький разом з варшавським ремісником вирішує важливі державні справи! Ха-ха! Це — занадто! І небезпечно! Сьогодні ремісника посади на одну лаву з вами, а завтра він намагатиметься й зовсім зіпхнути вас з тієї лави... Ваша мосць, якобинська пошесть проникла в душі польського обивателя. Великошляхетське панство повинно негайно рятувати і себе, і свою вітчизну, бо може статися те, що в Парижі: ліхтарі варшавських вулиць перетворяться на шибениці, — сказав Потьомкін і замовк, уважно вдивляючись пронизливим оком в стурбоване, лискуче обличчя магната.

— Ви маєте рацію, князю, — підвів голову Потоцький, — якобинські ідеї роз'їдають польські душі... Дозвольте зауважити, що це небезпечно й для Росії. І її величність імператриця російська мусить вжити заходів. Еліта нації польської схвалить будь-які дії... Це не лише моя думка, — багатозначно підкреслив Потоцький.

Потьомкін внутрішньо усміхнувся. Він знав: магнати попросять у Росії допомоги. Впевнений був і в тому, що імператриця їм не відмовить. Рятуючи польське дворянство, вона рятуватиме й своє. Розумів усе це князь, та не подав виду, що розуміє. Він намагався прозондувати, на що здатна опозиція, чи готова вона піднятися на боротьбу з прогресистами-конституціоністами.

— Я передам зміст нашої розмови у столицю. Але ж зрозумійте: ваш дім горить — вам і пожежу гасити. А нам залишається стояти насторожі, щоб той огонь не перекинувся на наші стріхи... Гасіть самі пожежу у своєму домі, графе. А ми... чимось поможемо у вашій біді.

Потоцький схилив голову в задумі, носком блискучого ботфорта випишував якісь кола на підлозі.

«О! Цей магнат настільки розгубився, що не знайдеться, як і відповісти!» — зневажливо подумав Потьомкін і, не дочекавшись від нього слова, заговорив:

— В історії Польщі не раз виникали різні конфедерації. Це у ваших політичних традиціях. Отож ви, як поважна особа і впливовий діяч в Речі Посполитій, могли б згуртувати своїх політичних однодумців. У такому випадку, ваша мосць, сподівайтесь на нашу підтримку.

Потоцький втямив, куди гне Великий Єдинорог, але в глибині душі плекав надію на те, що імператриця, налякана подіями у Польщі, першою втрутиться в справи Речі Посполитої, знищить

конституцію третього травня і, наче пиріг на талі, піднесе їм, консерваторам, Польщу, очищену від прогресистів і небезпечних для великошляхетської еліти демократичних ідей.

— Ваша порада, князю, заслуговує на увагу, але я не впевнений, що в наші дні це можливо. Для створення конфедерації потрібен час. А він не жде. Треба діяти рішуче й швидко, поки революція не набрала повної сили. Зважте й на те, що прогресисти своєю конституцією, наче салом, помазали губи низькому поспільству, а з нього ж складається військо польське. Воно захищатиме конституцію. Чи може конфедерація набрати собі достатню кількість воєнків, щоб бути впевненою в перемозі?

Потоцький вгавав. Він розумів: зброю можна купити, а солдати не продаються так, як гармати й рушниці. А це його лякав новий закон. Конституція третього травня забороняла створення конфедерацій, і магнатові менш за все хотілося ризикувати власною головою. Він розраховував загребти жар чужими руками.

— Князю, сподіваюся на імператрицю. Будь-які дії російської армії, спрямовані проти наших революціантів, будуть благословенні шляхетською елітою і католицькою церквою. Якщо ж ми втрачимо свої сподівання на Росію, то... Ваша світлість, мені не хотілося б звернути погляд на Пруссію...

— Це погроза? — стріпнув лев'ячою гривою Потьомкін, обдавши Фелікса холодним блиском скляного ока. — Не забувайте, графе, що маєтки ваші розташовані не на Мазовщині чи Торуні, а на Брацлавщині, на Поділлі. А це ж Мала Русь. Якщо, борони боже вас, покличете до Польщі пруссаків, то... Я не впевнений, що її величність не візьме під свій захист православне населення тих земель.

Роздратований необережним словом Потоцького, князь набундючився, і його пухкі пальці задріботили по столу масивними перснями.

— Пробачте, князю... Розумію, мені не слід було згадувати Пруссію, — схаменувся Потоцький.

Та було пізно. Своєю необачністю він дав зрозуміти Потьомкіну, що польська шляхта ладна злигатися з німцями. Саме цього й побоювалися у Петербурзі.

— Гаразд. Про все це я доповім імператриці, — охоловши трохи, відповів Потьомкін. — Але прошу вас усвідомити собі: небезпека нависла перш за все над вашими головами. І порятунок для вас один: збройне повстання. Тоді й покладайтесь на нас. А Пруссія... Вона проковтне прогресистів, а вами закусьтеся...

Голос Потьомкіна звучав упевнено й суворо. Потоцький відчув: Великий Єдинорог диктує. Це образливо для нього, та нікуди не дітися, треба терпіти. Уважно вислухавши Потьомкіна, магнат велично підвівся з-за столу:

— Схиляюся перед вашою мудрістю, князю. Прошу вірити в мої найкращі до вас почуття. Молю бога, щоб дружба наша була вічною й непорушною, як вічні земля і небо.

Обличчя Потьомкіна посвітлішало, він ласкаво усміхнувся:

— Моя вам взаємність, графе.

Імператриця з нетерпінням чекала вістей від Потьомкіна. Туреччина перестала її цікавити. Вона зайнялася іншою проблемою — польською. Не приховуючи свого занепокоєння, Катерина II питає канцлера Безбородька, що чути від графа Потоцького, але той лише руками розводить:

— Жду.

Розділ четвертий МИША НА НИТЦІ

Петербурзькі аристократки з табору Потьомкіна де в чому мали рацію. Фелікс Потоцький далеко не байдужий був до красуні Софії, яку з недавнього часу стали величати графинею. Він закохався в неї з тих пір, як уперше побачив її в оточенні короля Станіслава Понятовського в Каневі. Тоді грекinya подарувала йому чудову усмішку, яка й досі зігриває його душу, збуджує приємні, солодкі надії.

Законну дружину свою, Жозефіну Мнішек, жінку з розсудливим розумом, але з черствим і холодним серцем, він не любить. Якщо й навідувався інколи до Тульчина, то не заради неї, а заради дітей, та ще для того, щоб хоч раз на рік доглянути за маєтком.

Жозефіна відчувала, що чоловікова душа не лежить до неї, та не придавала цьому значення.

— Кохання — то дурниці. Маєтність і гроші — ось що робить людину людиною, — втішала сама себе.

Вона ревно пантрувала, щоб хлопами і челяддю надвірною не опанувала лінька, щоб срібла і золота більше в карнавку текло. Жозефіна сиділа у Тульчині як королівська намісниця. Для всієї округи вона була і царицею, і богинею. За чоловіком не скупала. Якщо ж на неї напливала жіноча похоть, то під рукою завжди був управитель маєтків Северин Клембівський — здоров'яга-поляк з великими й незграбними руками злодія, з всепожираючим поглядом нахабних чорних очей, з громоподібним голосом, від якого дрижали у вікнах шибки, а надвірна челядь втягувала від страху голови в плечі.

Управитель добре догоджав графині і на цьому немало заробив. Жозефіна подарувала йому два села під Ямполем, які ще й досі називаються: одне — Клембівкою, друге — Северинівкою.

Фелікс Потоцький не знав про цей дарунок, а що управитель фліртує з графинею — не сумнівався і не залишався перед нею в боргу. Жінку, котра хоч трохи була йому до смаку, швидко прибирав до рук. Діставалися йому красуні неважко. Красивий, ставний, багатий — хто з жінок не задивиться на такого, не полине в його обійми? Та й за гріх це не сприймалося. Навпаки, подружня вірність у великошляхетських верствах вважалася застарілою мораллю, анахронізмом.

Побачивши Софію, Потоцький відчув, що лише вона владна вгамувати його душевні й тілесні жадання. Знав, що грекиня ненавидить свого чоловіка, Юзефа Вітте, та не міг збагнути, чим привабив її одноокий, старий, пропахлий кислими щами і квасом Потьомкін. Ну — багатий, іменитий, слава про нього по всій Європі ходить, але як цього замало для справжнього кохання! Потоцький був упевнений, що лише він достоїн руки і серця цієї неземної красуні. Красивий, найбагатший і наймогутніший із польських магнатів — чим не пара для Софії? Але як відбити її від Великого Єдинорога?

Потоцький міг би сам виїхати до Петербурга для переговорів із канцлером Безбородьком, однак прагнув якнайдовше побути у ставці Потьомкіна заради грекині. Він мріяв заволодіти нею.

Софія ж при кожній зустрічі з закоханим магнатом всіляко подавала йому знаки своєї прихильності, проте трималася на відстані, натякаючи, що серцем своїм горнеться до нього, щаслива була б припасти до його вуст, та не може дозволити собі такого блаженства, щоб не викликати гнів всемогутнього князя. Гонористого магната її поведінка ще дужче розпалювала. А підступні змовники — Потьомкін і Софія — торжествували: рідкісна й дуже потрібна птиця, на яку так довго й старанно полювали, потрапила у сильце. Досить смикнути за шворку — і заб'ється вона в міцних тенетах.

Потьомкін бачив сердечні страждання Потоцького, та затулювати зашморг не поспішав, намагався ще дужче розпалити його, довести до втрати розуму. Софія виявилася талановитою акторкою. Вона свідомо і дуже вдало виконувала роль миші на нитці, яку смикають перед самісінькою мордою голодного kota, але не дають і язиком лизнути.

Короткозорий, обмежений розумом Потоцький не підозрював, що він зі своїм коханням — важлива здобич хитрого мисливця Потьомкіна, а Софія — лише принада на політичній вудці імператриці. Прийде час, і, спокушений цією принадою, він потрапить у таку пастку, з якої не вибратися йому до самої смерті.

А тим часом повернувся фельд'єгер із Петербурга. Імператриця Катерина надіслала Потьомкіну «Прощепт діянь», від якого Великий Єдинорог не просто захандрив — він готовий був трошити й ламати все довкола. Цариця примушувала його відмовитись від ідей, з якими він носився усе життя.

Перша ідея — поставити на коліна Порту і на славнозвісному соборі у Константинополі підвести хрест. Друга — «прорубати» для Росії ще одно вікно в Європу — здобути Босфор і Дарданелли. Третя — звільнити православні народи Балкан від турецького гніту, відновити грецький престол і посадити на нього Софію, яку давно возить у своєму обозі.

Потьомкін ще ніколи не стояв так близько до мети, як тепер. Та раптом: «...Належить нам звернути свій погляд на Польщу. Саме звідти тепер загрожує небезпека імперії Російській... По Європі ходить яacobінська пошесть. Польські конституціоністи, спокушені

якобінськими гаслами, утвердили закон, який порушує дворянські права і надає привілеї низькому суспільству. Це небезпечне зело, бо чернь російська може збунтуватись і вимагати того ж. А ми, стверджуючи непорушність дворянських привілеїв і їхніх найширших прав, ніколи не дозволимо надати таких вольностей сірої, бо це похитнуло б основи імперії. З погляду на обставини, що склалися нині в Європі, передбачаємо ми втручання наше в справи Речі Посполитої з тим, щоб знищити прониклий в душі посполитих якобінський дух і вельми небезпечні революційні зрушення.

Військо російське, кероване генієм вашої світлості, здобуло для імперії нашої землі південні, а вам славу довічну. Будемо ж вдячні нашій долі і задоволені здобутим. А в найближчому часі волимо шукати такої згоди з Портою, щоб для Росії це був почесний мир. Сим актом бажано звільнити собі руки, необхідні для дій у справах Речі Посполитої».

Непомітно цариця перейшла з офіційного тону на інтимний, і врешті-решт строгий і казенний «проспект» набрав характеру приватного листа. Щоправда, з тих пір, як Платон Зубов замінив Потьомкіна в покоях, фавору в її писаннях стало менше, все ж ні один вельможа не міг чекати такої прихильності і дружби, якими надіялася імператриця свого одноокого коханця:

«...А без тебе, друже мій, мені і страшно, і нудно, тому бажано бачити тебе у своїх палатах, витязю славний. Не зволікай з від'їздом до столиці, як тільки передаси справу графу Рум'янцеву-Задунайському, котрий замінити тебе повинен з високою місією шукати миру з Портою».

Спочатку Потьомкіним охопила злість, коли дізнався, що закінчувати війну з турками буде Рум'янець.

— Цьому старому шкарбуну не досить своєї слави, він ще й до чужої липне! — обурився з гарячки.

А коли вгамувався, зрозумів: мудро порішила матінка-імператриця. Рум'янець уже мирився колись з Портою, нехай мириться й тепер. А він, Потьомкін, не та фігура, щоб так легко домовитися з турками. Він — кістка в горлянці турецького султана. А згодом... Чи не доведеться йому, Потьомкіну, знову воювати колись з бусурманами?.. Що ж до «якобінського духу», про який пише Катерина, то чи не сам він, викладаючи свої погляди на паризькі події, застерігав імператрицю про небезпеку для Росії революційних ідей? Чи ж не він виказав думку, що в час, коли престולי європейських монархів починають хитатися від одних лише гасел Французької революції, наша кампанія на півдні втрачає смисл? Дійшовши цього висновку, Потьомкін усміхнувся:

— Хитра матінка! Моїми ідеями мене ж і повчає.

...Одноманітне життя в ставці головнокомандуючого надокучило Софії. Імениті дами, що були тут, заздрили красуні, з нею не дружили, і грекиня відчувала себе самотньою. Їй здавалося, що там, на Білій Русі чи у Петербурзі, вона знайде того, кому зі всією щирістю оддасть своє серце і зазнає щастя. О, як надокучило їй ли-

цемірно вдавати з себе закохану, горнутися до ведмежих грудей Потьомкіна, вдихати запахи зоцетілого квасу, яким незмінно тхнуло від князя! І оце ще загравання з польським графом, яке вона повинна виконувати з волі його світлості!

Заклопотана цими думками, Софія лежала на канапі, коли до неї зайшов Потьомкін. Він підхопив її незграбними, але дужими руками легко, мов ляльку, підняв із постелі. Грекиня запустила пальці в його скуйовджені, нечесані патли. Князь обережно всадовив її на канапу. Манірно кривлячи губи, вона промовила:

— Мій друг і заступник збирається покинути ставку? Бідна Софія помре без нього. О, якби він зглянувся над своєю полонянкою і взяв із собою до Петербурга!

Грекиня глянула на Потьомкіна такими очима, від яких спалахують найхолодніші серця. Та не спромігся князь відповідно зреагувати на загравання красуні. Останніми тижнями його все частіше мучила вивезена з-під Очакова пропасниця, яка пригнічувала його чоловічу силу. Князь болісно переживав свою немічність, розумів, що тримати коло себе темпераментну коханку і не задовольняти її жадань — значить мордувати себе і її. Він ламав голову над тим, як позбутися Софії-наложниці, але зберегти Софію — політичного агента.

— Так, люба моя. Твій покровитель незабаром поїде до Петербурга і покине тебе, але не відмовиться від свого заступництва. Вважай, що будучина твоя забезпечена.

— Спасибі. Ви й так зробили для мене стільки добра!.. Розумію: маєтки на Білій Русі та у Петербурзі — це щедроти не лише її величності, але й ваші. Чи маю право сподіватися на більше?

Кокетливість Софії враз щезла. Вона відчула: не фліртувати завітав до неї князь. Він має повідомити їй щось дуже важливе.

— Приємно, люба моя, що ти задоволена дарунком її величності. Але для графині це не так багато. Ти варта того, щоб одержати в дарунок державу.

Софія сприйняла ці слова за жарт.

— Мені вже подарували... Грецію, — глипнула вона бісівськими очима й зайшлася сміхом.

Потьомкін глянув на неї. Жінка вмить затулила долонею рота й замовкла, лиш округлі горбочки, оголені широким декольте, посіпувалися від беззвучного реготу.

— Ти смієшся, значить — не віриш? А я впевнений: настане час, Греція воскресне і проголосить тобі осанну. Нам недалеко до мети. Та в світі сталося так, що мусимо чекати.

— Чи довго? — спитала Софія.

— Як тільки Польща втихомириться. А поки до Греції дійде черга, ти можеш стати польською королевою.

— Що?! — здивовано вигукнула красуня, рвучко підвелася з канапи і охопила долонями потьомкінську голову. — Мій добрий геній, у вас гарячка, ви марите. Прошу вас — не кажіть більше ні-

чого і негайно в ліжку. Я накажу слугам скупати вас у цілющій лаванді, і все пройде.

Потьомкін відвів від себе Софіїні руки і, наче дитину, любовно і лагідно знову посадовив на канапу.

— Я здоровий. Принаймні глуздом... Це весь світ нині тяжко хворий. На нашу ж долю випало лікувати його.

— Не розумію, — низакала плечима Софія, — прошу роздумати, чити, що означають ваші слова.

Потьомкін розповів про події у Польщі.

— Гадаю, ти зрозуміла, що польський король, присягнувши конституції, зрадив шляхетній еліті.

— І що ж? Яке я маю відношення до того? — з настороженою увагою спитала Софія.

Вона з зацікавленням слухала князя, намагаючись втямити, до чого він веде. А Потьомкін продовжував:

— Отже, конституціоністи повинні бути знищені, а король мусить поступитися троном на користь того, хто зуміє врятувати Польщу. Доля польського короля в руках її величності. Імператриця допомогла йому зайняти польський престол, вона його і... Гадаю, люба моя, з твоїм розумом і кмітливістю не важко втямити, що станеться з Польщею в найближчому часі. Одне лише скажу: її величність покладає на тебе великі надії. Ти повинна допомогти матінці-імператриці в її клопотах.

— Нічого не розумію, — Софія напружено вдивлялася в пухке, пожовкле від пропасниці князеве обличчя.

— Ти повинна зійтися з тим, кому долею визначено зайняти королівський трон, — з графом Потоцьким.

Софія втямила нарешті, для чого ось уже кілька тижнів на вимогу Потьомкіна заграє вона з родовитим поляком.

— Люба моя! Ти талановита акторка й кмітливий мисливець. Ти вдало розклала тенета на рідкосного птаха. Настав час затягнути їх.

Софія з полегшенням зітхнула.

— Це не так складно. Граф закохався у мене. Думаю, що лише з поваги до вашої особи він не зробив рішучого кроку до зближення зі мною. Тепер він повинен впевнитись, що я вільна, що наді мною нема вашої влади, а в усьому іншому — можете на мене покластися.

— Даю тобі волю. Залишаю за собою лише право порадника, щоб уберегти від небажаних вчинків і невдач, які можуть погубити і тебе, і справу.

— Значить, — задумливо мовила Софія, — я повинна заволдіти серцем одного з наймогутніших людей Речі Посполитої?

— І волею його, і розумом... Треба розбудити в ньому лицарський дух і рішучість. Він повинен створити конфедерацію й почати збройне повстання проти конституції. Почати хоча б... Далі все піде так, як визначено небом.

«І Петербургом», — майнуло в Софіїній голові, але не вилилось у слова. Лише лукаві бісики спалахнули в її очах.

— Ти повинна схилити графа Потоцького до рішучих дій. В нагороду за це одержиш Польщу.

— Князю, а чи не може статися так, що замість Польщі мені дістанеться лише один з її вуличних ліхтарів? — ехидно усміхнулася Софія, натякаючи на паризькі події, про які вона чула тут, у ставці головнокомандуючого.

Потьомкін не сподівався почути таке від грекині.

— Бог тебе боронить, любя моя.

— На нього я й покладаюся... та ще на вас... І на матінку-імператрицю. Це складна і небезпечна гра, князю.

— Але в ній розігрується польська корона. Вона варта найнебезпечнішого ризику.

— Гаразд... Будь що буде! — різонула кулачком повітря Софія і підвелася з канапи. Потьомкін теж підвівся, пригорнув її до себе, поцілував у лоба:

— З богом!

На черговому бенкеті петербурзькі дами не зводили очей з високого гостя, Фелікса Потоцького. Приваблювала його струнка постать, тендітна і благородна, майже жіноча краса його обличчя. Він весь час увивався навколо грекині, і дами дивувалися, що князь, який ніколи не відпускав її від себе, тепер такий байдужий. Після бенкету жінки зібралися в покоях княгині Трубецької і довго перемивали Софіїні кісточки.

А в цей час у кабінеті головнокомандуючого точилася ділова розмова між Потьомкіним і Потоцьким.

Ще торік херсонський комендант Юзеф Вітте підрядився поставити для російського війська вісім тисяч корців пшениці. Гроші взяв наперед, а підрядку й не збирався виконати, бо був упевнений, що Потьомкін не стягуватиме борг. А якщо й спробує, то він, Юзеф Вітте, зажадає повернути йому законну дружину, чого князь зробити не зможе. Вітте нарешті втямив, що Софія потрібна головнокомандуючому не стільки для ліжка, скільки для складної політичної гри.

Потьомкін теж зрозумів, що Вітте втер йому носа, і міркував, як і чим покрити борг. Викласти із власної кишені двадцять тисяч срібних карбованців не дуже хотілося, отже, треба було шукати іншого виходу.

Коли Фелікс Потоцький натякнув, що кохає Софію і що готовий віддячити князеві будь-чим, аби той не перечив йому, Потьомкін ухопився за це і виказав свої труднощі з поставками пшениці. Вони довго торгувалися і нарешті досягли угоди. Фелікс Потоцький підписав вексель на двадцять тисяч і цим покрив потьомкінські борги перед державною скарбницею. Пізніше Потоцький нахвалявся перед своїми друзями:

— Одна лиш ніч, проведена з такою богинею, варта втричі більшої суми.

Не знав і не міг знати польський магнат, кого підкинув йому Великий Єдинорог. Пройдуть роки, і ця красуня зведе його в могилу. Та це станеться пізніше. А поки що, закоханий до нестями, він витає у хмарах блаженства, як у юнацькі роки, коли покохав Гертруду Комаровську, першу свою дружину, красиву, але збіднілу шляхтянку, яку саме за бідність звели із світу його ненажерливі батьки.

Хоч і не було приводу для поганого передчуття, а десь у глибині душі Потоцького невиразно непокоїв страх: він боявся втратити Софію, як втратив колись свою першу кохану. Інколи уві сні він стогнав, вимовляючи імена то Софії, то Гертруди. Наслухавшись хворобливого марення, грекиня спитала:

— Скажи мені правду, хто вона, та особа, чиє ім'я уві сні вимовляєш? Чи не стала я між вами?

— Світе мій! Ім'я, почуте тобою з вуст моїх, таке ж святе для мене, як і твоє. Не ревнуй, кохана, до тої, яку давно земля сира прийняла. Ти хочеш знати правду про ту, яку замінила у моєму серці ти — єдина і остання?

І Потоцький щиро, наче на сповіді, розповів про своє перше кохання, про трагічну долю його першої дружини, яку, за наказом батька, всевладного воєводи Сілезія Потоцького, було викрадено, задушено, а тіло кинуте у річку поблизу села Реклинець на Львівщині.

Розділ п'ятий

ЗЛОВІСНИЙ ПОДАРУНОК

З тих пір, як полковник Павло Корнійович Радожицький вирушив до Парижа, на світі сталося багато подій. Про деякі він навіть не чув: клекіт Французької революції заглушив усе — і гуркіт російських гармат на Дунаї, і урочистий грім литавр на майданах Петербурга з приводу переможних реляцій, що надходили з російсько-турецького фронту.

Вирвавшись із киплячої пристрастями французької столиці, Радожицький щодуху мчав через потривожену Європу до рідної Росії. Потьомкіна він знайшов уже в Петербурзі, у новому палаці, спорудженому на кошт імператриці в дарунок за здобуття Очакова і Таврії. Той палац ще й досі зберігає свою первісну назву — Тавричеський.

— Зістарівся ти, брате, аж посивів. Ще один такий вояж — і на старця схожим станеш, — відповів на вітання князь.

Він лежав на канапі, загорнувшись у зелений китайський шлафрок. Радожицький довго розповідав йому про Париж і яacobинців. Потьомкін з цікавістю слухав, час від часу мовчки тягнувся до скляної чашки з кислими щами на столику поруч з канапою, з насолодою смоктав свою улюблену зеленкувату рідину і знову впивався в співрозмовника пронизливим оком.

- Так-с!. Надивився й натерпівся ти всякої всячини. А що ж далі? – спитав Потьомкін, коли той зупинився, щоб пригадати якийсь епізод.

Почувши про те, як знайшли свій кінець на вуличних ліхтарях сановиті особи з оточення короля Людовіка XVI, князь нахмурився, сердито почав сопіти.

- Швець Поль Шегрен, до якого зволили послати мене, пристав до якобінців. Галасував з ними в клубах і на паризьких майданах. Та все ж мені вдалося зустрітися з ним, і завдання ваше я виконав.

- Графиня Софія матиме бажані черевички? О, брате, ти одержиш за це приємну нагороду, – відповів Потьомкін.

- Означений Шегрен, хоч і лигається з якобінцями, проте виявився порядною людиною. Злагодив черевички не лише графині Софії. Він також побажав зробити презент імператриці нашій. Ось, – і Радожицький поклав на стілець перед князем витонченої роботи шкатулку.

Потьомкін з цікавістю оглянув рідкісної краси чужоземну скриньку.

- Так-с... А чи бачив, що в ній?

- Для цього треба було б зірвати печатки, а це може зробити лише той, кому призначено дарунок.

Потьомкін зважив на долоні скриньку і несподівано гримнув:

- Дурень ти, Радожицький! Ти привіз якобінську бомбу!

Очі полковника враз викотилися на лоба.

- Ваша світлість! Не розумію вас!

- Зрозумієш, коли тебе за такі дарунки на колоду поведуть. Бог тебе беріг, Радожицький. Могло статися так, що й похорону твого ні над чим було б справити.

Потьомкін викликав старого, безрідного солдата, який ще під Ясами у ставці служив грубником і для цього ж діла привезений до Петербурга.

- Микеша! Піди з оцією штуковиною на чорний двір, зірви з неї печатки і обережно відчини вічко. Подивися, що в ній.

Грубник взяв скриньку під пахву і вийшов.

Князь і його ад'ютант Павло Корнійович Радожицький з хвилини на хвилину чекали вибуху, але цього не сталося. Микеша повернувся живий та здоровий, лиш дуже здивований:

- Така дорога посудина, а в ній що? Тьху! – Микеша подав відчинену скриньку, у якій були грубі дерев'яні штиблети з с'як-так приладнаними мотузочками замість ремінців. Всередині дивного взуття стирчали гостряками густо набиті цвяхи. Поряд лежав якийсь папір.

- Иди геть! – прогнав господар грубника і взяв папір, на якому дрібними літерами було виведено всього лише декілька слів.

- Не вчитаю, – оддав князь папірця Радожицькому.

Той окинув оком написане і відсахнувся, мов від зміїного жала.

- Ваша світлість! Вуста мої не можуть вимовити такої криволи!

- Читай! – гримнув князь.

І полковник, наче то був йому смертний вирок, прочитав слова паризького шевця: «Царі і королі! Революція готує вам ось таке взуття! Тремтіть, тирані!»

— Иди, Радожицький, і про цей подарунок — нікому ні слова, — якимось незвичайним, приглушеним голосом вимовив Потьомкін.

Збентежений, з таким почуттям, наче він вчинив великий злочин, ад'ютант покинув князівські апартаменти.

Того ж дня Потьомкін доповів про паризький дарунок імператриці. Вона здригнулася всім тілом, пополотніла і почала гикати. Князь вперше бачив її в такому стані.

— Не варто так хвилюватися, матінко. Це ж всього-на-всього безглузді витівки нікчемного шевця, — намагався заспокоїти Катерину Потьомкін.

Але вона розуміла натяк паризького ремісника. Роздратована, із край розладнаними нервами, зачинилася у своїх покоях. Довго не з'являлася на людях, нікого до себе не пускала, крім придворних лікарів, які заклопотано метушилися з мокрими рушниками, з плящинками й слоїками на тацях. Очунявши, покликала до себе начальника таємного відомства Шешковського.

— Полковник Радожицький знає багато такого, чого не повинен знати. В інтересах держави Російської він мусить замовкнути.

Той зрозумів імператрицю.

Через декілька днів річкова хвиля викинула на берег рогозяний мішок з утопленим. Окологочний із Заячого острова наспіх оглянув труп і записав у протоколі: «...Неопознаний мужескаго полу...»

А зрештою, і сам Потьомкін не зміг би впізнати свого ад'ютанта. Лише всеросійський кнутобійця Шешковський та його підручний, німий каторжник здоровило лопар Сеєгді Ярво, знали, хто скінчив своє неспокійне життя в рогозяному мішку на дні державно-величної Неви.

Розділ шостий

«ОРЛЕАНСЬКА ДІВА»

Вже третій місяць Софія живе у Петербурзі в подарованому їй палаці. Тут уперше вона відчула себе вільною, незалежною від потьомкінської опіки. Двадцять слуг, одержаних від імператриці, які доглядають по-царському пишні палати, догоджають своїй господині, готують найліпші справи.

В палаці щодня повно гостей. Столичні вельможі приходять сюди порозважатися, помилуватись красунею. Царські сановники Баратинський, Мордвінов, Морков, Новосільцев, та й сам канцлер Безбородько не втрачали нагоди погостювати у Софії, похизуватися перед нею, домогтися її уваги.

Хитра грекиня поводитися достойно, не виказувала ні до кого особливої прихильності. Незалежна, горда і непідступна, вона збуджувала у титулованих серцеїдів нестримні поривання заволодіти

нею. Наука пані Лоської і тут прислужилася. Грекиня засвоїла від неї істину: птиця, яка нелегко дається до рук, розпалює мисливця, а в розпачі він втрачає глузд, тоді з нього хоч мотуззя сучи.

Першим заплутався у любовних тенетах Микола Новосільцев. Тридцятилітній красень непомітно для гостей зникав із бенкетного залу, зачинявся в одній із численних кімнат палацу, вичікував, поки розійдуться гості, щоб потім наодинці з красунею віддатися любовним чарам.

Софії приємно було пестити красивого аристократа. З такою легкістю, з якою на людях вона виконувала роль гордої і непідкупної богині, перед Новосільцевим вдавала себе закоханою, а потайки мізувала над тим, як і чим він зміг би прислужитися їй.

Новосільцева інколи заступав Северин Ржевуський. Польський магнат занадився до російської столиці, щоб розвідати, як реагує цариця на події у Польщі. У Софії він знаходив не лише притулок. Грекиня викладала йому все, що виказував їй надміру балакучий Микола Новосільцев. Тож наміри імператриці щодо Речі Посполитої були відомі ворогам конституції докладніше, ніж польському послу у Петербурзі панові Деболі, який створив у Росії цілу мережу політичних агентів.

Цього разу Софія не прийняла Новосільцева і, пославшись на хворобу, відіслала його геть. Вона усамітнилася з щойно прибулим із Вінниці Северином Ржевуським.

— То що ж, графине, вивідали для нашої справи? — спитав гість, зручно влаштувавшись на каналі.

— Її величність щиросердна до вашого задуму. Але де в чому має сумнів.

Ржевуський уважно глянув Софії в очі.

— У чому непевність та полягає, мушу я знати?

— Вона сумнівається, чи знайдеться серед вас людина, гідна очолити конфедерацію.

— Та-ак, — замислено протягнув гість і потер долонею лоба, — що правда — то правда... Але ж ми сподіваємося, що цариця призначить над нами свого генерала. Адже справу замишляємо збройну. Очолити її повинен досвідчений полководець. А генерали війська польського присягнули конституції... Тому й сподіваємося на імператрицю.

— Не до честі поляка схилитися під владу чужого командира, — вимовила красуня.

— Але ж серед нас нема полководця, — стояв на своєму Ржевуський.

— Є! — владно перебила його графиня.

Ржевуський глянув на неї і принишк. У цю хвилину на нього дивилася не тендітна красуня, а новоявлена Жанна д'Арк, справжня Орлеанська діва, здатна підняти й повести за собою легіони.

— Якби вам, графине, генеральський чин! — спробував віджартуватися Ржевуський.

Але Софія не сприйняла його дотепу. Не зводячи з гостя владного погляду, вона сказала:

— Серед вас є людина, здатна очолити справу. Чому ви на неї не важите?

— Хто це, графине?

— Наш давній і добрий приятель граф Потоцький. Імператриця на нього покладає надії.

Ржевський усміхнувся, ляснув себе долонями об коліна:

— А й справді! Маємо генерала під рукою, а шукаємо десь, як той забудько люльку... Але... Чи не жаль вам його віддавати на важкі і небезпечні випробування?

— Жінки обожнюють лицарів хоробрих.

— Маєте рацію, графине. Його мосць достойний бути нашим вождем. Спробуємо розбудити у ньому лицарський дух, вам — на радість і щастя, ойчизні — на порятунок, — відповів Ржевський і подумав: «Так і скажу Потоцькому: «Афродіта жадає від вас подвигів»».

Він знав: цей честолюбець піде на все, щоб заволодіти красунею.

Розділ сьомий

КОНЧИНА КНЯЗЯ

Після недовгого перебування у Петербурзі Потьомкін повернувся до Ясс, щоб передати справи фельдмаршалові Рум'янцеву-Задунайському. По дорозі він довше, ніж будь-коли, затримався на Смоленщині, ніби знав, що це останні його відвідини батьківщини. Потім з важким серцем, у гнітючому настрої вирушив на південь.

Коли Потьомкін прибув у ставку, переговори наближалися до кінця. Великий візир згодився прийняти російські умови. Туреччина визнала за Росією Крим, землі між Дністром і Південним Бугом, зобов'язалася не порушувати кубанський кордон, відмовилася від домагань на Грузію. Ясска угода забезпечила Росії вільний вихід у Чорне море і торгівлю у цьому районі.

Від вдалого завершення переговорів на обличчі фельдмаршала Рум'янцева-Задунайського зацвів молодечий рум'янець, що було ознакою чудового настрою і глибокого внутрішнього задоволення.

— Блискуча Порта незабаром буде повалена до ніг її величності. Скіпер імперії нашої засіє новими алмазами, — пишномовно зустрів Рум'янцев-Задунайський похмурого Потьомкіна і подав щойно узгоджений з турецькою стороною проект мирної угоди.

Прищупленим оком Потьомкін уп'явся в рядки тексту. Мовчки прочитав, мовчки віддав папери і глибоко зітхнув:

— На те божа воля.

Не виказуючи ні смутку, ні радості, князь покинув фельдмаршала. Здивований байдужою реакцією головнокомандуючого, старий полководець знизав плечима. Вже від порога до його вух знову донеслося зітхаюче потьомкінське:

— На те божа воля!..

Розчарований крахом своїх сподівань — тим, що не вдалося довести війну до бажаного кінця — здобути Дарданелли і звільнити Грецію від султанського гніту, Потьомкін зліг. Його знову затрясла пропасниця, кидало то в жар, то в холод, тіло покривалося випаринами холодного поту. Слуги старанно загортали його в найтепліші вовняні татарські ковдри, удень і вночі палало в печах, у кімнатах стояла страшenna задуха, а він не міг зігрітися і скаржився на холод. Задушливе повітря спальні густо пропахло квасом, полиновим настоєм, яким частували лікарі свого пацієнта, тілесною випотиною, і дихати було важко. Щоб провітрити приміщення, слуги спробували було відчинити квартиру, але господар нагримав на них:

— Не треба! Мерзну, гаспиди!

Часом уночі наступала криза, князь марив, бачив себе на полі бою серед безлічі мертвих і в безпам'ятстві своєю страдницьким голосом промовляв:

— Трупи... Весь світ смердить трупами!

Нарешті князеві полегшало. Знесилений, жовтий як віск, він підвівся з ліжка і зажадав пити.

Подали квасу. Випив жадібно із дерев'яного кухля гучними ковтками, повів запаленими очима навколо, звівся на ноги.

— Одягатися! Готуйте карету в дорогу!.. Геть звідси, геть! Трупами смердить тут, димом!.. Поїду звідси! Міста будуватиму, порти морські, палаци!.. На славу Росії!.. До Херсона їду!..

Правитель канцелярії Семен Іванович Гамалія заблагав:

— Ваша світлість, вам треба ще полежати!

— Кар-ре-ту! — ревноу князь і, загорнувши голісіньке тіло у вовняну ковдру, поплентався від ліжка до дзеркала.

— Пітекантропус — і тільки! — погладив жовтою долонею поросле жорсткою щетиною підборіддя. — Цирульника!

Поки голяр клопотав навколо неголеного й нечесаного князя, Гамалія намагався умовити Потьомкіна не покидати Ясс до повного одуження. Правитель канцелярії доводив, що Херсон — місто нове, неупорядковане, що в суху погоду надто запилене, а в дощову на вулицях по коліно болото, що там поки що й приміщення порядного, придатного для князівського житла, нема, але Потьомкін залишався невблаганим. Того ж дня увечері передав справи головнокомандуючого військами фельдмаршалові Рум'янцеву-Задунайському, а переночувавши останній раз в Яссах, у супроводі найближчих йому людей вирушив у дорогу.

Стояли смутні осінні дні — наймарудливіша пора року в бессарабських степах. Низько над землею тяжіло затягнуте сірими хмарами небо. Здавалося, весь світ пройнявся пронизливою, холодною вільгістю. Не вірилося, що ще недавно ця земля знемагала від спраги під нещадно палючим сонцем. На зміну дощам приходили тумани. Вони, наче гігантські отари сірих овець, клубочилися степом, розносили в'їдливу вологу і хворобливі пошесті.

Карета повільно рухалася пустельним шляхом у напрямку Бендер. Форейтор втомлено погукував на коней, які ледве тягнули важкий князівський екіпаж по грузькому молдавському тракту. У кареті на перинах і подушках похитувалося загорнуте в ковдри гігантське князівське тіло. З ним були незмінні супутниці князя – графині Єлизавета Наришкіна й Олександра Браницька, племінниця, єдина із не дуже численного роду Потьомкіних. Олександра дуже любила свого дядька, але через його зайнятість бачилася з ним нечасто, хоч і перебувала у його ставці в гурті знатних жінок. Тепер вона сиділа близько біля нього, раз по раз поправляла на ньому сповзаючі ковдри і журливо прислухалася до гучного, хрипливого дихання хворого.

Князь весь час мовчав, лиш інколи скаржився на задуху, на трупний сморід, який останнім часом все частіше переслідував його. Раптом він скинув із себе ковдру і заволав:

– Дихати! Надвір! На повітря!

Жінки заблагали:

– Не можна вам! Надворі волого і холодно!

– Дихати не можу! Повітря дайте! – вже роздратовано заволав хворий, по-солдафонськи виматюкавшись, не зважаючи на жінок.

Карета зупинилася серед безлюдного степу. Слуги винесли Потьомкіна з карети, поклали просто хмарного неба горілиць на подушки й перини, постелені на сирій землі, вкрили ковдрами. Князь полегшено зітхнув, розкинув довжелезні, пожовклі від пропасниці руки, мов крила, і, наче орел кігтями у свою здобич, вп'явся пальцями в сиру бессарабську землю.

Лікар заметушився біля нього. Графиня Олександра Браницька нахилилася над восковим обличчям, глянула в мертвіючі очі і відсахнулася:

– Князь помирає! – в розпачі заламала вона руки...

Пустельним бессарабським степом байдуже котилися сірі вівці туману.

Розділ восьмий

ТАЄМНА ВЕЧЕРЯ

Люб'язне королівське послання застало Фелікса Потоцького у тутьчинському маєтку. Станіслав Август Понятовський запрошував графа до Варшави, яка готувалася відсвяткувати першу роковину конституції. Урочистий тон послання та й саме слово «конституція» шокували Потоцького. Він швиргонув од себе папір і замислився.

Надворі шаленіла рання весна, весело дзюрчали ручаї, із дзвоном падали додолу крижані бурюльки, з шурхотом сповзали з даху розм'яклі, почорнілі від сонця клапті останнього снігу. Дороги в місті й на околицях перетворилися на багнища, і лише пара добрих коней могла тягнути по них порожнього воза.

В таку пору не дуже манить у далекі мандри, але Потоцький вирішив їхати. Тільки не до Варшави, куди так щиро запрошував король, а до Петербурга.

Наступного ранку шестерик вгодованих огирів, розбиваючи копитами крижані скельця баюр, викотив із Тульчина графську карету на Брацлавський шлях. У Могилеві довелося залишити колісний екіпаж і вже саньми, втікаючи від весни, що насувалася з півдня, їхати далі. В кінці березня Потоцький прибув до російської столиці.

І в Тульчині, і в Брацлаві ніхто не знав дійсної причини несподіваної поїздки в таку далеку дорогу. Погомоніли, та й зійшлися на тому, що до Північної Пальміри графа приваблює могутня сила красуні Софії, яка гостює в імператриці. Щедра Катерина подарувала грекینی чудовий палац поруч із своїм, Зимовим, і тепер красуня втішається плодами дружби з нею.

Потоцький нудьгував без Софії — це так. Але в Петербурзі на нього чекали більш важливі справи.

— Любий мій, ти прибув до Петербурга інкогніто і покинеш його таємно. Ніхто тут не повинен знати про твою появу, особливо пан Деболі, — сказала йому при зустрічі Софія.

Потоцький і сам це розумів. Знав, що треба бути дуже обережним, а найперше — остерігатися пильного ока варшавського посла, який намагався розвідати, чому останнім часом занадилися до російської столиці вороги конституції.

— Радуйся, мій Аполлоне, щедротами її величності, — повела рукою Софія навколо себе, — цей палац коштує мільйон злотих!

Вона повела його показувати апартаменти. Як і в кожному новому будинку, в кімнатах ще пахло вільгістю, було холоднувато й незатишно, але всюди сяяло дорогими оздобами й убранням. Під час оглядин Фелікс виявив до палацу таке зацікавлення, як до власного, впевнений, що рано чи пізно прибере його до своїх рук разом із господинею.

— О боже, що за пам'ять у мене! Я так зраділа тобі, що забула про сюрприз, — сплеснула Софія в долоні, ухопила гостя за руку і повела коридором до внутрішніх палат із заштореними вікнами.

Щільно зачинивши двері, вона сіпнула за дзвінкове кільце, і незабаром на порозі появився польний гетьман Северин Ржевуський.

— Вельми приємний сюрприз! — задоволено вигукнув Потоцький, зрозумівши, що в цьому домі знайшли притулок його однодумці. — Добре, що ви вже прибули, пане польний, нам є про що поговорити.

Магнати розташувалися на саф'яновій каналі і з хвилину дивилися один на одного мовчки.

— Я на заваді? — зважила на їх мовчанку Софія.

— О ні, моя богине. Від тебе ми ні в чому не криємось, — сказав Потоцький.

І все-таки графиня покинула панів. Знала: Ржевуський повинен сьогодні останній раз поговорити з Потоцьким, щоб остаточно усунути його вагання і схилити до рішучих дій.

— То чи не змінили ви своєї думки? — спитав Ржевуський, коли Софія зникла за дверима. — Я добре пам'ятаю нашу розмову у Брацлаві. Ви тоді мудро судили про наших революціантів.

— Я й тепер тієї ж думки: коли вже свиню пустили під стіл, то невдовзі й на столі захрюка.

— Ваша правда. Реміснична депутація в сеймі поки що має дорядче право. Але ж то якобінці. Сьогодні вони радники, а завтра всю владу загребуть. Боже мій, до чого довели ойчизну конституціоністи! Ви — благородний із благородних, найпишніша квітка нації польської, повинні сидіти в сеймі поруч із шевцями, від яких на версту сирицею тхне!

Потоцький на мить уявив собі намальовану Ржевуським картину, і його шляхетський гонор спалахнув образою.

— Так не буде! Не повинно бути! Треба рятувати наші старі, благородні закони... Але ж військо польське в руках короля, воно захищатиме конституцію. Нам потрібна армія і зброя. Хто нам допоможе? Пруссія? Австрія? Росія?

Потоцький збуджено заходив по кімнаті. Ржевуський бачив: ваганням графа приходить кінець. Умовляти його до повстання проти короля і конституції годі. Залишилося лише домогтися того, щоб він згуртував однодумців. Польний гетьман важив на нього недарма. Якщо Потоцький очолить заколот, тоді можна вбити декількох зайців: паралізувати волю короля, який і без того побоювався магнатів, нейтралізувати одного з найактивніших прибічників конституції — Ігнаці Потоцького (адже брат на брата не піде війною), здобути гроші (якщо Фелікс загрузне в цій справі, то мусить віддати для перемоги всі свої мільйони). Та ще... На випадок невдачі буди на кого скинути вину.

Поки Потоцький напружено обмірковував одвічну проблему «бути чи не бути», а якщо бути, то на яку із трьох сусідніх держав покластися, Ржевуський продовжував:

— Для нас один лише вибір — Росія.

— Чим мотивуєте?

— З Росією надійніше. Наші сусіди — Пруссія, Австрія й Росія — налякані польською конституцією. В ній вбачають прояв якобінства і не стерплять такого у себе під боком, тому слід чекати інтервенції трьох держав. Росія відшматує Поділля та Білу Русь, Пруссія — Мазовщину і Гдиню, Австрія — Галичину. А маєтки наші де? Якщо пристанемо до Австрії чи Пруссії, то втратимо все: ви — Умань, Тульчин, Ямпіль, Могилів, Броницю, Ободівку, я — Літин, Бар, Калинівку, Липовець, великий гетьман Браніцький — Білу Церкву... Отож спілкуємося з Росією. Тоді не втратимо нічого, навіть якщо Польщу поділять. Коли ж за допомогою імператриці знищимо конституцію і прогресистів, графе, мені ввижається на вашій голові королівська корона. Ви її одержите з рук її величності.

Потоцький холодно посміхнувся:

— І тоді я — король-васал?

— Що ж, — розвів руками Ржевуський, — краще єдиній Польщі залежати від одної держави, ніж бути поділеною між трьома. А проте не васалом будете, а володарем Речі Посполитої. Мені здається, нашим сусідам не стільки землі польські потрібні, скільки міцний державний устрій у Польщі. Король наш віддався революціонерам, отож цариця виб'є з-під нього трон.

На тому розмова польських вельмож і закінчилася.

Честолюбний Фелікс Потоцький давно мріяв про польську корону. Але то були мрії без реальних надій. Тепер інша справа. «Ржевуський, здається, має рацію. Отож — геть вагання! Треба діяти! Пан або пропав! Владу й корону не підносять на таці, її беруть із бою», — так думав Потоцький, пробираючись лабіринтами палацу до Софійних покоїв.

— О моя гурія! Ти подарувала мені своє кохання, а я подарую тобі крулевство, — натхненно, з жагою серця продекламував Фелікс, пригортаючи до себе красуню.

Софія зрозуміла: нарешті крапля роздوبала камінь.

Імператриця Катерина виношувала ідею створити десь на польському терені збройну організацію, яка могла б знищити конституцію і відновити у Польщі старий лад. Треба було поспішати. Якщо ідеї Французької революції так швидко проникли у Польщу, де ж гарантія, що не спалахне щось подібне і в Росії? Хто запевнить, що завтра не об'явиться новий Пугачов, не запалають поміщицькі маєтки, не покотяться з плечей дворянські голови?

Російське суспільство захворіло бродінням ідей. Ось прикмети цієї недуги: Новиков з його вільнодумствующими журналами і масонською суетою. А Олександр Радищев із своєю «Мандрівкою із Петербурга до Москви» — чим не якобінство?

— О, яка щаслива Росія, що позбулася божевільного бунтівника! — з полегшенням зітхнула Катерина II, коли їй доповіли, що державного злочинця Радищева спроваджено на заслання.

Та не розуміла цариця, що кайданний дзвін Великого Каторжника лине з далекого Ілімського острогу над безмежними просторами Сибіру. Прийде час, дзвін той долине й сюди, розбудить і підніме на прою кріпацьку Росію.

Радищева вивезли з Петербурга ще два роки тому, а воду в столиці нема-нема — та й скаламутить хтось. Об'явився недавно якийсь юродивий. Бачили його на Васильєвському острові, на Мойці. Все волав:

— Ой юдоль, юдо-оль! Погибоша ми аки обри! Стяли цариці голову, стяли-и!..

І показував глиняний горщик, що здавався його навіженим очам царициною головою. Спіймали його околоточні та й привели до начальника таємного відомства Шешковського. Потішилися його поплічники над юродивим! А що з нього візьмеш? Блаженний!

Шешковський доповів імператриці:

— Оного лиходія січено різками, а він усе вивергав крамолу, доки останній дух не спустив.

Довідавшись, що юродивого закатовано, цариця висварила Шешковського за «жестокосердіє». Та не глибоко пройняла всеросійського ката імператричина догана. Розумів: обурення те напускне, вдаване. Вона спокійніше спала б, якби доповіли, що всі заколотники Росії загинули у його казематах.

Катерина намагалася бодьоритися, але їй це не дуже вдавалося. Вуличні вибрики юродивого збентежили не менше, ніж зловісні паризькі капці.

Невдовзі у потаємному кутку Зимового палацу зібралися на «тайну вечерю» Катерина, Фелікс Потоцький, Северин Ржевуський та Платон Зубов, якому після смерті Потьомкіна імператриця стала довіряти найважливіші державні справи.

Потоцький не впізнав імператриці. Вона постаріла, її обличчя, покреслене тонкими зморшками, було бліде і втомлене, як після довгих безсонних ночей, голос приглушений, але такий же владний і впевнений, як і тоді, коли вперше побачив її під час подорожі по Малоросії і Криму.

Видно, все вже було зважено, обдумано і вирішено, бо Катерина почала без зайвих слів:

— Панове, краще було б почати з Варшави чи Кракова, але там влада і сила в прогресистських руках, тому важим на провінцію. — Вона перевела погляд на Потоцького. — Лише на вас і ні на кого іншого покладаю свої надії.

Катерина розуміла, що ця людина — гонориста, бідна глуздом, але багата маєтками та грішми, може зробити все, якщо її приголубити.

Потоцькому полестили слова і ласкавий погляд імператриці. Він відповів:

— Буде так, як благословить ваша величність. Але... нам потрібна зброя і політична підтримка.

— Успіх задуманої справи — це предмет і наших турбот, — сказав Платон Зубов, який весь час мовчки спостерігав за поляками. — Конфедерація одержить все, що треба для перемоги.

— Ми готові діяти. Але чи є гарантії, що в разі невдачі нам буде забезпечено благополуччя та політичний притулок? — запитав імператрицю Ржевуський.

Катерина дуже мило глянула на гетьмана й усміхнулася:

— Я гарантую вам перемогу. Чи ж не зайвими будуть ваші клопоти про якісь інші гарантії?

Поляки зрозуміли, що імператриця кладе на карту все, і захопились якнайшвидше приступити до справи.

«Таємна вечеря» закінчилась. На прощання магнати стали розшаркуватись, але цариця зупинила їх:

— Залиште етикет, панове. Він не обов'язковий для моїх друзів.

Вона лагідно усміхнулася, подала кожному руку і просто, без пиндючності і важності, провела їх до дверей.

— Що за жінка! Боже мій, що за жінка! Вона осипає дарунками своїх улюбленців, а я віддав би половину своїх багатств, щоб стати її улюбленцем! — вже в кареті висловив Потоцький своє враження від зустрічі з імператрицею.

— Не доведеться вам платити за її симпатії. Бачив я, якими очима дивилася на вас імператриця. Згадаєте моє слово: ця жінка надіне на вас королівську корону.

Так, наче краплю за краплю на камінь, діяли слова Ржевуського на свідомість Потоцького. Польний гетьман штовхав його поперед себе в пекло...

Імператриця Катерина задоволено потирала руки:

— Тепер я впевнена: польську революцію ми задушимо польськими руками, — сказала вона своєму послу у Варшаві Булгакову.

Той злегка вклонився на знак згоди:

— Ваша правда. Ці пани зроблять свою справу. Але з дозволу вашої величності смію нагадати про те, що мав честь доповідати раніше: події у Польщі зачіпають не лише інтереси імперії нашої, але й сусідніх держав. Особливо Пруссії...

— Я не скаржусь на свою пам'ять, — перебила його цариця, — добре розумію і належно оцінюю той факт, що прусський двір складає проти нас партію щодо Польщі. Ви мені говорили, що прусський посол Люкезіні плете проти нас інтриги у Варшаві? Отож виїжджайте негайно до Польщі і через нього втокмачте берлінському двору, що ми не бажаємо бачити у Польщі німців, і якщо вони туди прийдуть, то і ми не будемо сидіти склавши руки. Дайте зрозуміти панові Люкезіні, що їхній замисел нами відгаданий: вони збираються в'їхати у Варшаву на плечах польських прогресистів, тому ми не можемо бути байдужими до цього.

Булгаков слухав, схиливши голову перед імператрицею.

— Які у вас ще повідомлення? — поцікавилася Катерина.

— З вашого високого дозволу... Хотів би зауважити відносно грекині Софії... Вожді конфедерації... Зупиняються у неї. Чи не завадить це збереженню таємниці? Все-таки вона жінка.

— Я теж жінка! — відрубала Катерина.

Булгакову здалося, що імператриця образливо сприйняла зауваження, але та заспокоїла його:

— Ваша обережність похвальна, проте не турбуйтеся. Грекиня щиросердно служить нашій справі. Ви не знаєте, як вгавав граф Потоцький, перш ніж згодитися очолити конфедерацію. А тепер?.. Ось вам і грекиня. Ця жінка спроможна домогтися того, що дідько сам собі на шию хреста повісить.

Розділ дев'ятий КОНФЕДЕРАТИ

На початку травня 1792 року Польща відзначала роковину конституції. Не лише в столиці — в найвіддаленіших воєводствах ба-

гато днів не вшухали веселощі, бенкети, гуляння й гульбища. Ревіла музика, спалахували феєрверки, рікою лилося пиво, горілка й багаторічні меди. Польща уміла бенкетувати.

Найширше втішалася бідна шляхта й майстровий люд ремісничих цехів. Це було їхнє свято. Вони вперше відчули себе людьми Конституції третього травня надала їм право брати участь у сеймиках і сеймах. Щоправда, виборні депутати володіли лише дорадчим правом, і все ж таки — це була перемога, здобута ними у тяжких багаторічних соціальних битвах з наймогутнішим прошарком польського суспільства — великошляхетським магнатством, яке вважало себе елітою нації і лише за собою визнавало право вирішувати важливі державні питання.

Чи був задоволений конституцією король Станіслав Август Понятовський, у складанні якої сам брав участь? Однозначно на це питання відповісти не можна. В основному законі було багато корисного для нього і для держави. Нова конституція обмежувала права магнатів, які раніше диктували свою волю. Вона скасувала принцип виборності короля, ствердивши законність спадкоємності престолонаслідування. Тепер він міг бути спокійним не лише за себе, але й за майбутнє своїх нащадків, яким забезпечувалося місце на троні. Конституція третього травня скасувала «ліберум вето», користуючись яким, магнати мали змогу заборонити будь-яку постанову сейму чи навіть королівський указ, якщо він був їм не до вподоби.

Віднині усі постанови сейму набирали законної сили при одержанні звичайної більшості депутатських голосів. Це задовольняло короля. Не подобалось йому те, що конституція надавала право бути обраними до сейму представникам ремісничого цеху, духовенству, офіцерам коронної армії. Але ж це і піднімало його авторитет в армії, серед дрібної буржуазії, в найширших прошарках суспільства.

З нагоди першої роковини конституції Станіслав Август Понятовський влаштував великий бенкет. Радзивілловський палац ще не бачив таких свят. У його залах ні вдень ні вночі не вшухали веселі пісні, радісно сяяли обличчя гостей. Горласті труби оркестру стрясали повітря бравурною музикою, дзвеніли наповнені питвом келихи, проголошувалися тости, лунали гасла: «Нех жие Жеч Посполита!», «Братерство і рівність!».

У кришталевому залі зібралися сеймові послы. Тут були не лише представники еліти — відомі всій Польщі магнати, але й депутати від міської буржуазії, цехового ремісництва та дрібної шляхти.

У королівській ложі навколо білої постаті Понятовського юрмилися найближчі особи його оточення, іноземні гості, дипломати. Не було лише російського посла Булгакова, який у ці святкові дні раптом захворів. Що то була за хвороба — простодушний король не видав, зате добре знав: дехто з присутніх тут магнатів давно вже веде з російським послом таємні переговори про організацію збройного повстання. Відсутність російського дипломата на урочистос-

тях означала, що імператриця Катерина II не визнає нової форми правління. Це розуміли магнати, але не міг втямити король.

Серед високих гостей, які знаходилися у ложі разом із Понятовським, вирізнялася похмура чоловіча постать з продовгуватим, грубим обличчям, на якому виділялося важке підборіддя. Сива перука спаладала буклями на його худі плечі. Сухую, подагричною рукою вона раз по раз підносила до ока монокля, уважно оглядала присутніх у залі і морщилася, наче ковтала щось занадто кисле. То був пруський посол Люкезіні.

Віднявши від ока монокля, Люкезіні нахилився до короля:

– Ваша величність, оце вже зовсім по-французьки, в якобінському дусі міщани за одним столом із дворянством.

Не повертаючи обличчя до Люкезіні, Станіслав Понятовський, так, наче сам до себе, вимовив:

– А що тут якобінського? Просто міщани виказують свою повагу до дворянства.

Посол нічого не відповів, лише невдоволено струснув буклями перуки.

За вікнами палацу заgrimіли бубни, заревіли труби. Площу перед замком заповнили загони варшавського гарнізону. Вони прийшли вітати короля.

Кришталевий зал вмить спорожнів, усі висипали на двір: таке видовисько не часто трапляється. «Король за конституцію — ми за короля!» — майоріло гасло над головною колоною затягнутих у тісні мундири жовнірів.

Церемонія вітання перетворилася на блискучий парад — військо польське солідаризувалося з конституцією.

Хтось, натхнений красою видовища, почав пісню, її підхопили тисячі варшав'ян, і здавалося, що в цю мить співає вся Річ Посполита:

*Що поляк — то богатир,
А з таким воїнством,
З тобою, король, на чолі
Ми досягнемо своєї мети.*

А в цей час у далекому провінційному містечку Тарговиці на річці Синюсі зібралася незвичайна рада. Віддалена на тисячу верст від Варшави, загублена в українських степах Тарговиця ніколи ще не бачила на своїх вулицях стільки статечного люду, що наїхав сюди в позолочених каретах, святково розмальованих ридванах. Тут були екіпажі із Варшави, Любліна, Вінниці, Жешува, Тульчина, Кракова, Бреста-Литовського, Перемишля, Білої Церкви, Брацлава, з далеких і близьких провінцій Речі Посполитої.

Тісний зал невеликого тарговицького маєтку Потоцьких не міг умістити всіх приїжджих, тому вирішено було відчинити вікна, щоб було чути і тим, хто юрмився надворі.

На наспіх злагодженому помості в залі появився той, на кого давно чекали, — Фелікс Потоцький, наймогутніший із феодалів Речі Посполитої. Високий, стрункий, з гордо посадженою головою,

він виглядав героєм. Правильні риси обличчя, тонкі губи, античного профілю ніс, високий лоб і ясні голубі очі створювали образ волевої людини, хоч насправді таким Потоцький ніколи не був.

— Вельмишановне панство! — почав він, окинувши поглядом залу. Якби муха пролетіла, чути було б — так тихо стало в залі й на подвір'ї, де за хвилину тому вирував людський гомін. — Одвічні великошляхетські закони і покони наші розтоптані простолюдинами-революціантами. Лише ми, благородні пагінці древніх дворянських родин, маємо право бути господарями своєї країни. То чого ж допустили-сьмо, що бидло зганьбило нашу честь? Чи гонор свій втратили, чи сили наші слабкі, чи волі до броні нема? То скажемо ж своє слово, візьмемо в руки мечі та списи, захистимо нашу честь, святі закони і покони наші! Чи готові ви взяти зброю в руки?

— Готові! — залунало скрізь — і в залі, і на подвір'ї.

— Присягнемо ж, панове, огнем і мечем знищити революціантів Нех жие вольносьць і Жеч Пospолита!

— Нех жие!

— Тож єднаймося в конфедерацію супроти ворогів!

— Єднаймося!

— А кого бажає мати високе панство маршалом благословенної богом конфедерації?

— Пана Станіслава Малаховського, коронного референдарія волимо маршалом! — вигукнув хтось.

Але цей одинокий голос потонув у сотні інших:

— Потоцького! Фелікса-Щенсного Потоцького волимо маршалом!

Велична постать Потоцького височіла на помості, мов статуя Цезаря в Римському форумі.

— Високе панство! Ваш голос — то є голос божий, тому не смію перечити його волі!

— Слава вождю нашому, слава! — лунало звідусіль.

— Спасибі за честь і довір'я! — подякував Потоцький, вклонившись граціозно. — А зараз, із вашого дозволення, мушу визначити собі радників. — І Потоцький почав називати імена тих, яких іще в Петербурзі на «таємній вечері» було визначено: — Великий гетьман Франціско-Ксаверій Браніцький!

— Згода!

— Польний гетьман Северин Ржевуський!

— Згода!

На подвір'ї деякі пани кричали «незгода», але в залі їх не чули, і Потоцький продовжував називати своїх радників: перемишлянський каштелян, князь Антонін Четвертинський! червоноградський хорунжий Юрій Вільєгорський! брацлавський підчашій Ян Сухоржевський! полковник кінного полку повної булави Михась Кобилицький! воєвода подільський Ян Свейковський! ловчий чернігівський Францішек Гулевич!

Після обрання ради конфедерації Потоцький звернувся до вибраних:

— А тепер прошу підписати акт про створення конфедерації.

І на білий аркуш паперу лягли чорні слова акту створення Тарговицької конфедерації: «Чотирнадцятого травня тисяча сімсот дев'яносто другого року...»

— Панове! — промовив Потоцький після того, як було покладено останній підпис. — Цей документ увійде в історію як акт відродження Польщі!

Але то був смертний вирок багатостраждальній Речі Посполитій.

Ще не висохло чорнило на тому документі, як царські війська кількома колонами рушили на Поділля, де була розташована Друга польська армія. Біля Могилева Дністер перейшов Голенищев-Кутузов, який вів за собою понад двадцять три тисячі вояків. Генерал Дудін із сімнадцятьма тисячами вирушив із Сороки, Леванідов — із Василькова. А з Білорусії сунулася шістдесятитисячна армія Кречетникова. Центр російських збройних сил на чолі з генералом Дерфельденом вичікував у межиріччі Синюхи та Південного Бугу під самісінькою Тарговицею. Дерфельден повинен був підтримати конфедератів, щоб задушити конституційну Польщу і відновити в ній стару королівську владу. Уповноваженим при конфедерації імператриця призначила генерала Бюллера. «Оскільки конфедерація створена за моєю ідеєю і з моїм заступництвом, то я обираю вас бути тлумачем моїх намірів, рятівних для Речі Посполитої», — писала вона своєму емісарові.

На Польщу насувалася страшна негода, але вона не помічала цього. Сп'яніла від нескінченних бенкетів і гульбищ, самовдоволе-на і легковажна Річ Посполита спала міцним, безтурботним сном.

А тим часом полки генерала Дерфельдена без затримки рухалися на Варшаву і вели за собою конфедератів. На Поділлі до них приєднався генерал Рудницький, що зрадив конституції. Йому було доручено формування конфедератських загонів. Третього червня конфедерати були в Умані, дев'ятого — у Тульчині, на початку липня — у Літині, незабаром — у Дубні. Звідси маршал конфедерації Фелікс-Щенсний Потоцький відрядив до Петербурга гінець з листом, сповненим рабської вірнопідданості до імператриці:

«...Польща була вільною і втішалася тим, що спокійно могла бути забутою всіма і жити щасливо. Не вперше вдається народ до благородної помочі іноземців. Без її величності імператриці Катерини Польща була б у кайданах і давно перестала б існувати. Вже ім'я Катерини прославляється в двох третинах Речі Посполитої — у воєводствах Брацлавському, Київському, Чернігівському, Белзькому, Хелмській землі та по всій Литві...»

Навіть катерининський вельможа Безбородько, який умів улещувати імператриці, прочитавши послання Потоцького, в'їдливо і цинічно зауважив:

— У характері маршала конфедерації мирно співіснують дві протилежності: надмірна пихатість і занадто гнучкий підлесливий язик.

Розділ десятий
І КОРОЛІ ІНОДІ ПЛАЧУТЬ

Як грім серед ясного неба вразила Варшаву звістка про те, що конфедерати під прикриттям царського війська сунуть до столиці.

Радні від ремісничих цехів не дуже вірили в спроможність короля захистити конституцію і негайно почали готуватися до оборони. Спорожнили майстерні, позачинялися крамниці, тривожно почав збиратися в гурти майстерний люд, щоб порадитись, як захистити батьківщину. Порадившись, вони поверталися до своїх майстерень і бралися за діло: кували коси і вила, ножі та списи. Зброярі майстрували рушниці та шаблі, візники запасалися окованими залізом голоблями. В суворох і мужніх обличчях робітничого люду відбивалась рішучість.

А в королівському палаці панувала розгубленість. Станіслава Августа Понятовського звалив серцевий приступ. Російський посол Булгаков, який щойно вручив йому ноту імператриці, відчув себе ніяково і, коли придворні заметушилися навколо хворого вінценосця, вийшов, щоб пережити неприємні хвилини.

Лише через декілька годин посла знову запросили до короля.

— Її величність була й залишається найдорожчою мені людиною, і я не розумію, чому такою нещадною виявилась вона до мене і мо-го народу, — тихо промовив Понятовський, тримаючи на серці правицю.

Булгаков співчутливо зітхнув:

— Мені жаль, що так сталося. Але не її величність причина всьому. Вас погубили конституціоністи. Вони накликали на Польщу біду. Про це я мав честь не раз робити вашій величності відповідні подання.

— Так, так... Розумію... — слабким голосом витиснув із себе король.

— Я щасливий, що ваша величність розуміє, яка важка ноша лягає часом на плечі посла, тому, гадаю, не осудить, якщо, виконуючи свій обов'язок, насмілюсь просити негайної відповіді на ноту імператриці.

— Мені треба порадитися, — стріпонувся розгублений король, — я негайно скличу державну раду.

Булгаков підвівся, попрямував до дверей і вже біля порога, наче пригадавши щось, зупинився, повернувся до короля:

— Вважаю своїм обов'язком довести до відома вашої величності деякі артикули інструкції, яку я одержав від імператриці. — Булгаков вийняв з-за обшлага посольського фрака папір і прочитав: — «Якщо король польський не виконає всіх наших вимог, то я віддам його на найжорстокішу помсту конфедератам».

Король і слова не зміг вимовити у відповідь. Він спромігся лише подати Булгакову знак, що той може йти.

На державну раду зібралися маршал сейму, примас, брат короля, міністри — всього тринадцять діячів, на мудрість яких покладався король.

В обличчях і поведінці державних мужів не лишилося й сліду від напускної бундючності й високого гонору. Приголомшені ультиматумом Росії, вони на бенкетах і святкових зібраннях вихваляли конституцію, виголошували прогресивні гасла, тепер намагалися «вмити руки», доводили свою непричетність до рішень третього травня.

Станіслав Август Понятовський почав:

— Тарговицькі конфедерати накликали чужоземну навалу, вони хочуть знищити добрі починання нашого сейму. В фатальну для Речі Посполитої годину я жду від вас поради — що нам діяти, щоб урятувати вітчизну від ганьби і розору? Покладаюся на вашу мудрість, панове.

Король не міг приховати свого хвилювання. В його слабкому, приглушеному голосі, на блідому обличчі відбивалися страх і розпач. Державні мужі намагалися не помічати цього. Важкі думи тяжіли в похилених головах. Ніколи ще так болісно не гнітила їх тиша, як у ці фатальні хвилини, і ніхто не насмілювався заговорити першим.

— Я питаю, панове, що нам робити? — прозвучав голос короля.

— Доведеться пожертвувати конституцією, — сказав примас.

Для Ігнаци Потоцького, рідного брата маршала конфедерації, ці слова прозвучали як постріл в обличчя. Він підвівся, вороже глянув на примаса:

— А чи давно ваша мосць вустами своїми славили конституцію і всі рішення сейму нашого? То чого ж так швидко і легко цураєтесь ідеї, яку серцем своїм відстоювали?

Примас не витримав погляду свого опонента і опустил очі. Розпалений Ігнаци звернувся до короля:

— Може, ваша величність осудить мене, але я наважусь висловити не лише власну думку: є одна-єдина законна конфедерація — це конфедерація конституціоністів. Всі інші незаконні. Не гаймо часу, панове, берімось за зброю. Поспільство наше готове до броні!

— Боже мій! — вигукнув канцлер Малаховський. — Брат на брата готов з мечем іти! О темпора, о морес! *

Він торкнувся найболючішої рани на серці Ігнаци Потоцького, який щиро любив свого брата Фелікса.

— Ойчизна над усе! — кинув Ігнаци і важко опустився в крісло.

— Саме так: ойчизна — найдорожче, — сказав Хребтович, — а щоб урятувати її, треба замиритися з конфедератами.

— Я завжди був проти конституції третього травня. Нова форма правління порушує споконвічні права еліти нації польської, тому

* — О часи, о звичаї! (Лат.)

скажу скоритися імператриці російській, — підтримав Хребтовича Мнішек.

Колонтай, який ще недавно так завзято захищав конституцію, теж зрікся її. Як і більшість його колег, у вирішальну хвилину його непокоїла не доля батьківщини, а своя власна. Він говорив:

— Перед нами, панове, вибір: прийняти вимоги конфедератів або зашморг на власну шию. Власне, я бажаю ліпшим перше.

Засідання державної ради тривало довго. Вісім її членів вирішили пристати до конфедерації, і п'ятеро — Ігнаци Потоцький, Казимир Сапега, Солтик і Островський, а також канцлер Малаховський — вимагали від короля підняти народ на захист конституції.

Станіслав Понятовський під час дискусії не вимовив ні слова. Він нікого не перебивав, не виказував своєї думки, лише водив очима по обличчях радників, уважно прислухався до кожного з них, намагаючись визначити, куди вітер віє. Нічого так не боявся король, як війни з Росією, і ладен був пожертвувати конституцію, аби втриматися на троні. Цей трон він зайняв колись з допомогою Катерини, і хтозна, чи не струтить вона його звідти тією ж рукою.

Нарешті король полегшено зітхнув:

— Втішаюсь, що більшість із вас, панове, не бажає кровопролиття. Приєднаємось до конфедерації, щоб уникнути марних жертв і вернути країні спокій.

Державні мужі розходилися від короля мовчки, намагалися не дивитися один одному в очі, кожен прагнув якнайшвидше пірнути у свою карету, усамітнитись, віддатися думам.

Як тільки радники покинули палац, Станіслава Понятовського повідомили про прибуття російського посла. Втомлений, з червоними від безсоння очима, король все-таки дав аудієнцію Булгакову.

— Повідомте її величність, що я прийняв рішення визнати конфедерацію. Відповідні документи одержите завтра, — сказав польський володар російському дипломатові.

— Зайві клопоти, ваша величність, — відповів Булгаков і поклав на стіл складені у Петербурзі документи: акт зречення конституції, королівське послання до Фелікса Потоцького про визнання конфедерації і приєднання до неї, а також універсал до армії коронної про припинення опору.

— Це диктат! — ображено вигукнув король, прочитавши папери, і в його очах замерехтіли сльози.

— Що ж... Трапляється часом і таке, що одна держава мусить диктувати свою волю іншій... Ваша величність, мені вкрай неприємно нагадувати ті артикули з інструкції імператриці, котрі мав честь зачитати вам учора. Я б радив не накликати на себе високого гніву і підписати рекомендовані вашій величності документи.

Король повільно, наче знехотя, взяв гусяче перо:

— Що ж... Я підпишу... Підписую з надією, що імператриця допоможе відродити у Польщі спокій і мир, — важко зітхнув Понятовський.

Булгаков задоволено згорнув папери, вклонився на прощання і покинув резиденцію польського вінченосця.

Звістка про те, що король зрікся конституції і пристав до конфедератів, умить облетіла Варшаву. Столиця завирувала. Тисячі варшав'ян зібралися в Саксонському саду. Збуджені й схвильовані, вони виголошували прокляття й погрози:

— Король — зрадник!

— Смерть конфедератам!

У цей час через сад випадково проходив Казимир Сапега, який на державній раді разом з Ігнаци Потоцьким закликав до захисту конституції. Люди кинулися до нього, підхопили на руки, понесли центральними вулицями аж до королівського палацу, виказуючи прихильність до тих, хто не схилився перед загрозою нашестя ворогів конституції.

— Смерть королю! Смерть конфедератам! — доносилося до монарших апартаментів.

Клекіт вируючої столиці налякав Понятовського. Він наказав посилити охорону палацу і сховався в надійному кутку своєї резиденції. Генералові Вільгорському з величезними труднощами вдалося проникнути до нього.

— Я делегований родичем вашої величності, щоб викласти його пораді і прохання, — сказав Вільгорський.

— Родич мій зміг би й сам прийти до мене, — з передчуттям чогось недоброго відповів король.

— У цю тяжку годину він не може покинути штаб коронної армії, тому і доручив мені передати вашій величності свою думку. А саме: військо польське не задоволене рішенням державної ради і вашою згодою пристати до конфедератів. Командування коронної готове не розцінювати це як зраду лиш у тому разі, якщо ваша величність погодиться прийняти пораду вашого родича.

— Чого він хоче?

Вільгорський завченим жестом подав листа командуючого польською армією Йосифа Понятовського, в якому значилось: «...Ви вчинили угодний для імператриці акт, тепер зійдіть з дороги. Долю батьківщини ми візьмемо в свої руки...»

— Це значить, що я мушу зректися престолу? — спитав король.

— Так, — відповів генерал Вільгорський, — дозвольте арештувати вас, щоб військо польське могло продовжувати опір... Замисел наш такий: спеціальний загін викраде вашу величність... Правда, ми не можемо гарантувати вам на майбутнє трон, але гарантуємо життя, а також готовність армії захистити честь і незалежність батьківщини.

Спокійним, але рішучим тоном розмови Вільгорський паралізував волю короля, який раптом кинувся до його ніг, слізно прохаючи не арештовувати.

— Встаньте, ваша величність! Обставини вимагають більших жертв, ніж ваші сльози! Ви повинні зректися престолу! — суворо сказав генерал.

Владний голос Вільггорського подівав. Король, наче солдат, почувши команду, враз підвівся на ноги, випрямився і, витираючи хусточкою заплакані очі, висловився:

— Я не вагався б ніскільки, якби моє зречення змогло врятувати конституцію. Але це може призвести до загибелі королівства. Якщо ж я збережу корону і приєднаюсь до конфедерації, то врятую Польщу і хоч дещо з добрих починань нашого сейму... Залиште, генерале, я не можу прийняти пораду мого родича.

Вільггорському нічого не залишилося, як покинути короля.

У головнокомандуючого армією не вистачило духу учинити насилля над коронованим родичем. Військо польське припинило опір, і конфедерати разом із російськими полками вступили у Варшаву.

Столиця, яка ще декілька днів тому вирувала веселощами, принишкла, з заціпенінням чекаючи подальших подій. Здавалося, що у місті панували спокій і тиша, але тиша та була зловісною. Та навіть і саме повітря над містом завмерло в передчутті незвичайної, штормової бурі.

Молебні на честь конфедератів правилися у порожніх костьолах, сеймові послі, радні від ремісничого поспільства саботували наказ про зречення конституції та всіх постанов сейму. Будинки міських і земських судів, у яких повинні були відбуватися церемонії зречення, варшав'яни обминали десятою дорогою. Раніше веселі й легковажні, вони стали мовчазними, понурими, заглибленими у свої думи.

Пруський посол Люкезіні у ці дні не знав спокою, енергійно метушився між своєю резиденцією і королівським палацом, таємно зустрічався з австрійським послом, з конституціоністами Ігнаці Потоцьким та Казимиром Сапегою. Вони з приходом у столицю царського війська покинули Варшаву. Та Люкезіні знав їхнє місце перебування і загравав з ними, щоб не залишитися осторонь від поділу шкури конаючого звіра. Прогресисти, ненавидячи Росію, поклалися на Пруссію, тому не цуралися далеко не симпатичного їм Люкезіні. В сумні для Польщі години вони наївно хапалися за нього як за рятівну соломину, хоч він одверто зневажав конституціоністів, не раз обзивав їх лайливими словами, але тепер заговорив іншим тоном:

— Співчуваю, панове, розумію ваше становище... Мені здається, що ви тепер заклопотані не стільки крахом своїх ідей, скільки долею батьківщини. Що ж... Так повинно було статися, бо ви поклалися не на ту силу. Ви важили на короля, а він завжди орієнтувався на Росію і тільки прикидався патріотом... Якби ви склали конституцію в погодженні з пруським королем, тоді б ми вам допомогли і Росія не посміла б напасти на Польщу. Але ви не хотіли знатися з Пруссією, тому Пруссія не захотіла знати вас... І все ж таки можна зарадити лихові, якщо ви звернетесь до Пруссії за допомогою. Незалежність ваша, безумовно, буде втрачена, але, врешті-решт, на вас надінуть не такі вже важкі кайдани.

Ігнаци Потоцький довго думав, що відповісти. Він розумів: сподіватися на те, що Пруссія допоможе врятувати конституцію, — справа марна. Тому повів розмову так:

— Я не бажав би вживати в нашій розмові слово «конституція», тому що маємо більш невідкладні клопоти... Батьківщина наша над прірвою опинилася. Її треба негайно рятувати. Російська імператриця — наш ворог, і в боротьбі з нею ми покладаємось на Пруссію...

Люкезіні був задоволений: опозиція в особі Ігнаци Потоцького розкрила свої карти. Але він нічим не виказав перед співрозмовниками своєї радості, а тільки сказав:

— Я доповім про нашу розмову у Берліні. То добре, що ви починаєте прозрівати, що усвідомлюєте нарешті, хто для вас є справжнім ворогом.

Пруський посол всіляко намагався приховати свої пошуки у Польщі, та уникнути всевидючого ока Катерини II не зумів. І хоч зближення Пруссії з конституціоналістами було малоімовірним, у Петербурзі насторожилися. Імператриця надіслала своєму послу у Варшаві терміновий наказ: «...Ще раз нагадую, що Берлінський двір складає проти нас у Варшаві якусь партію... Все зробіть, щоб утвердити там нашу силу».

— Он як! — промовив сам до себе Булгаков і усміхнувся. — Дякувати богам, з завтрашнього дня це вже не мої турботи. Нехай тут утверджується пан Сіверс.

Розділ одинадцятий ЧЕРВОНЕ ЯЄЧКО

Польський двір з перших днів відчув характер нового російського посла. Німець латвійського походження, пихатий і зарозумілий Сіверс вірнопіддано служив не стільки Росії, скільки імператриці, в жилах якої текла німецька кров. Він не любив сентиментів, був прямолінійний, педантичний, акуратний у всьому. На всіх дивився спогорда, не визнавав чужих думок, власні погляди вважав законом для всіх, нехтував дипломатичним тактом, для досягнення своєї мети вдавався до будь-яких засобів, погрожував, вимагав.

Польський король був незадоволений Булгаковим, а коли зіткнувся з новим послом, зрозумів, що з двох лих перше було меншим. Булгаков теж був наполегливий і майже завжди досягав своєї мети, але протилежними методами. Цю різницю у Варшаві помітили дуже швидко і пожалкували за Булгаковим, від якого приємніше було одержати ляпаса, ніж від Сіверса поцілунок.

Вже третій тиждень Сіверс напосідав на короля:

— Негайно скликайте сейм у Гродно і виробляйте нову форму правління. Чи, може, ваша величність зволікає, сподіваючись на воскресіння конституції? Конституція — це труп, і сейм повинен найглибше його закопати.

— Я не проти скликання сейму. Не розумію лише, чому пан посол наполягає на тому, щоб скликати його у Гродно, а не в столиці.

— Тому що у Варшаві панує яacobінський дух.

— Але я повинен це погодити з сеймовими послами, а вони ще не всі прибули до Варшави.

— Від кого чекаєте ради? Від прогресистів, нашпигованих революційним духом? — роздратовано спитав російський посол.

Його зухвалість і нетактовність були настільки образливими, що навіть слабкодухий польський монарх не стерпів:

— Нехай пан посол спочатку оволодіє елементарними правилами пристойності, а вже потім попросить високої аудієнції... Прошу вас, негайно залиште мене.

— Якщо ваша величність вважає себе ображеним, то я готовий вибачитись, — опам'ятався посол.

Але Понятовський не зважив на його слова і владно показав на двері:

— Прошу вас, ідіть геть!

Сіверсу нічого не залишалося, як покинути королівський кабінет. Вже за порогом він згадав слова, сказані кимось із древніх мислителів: «Нема нічого небезпечнішого, ніж роздратований спокійний за своєю природою слон; нема гидкішого смаку, ніж смак зіпсованої солодкої страви; ніщо так неприємно не пахне, як пахне зігнила троянда».

На другий день польський король все ж підписав підсунутий Сіверсом універсал про скликання у Гродно надзвичайного сейму.

Із Варшави до Петербурга з терміновим донесенням вирушив дипкур'єр. У шкіряному мішку, запечатаному свинцевими пломбами, серед рапортів і донесень лежав написаний ідеально круглими літерами лист посла до імператриці: «...Ваша величність, зволите впевнитись, що схилити його, короля, дуже важко. Він себе виявив. Не сумніваюся, що в глибині душі король сповідує конституцію третього травня. Нехай! З прибуттям у Гродно буде вготоване йому «червоне яечко» — декларація. Універсали будуть готові йому для підпису. Усі заходи вжиті. Чотири тижні дається на сеймики, чотири на сейм замість шести. Чотири тижні виграємо».

За домовленістю з Росією, Пруссія теж ввела свої війська в Польщу. На державній раді, яка напередодні Гродненського сейму вирішувала долю Речі Посполитої, Катерина II сказала:

— Все-таки легше вести справу проти польських яacobінців силами двох держав, ніж взяти цей тягар лише на свої плечі. Якщо ж від декого в Європі почуємо осуд, то будемо втішатися тим, що це стосується не лише нас. Власне, ми й не зазіхаємо на польські землі, але повинні скористатися історичною нагодою, щоб повернути в лоно Росії відірвані від нас поляками Малу та Білу Русь і утвердити там нашу віру і наші права.

Розділ дванадцятий
НАД ТРУНОЮ ВІТЧИЗНИ

Стояла та пора року, коли все навколо буяло життям. Наливалися жита, луги рясніли квітами та соковитими травами. Був час медозбору і сінокосу, щедрого сонця й коротких, але бадьорих дощів. Та Гродно не помічало природних щедрот, не тишилося ні багатим медозбором, ні ласкавістю сонця. Над ним, як і над усією Польщею, нависли грізні хмари чужого нашестя.

Полки конфедератів разом із пруськими та російськими військами заповнили місто. Тут, у древньому як світ, покритому мохом століть замку, зібрався надзвичайний сейм Речі Посполитої.

Станіслав Понятовський прибув із Варшави під охороною російських воєнків.

— Пане посол, королівський ескорт повинен складатися із жовнірів коронної, — зауважив Сіверсу маршал сейму Тишкевич.

— То нічого. Під нашою охороною його величності надійніше, — відповів той.

Мовчазний, утомлений, з запаленими від безсоння очима, король увійшов до залу засідань і ступив по східцях, що вели до ложі, важко, мов на ешафот.

Маршал сейму довго не знав, із чого почати. Нарешті вимовив сумно:

— Панове! У споконвічних традиціях наших відкриттю сейму передує величальна на честь Речі Посполитої. Нині ж у душі кожного чесного поляка звучить реквієм.

Замок сколихнувся, як від землетрусу: урочисті звуки гімну вибуховою хвилею вдарилися об склепіння залу. Потім почувлися вигуки:

— Єще Полска не згінела!

— Вольносьць! Цалосць! Неподлеглосць!

— Віват!

Сіверс нахилився до Тишкевича:

— Пане маршале, сейм не паризький пляц, щоб вигукувати якобінські гасла. Посли зібралися для того, щоб ствердити акт зречення від конституції і прийняти пруський трактат.

Тишкевич презирливо глянув на царського посла:

— Навіть приреченому до страти дарується хвилина для останнього слова. Те, що ви зараз чуєте, є останнє слово нації.*

— Останнім словом повинно бути схвалення сеймом пруського трактату, — наполягав Сіверс.

— Ми знаємо, чого від нас вимагають Пруссія і Росія. Щоб не дратувати зайвий раз сеймових послів, покиньте залу, пане Сіверс. Ми й самі знаємо, що мусимо робити. Розуміємо: Польщі нічого не залишається, як накинути власними руками зашморг собі на шию.

— Гарзд, — усміхнувся Сіверс, — не буду муляти вам очі. Нехай пани послы сьогодні натішаються своїми гаслами, але щоб завтра читання трактату і акту зречення конституції почалося.

Сіверс підвівся з крісла, розвів руками й покинув зал.

Два дні мітингували сеймові послы, а до прусського трактату й не приступали. На третій день до залу засідань увійшов у супроводі озброєних солдатів генерал Раубенфельд.

— Панове! — проголосив генерал. — Я мушу оголосити наказ надзвичайного посла її величності пана Сіверса!

Від несподіваної появи генерала зал завмер.

— За-а-рештувати!

Раубенфельд махнув білою рукавичкою, і солдати взяли під рушницю сеймових послів — Шидловського, Краснодарського, Скаржинського та й повели геть.

Зал загув невиразними голосами. У маршала сейму Тишкевича потемніло в очах. Ухопившись правицею за серце, пополотнілий, він відкинувся на спинку крісла й з хвилину не міг слова вимовити. Нарешті, напруживши останні сили, він підвівся над столом. Жахливими очима вп'явся в спокійне обличчя Раубенфельда:

— Сейм — не казарма, пане генерал, а послы його — не арештанти. Те, що ви вчинили, — свавілля!

— Пане маршал, не треба нервувати, — Раубенфельд спокійно, наче нічого особливого не сталося, підійшов до Тишкевича, чемно взяв його за лікоть і показав білою рукавичкою у вікно: — Он бачите? Одне моє слово — і...

Тишкевич глянув туди, куди показував генерал. Із широченного отвору брами, роззявивши чавунні пащеки, погрозово дивилися на замок гармати, біля яких виструнчилися гармаші, готові в кожному мить виконати наказ свого командира. На подвір'ї замку, нудьгуючи, ліниво походжали царські вояки та жовніри-конфедерати.

— Це нечуване свавілля! — болісно застогнав маршал сейму і, похитнувшись, знову ухопився за серце.

— Не свавілля, а охорона порядку, — холодно відповів Раубенфельд. — Ваша трійця, замість того, щоб зайнятися читанням трактату, два дні проголошувала оди конституції, образила негідними словами Тарговицьку конфедерацію, покликану рятувати Польщу від якобінської пагуби. Тепер — будь ласка, продовжуйте роботу сейму і не дозволяйте його послам молоти язиками те, чого не слід. Майте на увазі, тутешня буцегарня досить надійне місце для тих, котрим не завадило б поміркувати над своєю долею.

Декілька днів сейм не розпочинав роботу. У замку було тихо і сумно, як у хаті померлого. Лише перегук жовнірів-тарговичан та російських солдатів порушували мовчанку.

На вимогу Сіверса король знову прибув до замку й зажадав продовжувати роботу. Послы зрозуміли: не зі своєї волі наказує монарх. Новий маршал сейму Гославський, що замінив зваленого серцевим нападом Тишкевича, звернувся до зібрання:

— Засідання не може бути продовжено доти, поки члени сейму арештовані. Ми вимагаємо негайно звільнити наших депутатів і вернути їх до залу засідань.

Як тільки прозвучали ці слова, до залу увійшов генерал Раубенфельд. Не питаючи дозволу, він безцеремонно сів поруч із королем. Його солдати з рушницями заповнили проходи між рядами стільців. У залі знову запанувала тиша. Лише зрідка лунали кроки раубенфельдівського ад'ютанта, який то входив, то виходив із приміщення, щоразу перешіптуючись зі своїм начальником.

До російського посла з протестом відрядилася делегація сейму у складі маршала Гославського, канцлера Сулаковського, підканцлера Пляттера і депутата Ніцького. Зайнятий картярською грою, Сіверс не удостоїв делегатів навіть запрошенням сісти.

— Я не буду з вами розмовляти. Ви маєте мої вказівки, от і виконуйте їх, — сказав Сіверс, не відриваючись від картярського столу.

Делегація повернулася до залу засідань ні з чим.

— Ваша величність, накажіть читати проект трактату, — звернувся Раубенфельд до короля.

— Це воля сеймових послів. Я не можу порушувати закон, який сам колись ствердив, — відповів Понятовський.

— Доведеться порушити, — наполягав Раубенфельд.

Король важко зітхнув, мляво підвівся зі свого крісла, поманив пальцем маршала Гославського і канцлера сейму Сулаковського й віддалився з ними в окрему кімнату.

— Рукою цього нахаби-генерала імператриця ухопила мене за горлянку. Нікуди нам дітися. Треба починати читання проекту трактату.

Гославський із Сулаковським презирнулися. Перший сказав:

— Я ніколи ні в чому не перечив вашій величності, але у цьому випадку...

— Починайте читання, — перебив його король благаючим голо-
сом, — прошу вас, починайте. Історія осудить мене, а не вас!

Маршал сейму Гославський примирливо відповів:

— Гаразд. Трактат буде прочитано, але не секретарем, щоб не склалося враження офіційного обговорення.

Висока трійця повернулася до залу засідань, і читання трактату почалося. Мовчали депутати. Лише зрідка хтось болісно зітхне, схлипне, як над мерцем, — і знову тиша, мов на кладовищі. То була туга над ямою, у яку ось-ось опустять запродану зрадниками-магнатами Польщу.

Пізно ввечері закінчилося слухання прусського трактату і депутати з гнітючими думами покинули замок. Було ж чого сумувати: Річ Посполита втратила західні області — Торунь і Гданськ, Правобережну Україну та Білорусію.

До російського посла знову відрядилися послы клопотати про своїх товаришів.

— Ви кого збираєтесь обдурити? Чому проект трактату читано не секретарем? — накричав на них Сіверс.

— Пане надзвичайний посол, не те важливо, хто читав, а те, як буде сприйнято цей документ сеймом. Завтра голосування, і ми

просимо, щоб ваші солдати покинули територію замку. А ще благаємо: звільніть сеймових послів, щоб вони змогли виконати свій депутатський обов'язок.

Сіверс глянув так, наче перед ним були не посланці вищого органу влади, а хлопчачки, які нашкодили в чомусь і тепер вимушені виправдовуватись. Крикливо, з властивою йому категоричністю посол сказав:

— Ви за кого прийшли клопотати, за депутатів? Не депутати вони, а каламутники! Та якби в цю хвилину прибав кур'єр її імператорської величності з повелінням звільнити їх — я був би вимушений не виконати високої волі, а спочатку доповісти імператриці про велику шкоду, яку можуть заподіяти вони! Ось так. Нехай посидять, а після голосування побачимо, що з ними робити.

Наступив останній день роботи сейму — тужливий і сірий. Ні краплі сонячного світла, ні клаптика синього неба, лиш мряка, мряка, мряка — дрібна, докучлива, гнітюча. Все навколо стало важким і мовчазним, як оте небо над головою, і земля, і дерева, і будинки. Здавалося, ніколи не було на світі ні людського сміху, ні радощів, ні сонячних променів, ні веселого цвірінкання горобців під замріяними стріхами.

Похмурий, як увесь світ нині, сеймовий дім. А ще хмурніше на депутатських душах. Генерал Раубенфельд сидів біля короля. Час від часу щось нашіптував йому. А той, мовчазний і блідий, наче його з хреста знято, на знак згоди мовчки кивав головою.

— Мосці пане, — сказав один посол іншому, — наш круль — як та купа глевкої глини. Російський генерал годен зліпити з нього будь-якого коника.

Маршал сейму Гославський в котрий вже раз звертався до залу:

— Ще раз питаю. Панове послі, хто за те, щоб прусський трактат ствердити?

Мовчать послі. Ні слова не чути.

Генерал Раубенфельд окинув поглядом аудиторію, щось сказав королю Станіславу Понятовському і підвівся:

— Що ж... Мовчання — ознака згоди... З цієї хвилини трактат можна вважати ствердженим. Він набрав сили закону.

Гославський схилив голову. Він зрозумів: шойно оголошено смертний вирок Речі Посполитій. Ледве стримуючи сльози, промовив:

— Панове! Ми примушені скласти акт про прийняття пруського трактату. Нащадки наші проклинатимуть торговичан і.. нас. Гадаю, сейм повинен прийняти ще й декларацію про зрадницькі дії торговицьких конфедератів, очолюваних графом Феліксом Потоцьким, і додати її до трактату. Нехай знають наші діти й онуки сувору і трагічну правду про долю нашої ойчизни.

Маршал сейму зачитав текст декларації і, щоб дати сеймовим послам хоч трохи часу на обдумування, перш ніж поставити на голосування, оголосив перерву. А в цей час генерал Раубенфельд пішов до російського посла Сіверса, щоб доповісти про це

— Та декларація сповнена отруйної жовчі, образлива для маршала конфедерації графа Потоцького і його соратників. Та й про Росію в ній говориться без належної поваги, — сказав генерал.

— Все це вже не має ніякого значення, — відповів посол, — головного домоглися: трактат обговорено й прийнято. А ця декларація... Нехай оголошують, приймають. Вона не може вплинути на хід подій. Треба ж дати можливість хоч поплакати нещасним.

Раубенфельд пішов, а Сівєрс повернувся до свого бюро, щоб дописати доньці листа: «...У цьому нещасному краю зовсім немає честі. Може, вона ховається десь у селянських хатах. Але я такої думки, що вона дуже далеко від королівського палацу, сейму і всього панського суспільства. Всі брехуни, а король — справжнє лихо для нещасної Польщі».

Розділ тринадцятий МАВР МОЖЕ ЙТИ ГЕТЬ

У Петербурзі сподівалися, що імператриця знову влаштує пишні торжества, як було з приводу перемоги під Очаковом та Ізмаїлом. Щоправда, Гродно — не турецька фортеця, там не було ні героїчного штурму, ні стрільянини. Але те, чого домоглася імператриця від Гродненського сейму, — не менший здобуток, ніж у недавню турецьку кампанію. Правобережна Україна та Білорусія приєднані до Росії, конституція третього травня знищена. Хіба це не привід для свята?

Та імператриця розуміла: клопоти з Польщею ще не вляглися. З Варшави до Петербурга щотижня надходили тривожні депеші. Російський посол повідомляв, що рішення Гродненського сейму скамутили польське суспільство. У Варшаві слід чекати політичних заворушень. Настороженість, непевність опанували імператрицею.

І все ж треба якось відзначити гродненську перемогу, і в Діамантовому залі Зимового палацу зібралися міністри, сенатори, найближчі до імператриці особи. Мідні труби на хорах вивергали урочисті мелодії, танцювальну музику, але гості танцювали мало, більше гомоніли, зібравшись то там то сям у невеличкі гурти. Видно, настрої імператриці відбивався й на тих, хто був запрошений до Діамантового залу.

Катерині й справді було не до веселощів. Вимушена, штучно вдавана усмішка, якою вона вітала петербурзьких вельмож, швидко зійшла з обличчя, як тільки канцлер Безбородько подав їй донесення із польської столиці такого змісту: «Бунтівники, що іменують себе патріотами, таємно розповсюджують крамольні ідеї, небезпечні для спокою держави й образливі для вождів Тарговицької конфедерації. Графа Потоцького та його соратників іменують зрадниками. Простолюдини варшавські та навіть дехто з високих шляхетських верств вважають їх запроданцями. Палац графа Потоцького простолюдини ті закидали камінням, а проїжджаючий по вулиці Маршалковській екіпаж князя Четвертинського піддався нападу

невідомих, які без наміру пограбування примусили князя вийти із карети і гуртом образили ту вельми поважну особу, заплывавши її обличчя. Охоронники, що супроводжували князя Четвертинського, опору й захисту не вчинили і зникли, віддавши його на поталу нападникам. У Варшаві гадають, що ті охоронці пристали до таємного товариства патріотів».

Поки Катерина читала донесення, Безбородько стояв перед нею, втупившись чорними очима з-під кошлатих брів у злегка покреслене зморшками, але ще досить свіже й привабливе обличчя імператриці. Нарешті вона скінчила читати і замислилася, прикусивши губи. Потім кивнула канцлерові:

— Ходім!

Схожі на янголят фрейліни підхопили довжелезний мережаний шлейф імператрициної сукні, і вона граціозно й велично пропливла через Діамантовий зал до своїх апартаментів.

У тих випадках, коли Катерина збиралася прийняти рішення, яке бажано було б тримати в таємниці, вона ніколи не запрошувала на раду багато сановників. Так і цього разу. Крім Безбородька, запросила лише Платона Зубова та Булгакова, який добре розумівся на польських справах.

— Маю потребу порадитись з вами, — почала імператриця. — Гродненський сейм прийняв наші умови. Але клопоти з Польщею не скінчилися. Прошу ознайомитися з останнім донесенням.

Катерина звеліла Безбородькові прочитати вголос, щоб почули Зубов із Булгаковим.

— Як бачите, Польща залишається предметом нашого занепокоєння. Там досі панують небезпечні яacobинські ідеї. Як гадаєте, чи зможуть нині польський король і маршал конфедерації, які досягли між собою політичної згоди, впоратися на випадок повстання?

Катерина зупинила свій погляд на Булгакову. Той чекав цього і не забарився відповісти:

— Смію зауважити, що згода між королем і конфедерацією — то є згода між вовком і собакою. Рано чи пізно вони погризуться. Гадаю, було б краще, якби у польській хижці залишився хтось один із них.

Катерина сама була такої думки, але вирішила перевірити правильність своїх поглядів на державних мужах, тому, коли почула слова Булгакова, схвально кивнула йому головою. Той зрозумів, що влучив у ціль. І вже сміливіше продовжував:

— У Гродно Польща не звільнилася від яacobинської пошесті, цей недуг загнано всередину її організму, а король Понятовський і маршал конфедерації граф Потоцький — погані лікарі. Перший страждає безвіллям і хиткістю політичних переконань, а другий — обмеженістю розуму й буйволячою впертістю. Шляхта розділилася. Так звані патріоти-конституціоністи поважають короля і ненавидять Потоцького, конфедерати — навпаки. Повторюю. Один із них повинен покинути політичну арену, — закінчив Булгаков.

В тому ж дусі висловилися Безбородько й Платон Зубов.

Катерина мовчала, обмірковуючи те, що було сказано з приводу польських подій. Нарешті вийшла з глибокої задуми і звернулася до канцлера Безбородька:

— Складіть проект наказу про розпуск Тарговицької конфедерації. Вам у цьому допоможе Булгаков.

Якби раптом під ногами у канцлера провалилася підлога, це його не так би приголомшило, як те, що він почув із вуст імператриці.

— Ваша величність! Ми так багато доклали зусиль, щоб створити конфедерацію, і раптом... А як бути з графом Потоцьким?

— Мавр зробив свою справу... Він може йти геть, — відповіла цариця.

Розділ чотирнадцятий «ВІТЧИЗНА АБО СМЕРТЬ!»

У краківському костьолі капуцинів правилася служба. Миряни з блаженним смиренням слухали ксьондза Дудінського. Було так тихо, що його слова виразно чулися в найвіддаленіших кутках храму.

Благословенну тишу порушив гамір, що долинув з надвору. Ще мить — і в широкий отвір дверей з вулиці ринув натовп — з косами, сокирами, списами і мечами, дехто з вогневою зброєю. Це були люди найрізноманітніших прошарків краківської громади — чиновники, крамарі, дрібна шляхта, вояки коронної, які дезертирували по тім, як король пристав до конфедератів, робітники гуралень і цукроварень, зброярі і гутні майстри, шевці, ковалі та кожум'яки.

Приголомшений несподіваним нашестям, ксьондз Дудінський занімів на амвоні. Невдовзі отямився, перехрестив двоперстям пришельців, лякливо позираючи на списи та коси, що похитувалися під склепінням храму, наче корогви.

З гурту ступили на амвон троє: кремезний, середнього зросту, з ясними, карими, стривоженими очима генерал Косцюшко та його найближчі соратники Ігнаці Потоцький і Броніслав Ясінський.

— Вітчизна в небезпеці, — звернувся Тадеуш Косцюшко до ксьондза. — Ми просимо освятити наші знамена і нашу зброю, просимо благословення на священну війну. Ми будемо битися за свободу і щастя для всіх — для багатих і бідних, для всієї нації.

До костьолу безперервно стікалися городяни, юрмилися на паперті, бо всередину вже не можна було проштовхнутися. Всі хотіли послухати славного генерала.

Косцюшко говорив натхненно. Його слова збуджували не лише тих, хто прийшов сюди зі зброєю. Всі присутні проймалися патріотичними почуттями.

«Ще Полска не згінела!» — залунали слова патріотичної пісні. Її підхопили всі — від вояка коронної до найсмирнішого монаха-капуцина. Загув орган, загриміли хори, здригнулося кам'яне склепіння храму.

- Життя за вітчизну!
- Нех же вольность!
- Цалось і неподлеглось!

Люди виходили із храму збуджені, рішучі, згуртовані єдиною метою: боротися за свободу Польщі.

На зеленій травиці подвір'я склали краків'яни свою зброю — вила і шаблі, списи та сокири, ножі, оковане залізом дрюччя. Винесли з костюлу корогви та ікони. Ксьондз з кропилом і хрестом попереду, а за ним — сотні і сотні повстанців урочистою процесією тричі обійшли навколо храму.

Коли скінчилася церемонія освячення зброї, Косцюшко підійшов до ксьондза:

- Благослови мене, отче.

Броніслав Дудінський тричі осинив хресним знаменням схилену голову генерала. Повстанський вождь поцілував хреста, витяг із піхов шаблю і так же широко, як і до хреста, припав вустами до палаючої холодним блиском криці.

- Вітчизна або смерть! — присягнув генерал Косцюшко.

Повстання розгоралося по всій Польщі. На Мазовщині, в Замосці й на Поліссі запалали маєтки зрадників-конфедератів, які накликали на Польщу іноземних завойовників. Загони повстанців громили пруські гарнізони в Торуні і Гданську. Лише столиця начеб дрімала. Але так лише здавалося. Насправді і в варшавській громаді тліли іскри великої пожежі.

Розділ п'ятнадцятий «ЄДНАЙМО НАШІ ДУШІ!»

Квітень над Варшавою стояв привітний і бадьорий. Сонце розсипало свої щедроті, дарувало людям довгождане тепло. В піддашсях будинків заклопотано порпалися ластівки, весело цвірінькали горобці, енергійно, з клекотом розгойдувало верховіття дерев галасливе гайвороння.

Щороку в квітневу теплінь оживали й ремісничі передмістя. На вулицях і дворах зграями шугала малеча і не вгамовувалась до вечора, аж поки батьки не заганяли їх по домівках. Виповзав надвір і ниций робочий люд. Просто неба на тротуарах розкладали свої немудрі пристрої майстри — плели мотуззя, ткали ряднину, лагодили хомуття, весело цюпали молотками шевці, бряжчали залізом ковалі, зазиваючи до себе клієнтів.

А нинішньої весни Варшава поринула у якусь зловісну тишу. Мало на вулицях людей, а якщо й трапляються, то мовчазні, похмурі, заклопотані.

Зате людно було в тавернах. Меду і пива тут лилося мало, а гомоніли багато і довго з сердечним болем про долю батьківщини, над якою нависла велика загроза.

Заходили сюди й жовнірі війська польського, прислухалися до людського гомону, повільно й задумливо смоктали медок і так же

мовчки покидали приміщення з клопотами в голові. Що робити? Чи й далі служити його величності королю, чи пристати до ремісничого люду, який ось-ось вийде на вулиці?

В ці дні в самому центрі міста часто можна було бачити шевського майстра з вулиці Дунай. То був Ян Кілінський. Він метався від будинку до будинку, від таверни до таверни, високий, худий, сутулий, як і всі шевці, з живими, як у юнака, блакитними очима, рудим волоссям, що вибивалося з-під сірого сукняного капелюха. Швець з вуйківського кварталу завжди кудись квапився з клумачком під пахвою або стареньким лозяним кошиком. Від енергійної ходи лопотіли, мов полотнища на вітрі, широчезні, з льняної тканини шаровари на ремінному очкурі.

Ось і тепер кудись поспішав Кілінський. Біля кав'ярні «Брайніха» на Мазовецькій вулиці зупинився, озирнувся навколо і, впевнившись, що поблизу нема підозрілих очей, ступив за поріг, щільно причинивши за собою двері.

В кав'ярні було повно ремісничого люду. Вони, як і всюди тепер, стиха гомоніли, у кожного в очах відбивались настороженість, заклопотаність важливою справою. Серед робітничого люду вирізнявся своєю уніформою офіцер. Він стояв коло ляди і повільно, з байдужістю цідив крізь зуби гірку каву з череп'яної філіжанки. Це був капітан Зелінський.

— Ви мене знаєте? — сміливо запитав Кілінський, підступивши до офіцера.

— Не маю честі, — стеноу плечима Зелінський.

— А я, мосці пане, маю сказати вам щось дуже важливе.

Швець загадково кивнув і сіпнув капітана за рукав. Зелінський здивувався, але покійно подався вслід за незнайомим, поставивши філіжанку з кавою на стіл.

В безлюдному кутку кав'ярні Кілінський сказав:

— Мосці добродзею, я знаю, ви є охранитель ойчизни нашої, начальник уланів варшавських. Мое назвисько Ян Кілінський. Із простого люду я, швець. Скажіть, чи відомо вам, що завтра пруссаки з москалями збираються захопити наш арсенал, обеззброїти жовнірів і спалити Варшаву? Мушу вам сказати, що ми, поспільство, вирішили не дати пруссакам арсеналу. Ми вже дійшли до згоди з гарнізоном. А ви як, пане?.. Ми розуміємо, що ви присягнули крулеві нашому, і боїмося, щоб не пристали до ворогів і не виступили проти нас... Тож іменем обивателів прошу допомогти нам відбитися від ворога, щоб не накликати на себе великого безчестя, оддавши арсенал, скарб наш дорогий. В час, коли ойчизна наша над прірвою висне, єднаймо наші душі, щоб загальними зусиллями врятувати її.

Капітан Зелінський давно відчував, що в столиці назрівають незвичайні події, але то скоріше була інтуїція. Тепер його здогадки підтвердилися. Поспільство варшавське готує повстання проти конфедератів, прусського та російського війська. Конфедерати й слабодухий король, що перекинувся до них, нароби́ли багато лиха: на

Гродненському сеймі розтоптали конституцію, віддали Пруссії Торунь і Гданськ, Росії — Поділля. Над Польщею нависла загроза повної втрати державної незалежності. Треба рятувати батьківщину від загибелі.

— Я піду з вами, пане добродію, — нарешті вимовив Зелінський.

— Спасибі вам, пане капітан, — широко подякував Кілінський, — я вірив і вірю, що ви є патріот нашої ойчизни. Коли над Варшавою загудуть дзвони, то знайте: це початок. Варшавське поспільство сподівається на вашу допомогу.

Сказавши це, чоботар покинув кав'ярню. Вже з-за порога багатозначно кивнув ремісникам, які непомітно, але напружено прислухалися до його розмови з начальником варшавських уланів.

Весь день Кілінський гасав по місту, зникав у варшавських завулках, виринав звідти, повертався додому на вулицю Дунай і, незважаючи на сльози й благання хворої дружини, знову щезав зі своїм кошиком, на дні якого лежала загорнута в ганчір'я чергова порція пороху й куль.

Надвечір чоботар повертався з Газдецького провулка. Вже біля дому його зупинив сержант війська польського, який в компанії з двома російськими солдатами давно чатував на цьому місці.

— Ваше прізвище Ян Кілінський?

— Так, проше пане.

— То нехай вашій мосці стане відомо, що я маю наказ спроводити вас до начальника російського гарнізону, — сказав сержант.

— А для чого, може скажете, знадобився я російському начальникові? — спитав чоботар.

— Вам належить мовчати і покірно йти, куди поведемо.

По дорозі Кілінський намагався погасити у собі стурбованість і зберегти самовладання. У холоші його широчезних шароварів теліпався на очкурі гострий шевський ніж. На нього чоботар в разі чого покладав усі свої надії.

Начальник російського гарнізону у Варшаві генерал Ігельстром зустрів Кілінського нестримною лайкою:

— Ремісничка свиня! Смердючий шевський шкурлат, як смієш ти підбурювати людей на бучу?!

— Я, пане генерал...

— Мовча-ать! — приголомшив Кілінського генеральський бас. — Може, скажеш, бісова душа, що не ти в кав'ярні «Брайніха» підбивав капітана королівських уланів пристати до бунтівників? Хіба не ти, брехливий собако, розповсюджуєш вигадку, що мої солдати збираються спалити Варшаву? Га? Не ти?!

Генерал так розпасюювався, що його велике, довгобразе обличчя від лоба аж до підборіддя вкрилося червоними плямами, гострі вуса посіпувалися. Він налив у склянку води, не зводячи злого погляду з арештанта, випив і вже спокійно, але суворо сказав: — Так ось, викажеш своїх спільників — на каторгу підеш, а не викажеш — на шибениці повиснеш.

Кілінський, мов кам'яна баба, непорушно стирчав перед генералом.

— Мовчиш?! — грюкнув той кулаком об стіл. — Викладай усю правду.

— А що маю викладати, пане генерал, коли все було точнісінько так, як зволили ви щойно сказати. Дуже втішаюся, пане, що все вам так достеменно відомо і мені не треба доповідати, — спокійно відповів швець Кілінський.

Генерал Ігельстром наліг ліктями на стіл, нахилився тулубом наперед і вп'явся в Кілінського здивованим поглядом:

— Ти глузду позбувся, собако? Що ти плещеш своїм язиком? Викладай, хто твої спілники! — Він підійшов до вікна, гукнув солдатам, які порались на подвір'ї: — Негайно злагодити шибеницю, сьогодні вона знадобиться!

Кілінський усміхнувся, витер лоба широким рукавом льняної сорочки і, наче й не чув генеральського наказу, спокійно заговорив:

— Може, відомо вашій мосці, що я маю честь бути радником при варшавському магістраті? Виборний я, від ремісничої верстви. А президент нашого магістрату всім нам наказав бути його вухами й очима, бо він мусить знати, чим дише варшавське поспільство, щоб доповідати про це вашій мосці. Скажіть, генерал, хіба не ви наказали нашому президентові, щоб він доповідав про настрої обивателів варшавських? Отож і блукаю по місту, як наказав пан президент магістрату, розмови сякі-такі затіваю часом з обивателями, часом із жовнірами, аби дізнатися, яким духом вони нашпиговані. Пан президент наказав — я мушу це робити, бо я є радник.

— Гм... Так... — промимрив генерал з-під рудих вусів, — а чим можеш довести, що саме так воно й було, як кажеш?

— Пан президент може підтвердити.

Ігельстром вийшов із-за столу, закрив за спину руки і заходив по кабінету. На його довгообразому обличчі несподівано спалахнула усмішка.

— То що ж, пане радник, непорозуміння вийшло, чи що?

— Як зволите, ясний пане, — низав плечима Кілінський, — але я мушу все-таки просити вашу мосць запитати пана президента, нехай підтвердить, бо я виборна особа і не хочу, щоб моя честь була заплямована.

Ігельстром замислився: вірити чи не вірити виборному?

— Пане Кілінський, — вже зовсім дружньо заговорив генерал, — ви робите корисну справу для своєї батьківщини, для його величності короля. То продовжуйте. — Ігельстром підступив до шевця, поклав йому на плече веснянкувату руку: — Ви, пане виборний, увійшли в ці двері як ворог, а хочу, щоб вийшли як друг. Чи розумієте мене?

— Я ж, пане генерал, і увійшов сюди як друг, — зробив смиренне обличчя Кілінський.

— Хочеться вам вірити, пане виборний, — ляснув шевця долоною по плечу, — ідіть, знайомтесь з обивателями, з солдатами й

офіцерами війська польського, прислухайтесь, придивляйтесь, що вони думають, що збираються робити... Тепер ви — мій друг, а разом з вами — ми друзі його величності короля польського... Приходьте сюди, я накажу варті, щоб не примушувала вас довго чекати, коли прийдете.

— Дзенькую, — вклонився на прощання Кілінський і попрямував до дверей.

Пізно ввечері у невеличкій м'ясній крамниці Сіраковського на Сенаторській вулиці зібралися на розмову її господар, ксьондз Отто Майер, каретник Дизма Шидловський, тесля Станіслав Рафалович та коваль Франц Маркевич. Господаря непокоїло, що довго не з'являвся Ян Кілінський. Вже смеркло давно, а його нема. А без шевця яка рада. Та ось нарешті з'явився Кілінський. Він пояснив, чому затримався, і детально розповів про свою пригоду.

— Я так гадаю, що треба на деякий час припинити підготовку повстання. Зараз і пруссаки, і конфедерати, і москалі так і нишпорять по місту. А вам, пане радник, ховатися треба, бо не приведи вас боже знову до Ігельстрома, а ви ж наш голова.

— Не добре радите, пане каретник, — відповів Кілінський. — З повстанням треба поквалитись. Поки арсенал під охороною наших жовнірів, ми зможемо його добути. А як заступлять пруссаки чи москалі — буде пізно. А без арсенальної зброї — не повстання, а самогубство... Отож негайно будемо брати арсенал. А ховатися мені не райте.

— Я ж заради вас, бо ви на підозрі, — намагався виправдатися каретник.

— Навпаки, я тепер у руського генерала в довір'ї. Та якби справді смерть замахнулася на мене косою, то й тоді в останню хвилину гукнув би: «До броні!» — відповів Кілінський і звернувся до господаря крамнички: — А чи готовий до цього ваш квартал, пане Сіраковський? Чого бракує вам і вашим людям?

— Сигналу, дзвону костьольного бракує, скажу по правді. Кожен двір має свого покличника, назвиська яких відомі лише мені. Вони піднімуть людей, як тільки дзвони загудуть. Коваль Бідило накував двісті списів, їх таємно роздано людям. Маємо ще й двісті рушниць. Обиватель готовий до броні, пане Кілінський, — закінчив Сіраковський.

— Спасибі, пане різник, добре постаралися, — подякував швець і перевів погляд на ксьондза.

Ксьондз Отто Майер, вже немолодий, але з досить жвакими очима чоловік, витяг з-за пазухи образок, що висів у нього на шиї, наблизив до каганця, розщепив нігтем на дві половинки і виїняв звідти папірець.

— Ось, пане Кілінський, список тих офіцерів війська польського, які згодилися пристати до поспільства. На хресті поклялися, що життя свого не пошкодують за вітчизну.

— То добре, отче, що клятву з них взяли. А список цей спалить, бо як потрапить до конфедератських чи інших ворожих рук, то на шибеницю потраплять ті офіцери. Та й ми теж. Спалить, прошу вас.

— А я, пане Кілінський, повних назвиськ не зазначаю. Ось гляньте-но, — ксьондз простягнув папірця Кілінському.

«Святий Юзеф, святий Вітольд, святий Адам», — читав Кілінський список. — Справді, це схоже на поминальник якийсь.

— От бачите, ви не здогадалися! — ксьондз звернув учетверо папірець і сховав у складну іконку.

— Гарно придумали, отче, — полестив Майєрові Кілінський. — А що то за хрестики проти кожного значаться?

Майєр лукаво посміхнувся:

— Угодників божих прийнято позначати по-різному: один хрестик — юродивий, дитя боже; два — чудотворець; три — рівноапостольний святий: Це для чужого ока. А для нас з вами три хрестики — пан капітан, менше хрестиком — нижче чином, — пояснив ксьондз, запихаючи за пазуху образок.

Кілінський не дуже любив служителів церкви, а до Майєра у нього лежало серце. Ксьондз вірою і правдою служив низькому поспільству, ратоборствував у магістраті за соціальну рівність. Всемогутнього Фелікса Потоцького він назвав юдою, а бідних посполитих мучениками, за що накликав на себе гнів верхівки католицької церкви. Варшавський біскуп, не задоволений діями ксьондза, помишляв позбавити Майєра духовного сану. Події, що сталися останнім часом у Польщі, завадили цьому. Святий отці зайнялися більш важливими справами. Ян Кілінський про все це знав і пройнявся симпатіями до войовничого ксьондза, і тепер, у вирішальну годину повстання, довіряв йому так, як і найближчому своєму соратникові Сіраковському.

— Спасибі, отче. Не знаю, як вас бог розсудить, а я скажу: святе діло для ойчизни робите, — похвалив чоботар Майєра.

Кілінський вислухав кожного свого помічника, порадив, що далі робити. На цьому рада закінчилася.

Обережно, поодиноці, покидали змовники крамницю Сіраковського, пірнали у сліпі завулки з думами про вітчизну, запродану тарговецькими конфедератами.

Розділ шістнадцятий

ДО БРОНІ!

Генерал Ігельстром лютував. Він збуджено ходив по кабінету, злився сам на себе, не міг простити собі таку необачність з отим пройдою Кілінським.

— Те, про що ви зволили доповісти, — правда? — спитав він поважного пана, який з почуттям власної гідності сидів у кріслі біля його столу.

Колишній дипломат Боскамп Лясопольський підвів на Ігельстрома очі:

— Так, так. Швець Кілінський очолює заколотників. Варшавська сірома нагострює ножі на наші горлянки. Ваша мосць розуміє, що на жовнірів покладатися не можна, вони збиті з пантелику генералом Косцюшком. Військо польське не здатне погасити пожежу, яка спалахне у Варшаві, воно на боці прогресистів. Отже, еліта польська покладається на російське військо.

Генерал Ігельстром вже й не слухав Боскампа. Він і без нього розумів, що на активні дії королівське військо не здатне. Впевнився і в тому, що очолює підпілля Ян Кілінський, і картав себе за те, що так необачно прогавив небезпечного злочинця. Як тільки Боскамп Лясопольський пішов, Ігельстром скликав командирів частин гарнізону й оголосив стан облоги. Спільники конфедератів — литовський гетьман Косаковський, генерал війська польського Ожаровський — попросили Ігельстрома взяти під свою охорону арсенал.

— Ви правильно розсудили, панове. Ми допоможемо зберегти арсенал до тих часів, коли військо польське звільниться від шкідливого впливу революційних ідей і доведе свою здатність бути надійним захисником корони.

А в той час, коли Лясопольський доповідав генералові Ігельstromу про небезпечні наміри варшавської громади, в дружини Яна Кілінського наступали пологи. Чоловік заклопотано порався біля неї, налив у мідну балію теплої води, приготував білизну і вже зібрався йти за повитухою, коли почувся тривожний стукіт у двері.

— Пане добродію, тікайте, бо вас мають заарештувати, — схвилювано промовив незнайомий польський жовнір, що виріс на порозі, як тільки Кілінський відчинив двері.

Сказавши це, гість зник, мов сновидіння, а чоботар наспіх накинув на себе кобеняк, засунув за халяву ножа. Яся помітила це, заводала:

— Благаю, не покидай мене!

Кілінський, не кажучи ні слова, метнувся за поріг. Внизу на східцях мало не налетів на російського офіцера в супроводі конфедератського жовніра.

— Чи не скажете, де тут мешкає пан Кілінський? — спитав офіцер.

— В оті он двері, проше пана, — показав чоботар наверх, на свою квартиру, і збочив, щоб дати йому дорогу, а сам щодуху помчав до своїх соратників, щоб підняти громаду до бою.

— Бом! Бом! Бом! — здригнулася Варшава тривожними звуками дзвонів. З дерев і дахів шугнуло в небо сполохане птаство. Дзвони загули водночас з усіх костьолів — Святого Хреста, Домініканців, Святого Яна, Бернардинського, з монастиря Павлинів. Тепле квітнєве повітря сповнилося також звуками ріжків. Горласті покличники гасали по місту:

— До броні! До броні! — чулося звідусіль.

Кравці, шевці, різники, конюхи й погоничі, ткачі, кожум'яки, шорники, телсі, стельмахи — весь ремісничий люд хапався за

зброю, а хто її не мав — брав у руки сокиру, залізний гак чи звичайнісіньку голоблю і вибігав на вулицю.

Тиха й спокійна Варшава враз перетворилася на Содом і Гоморру. Повсюдно чулися вигуки, зойки, прокльони, уривки патріотичних пісень. Все змішалось в суцільний клекіт, злилося в єдину бурхливу ріку, яка налягала, напирала на перепони, ламала, трощила, виривалася з тісних берегів, намагалася заповнити весь світ могутнім потоком стихійної сили.

- Бе-ем! Бе-ем! Бе-ем!
- До броні!
- Нех же вольность!
- Ойчизна не згинела!
- До броні!
- Бо-ом! Бо-ом! Бо-ом!..

Вихорем мчались кудись вершники, кінські копита викрешували іскри з гранітного бруку варшавських вулиць.

- Бо-ом! Бо-ом! Бо-ом! — шаленіло дзвонами небо.

Так починався у Польщі страсний четвер 1794 року.

Могутня людська лавина рухалася із вузьких, мов гірські ущелини вулиць і завулків Старого М'яста.

Над головами повстанців похитувалися голоблі і коси, списи, рушниця і звичайнісіньке дрюччя — все, чим можна було трощити, руйнувати, бити. Колони прямували до центру столиці. Там, на плацу перед ратушею, стояли в оточенні повстанців керівники повстання — Ян Кілінський і різник Сіраковський.

Сіраковський гуртував патріотів у загони, призначав командирів і наказував їти громити зброярні, майстерні й крамниці, власники яких не пристали до повстанців. Великий загін озброєних рушницями ремісників Ян Кілінський ще зранку послав брати арсенал. Генерал Ігельстром запізнився. Поки російське військо підоспіло до арсеналу, він вже знаходився в руках повстанців.

Захоплені в арсеналі гармати патріоти націлили в напрямок Медової вулиці, на резиденцію російського посла, на штаб російських військ і почали стріляти, але снаряди вибухали далеко від цілі. Тоді Кілінський відрядив вістового, щоб негайно припинити гарматний вогонь, а сам із тисячею озброєних рушницями, косами й дрюччям ремісників поквапився на Медову вулицю, де знаходився штаб Ігельстрома. Та російський гарнізон був напogотові. Там уже встигли залагти в оборону. Пролунав залп, і натовп повстанців відсахнувся назад, мов хвиля у відкрите море. Тоді Кілінський повернув зі своїм загonom на вулицю Довгу, сподіваючись захопити штаб Ігельстрома з тилу. Всі вулиці навколо штабу: Медова, Довга, Госпітальна, Сенаторська і Маршалковська — були зайняті російськими солдатами, які ховалися за будинками, за барикадами, спорудженими наспiх із каміння бруківки, знятих із будинків воріт, колod, сміттєвих ящиків — зі всього, що під руку траплялося.

Ян Кілінський наказав повстанцям лізти на дахи навколишніх будинків і звідти вести вогонь. Велике сум'яття охопило росій-

ських солдатів, коли кулі посипалися зверху, з прилеглих до Маршалковської вулиці будинків. Повстанці розстрілювали оборонців без промаху, кожна ціль була як на долоні. З жахом заметушилися оборонці штабу, але не відстрілювалися, бо на це не було наказу. Такі накази не раз посилав Ігельстром, але вони до війська не доходили, тому що усіх штабних гінців повстанці затримували на дорозі. В найкритичніший момент зі штабу Ігельстрома вирушив полковник Гагарін, щоб організувати на Маршалковській оборону. Але й він не дістався цілі.

В цей час до генерала Ігельстрома прибув королівський ад'ютант генерал Бишевський.

— Іменем його величності прошу вас вивести військо за Віслу. Король не бажає марного пролиття крові.

Ігельстром нервово відповів:

— Але ж я мушу захищатися!

— Я мав честь передати вам наказ короля.

— Його величність не спроможний приборкати революціонерів.

Нам залишається покладатися на власні сили.

— Ви дієте всупереч його волі й вимогам варшавської громади.

— Громади? — визвірився на Бишевського Ігельстром і показав у вікно на похмуру, грізну, готичного стилю споруду Бернардинського костюлу, з вікон якого безперервно спалахували постріли. — Он вона, громада ваша! Не її бажання належить нам поважати, а тих, що складають честь і велич Речі Посполитої. Вожді конфедерації, визнаної його величністю, еліта нації польської, попросила нашої допомоги. З волі імператриці й за згодою вашого короля я прийшов сюди, щоб захистити Польщу від бунтівників, і я це завдання виконаю!

Бишевський повернувся до Понятовського ні з чим. Король розгубився. Він не знав, що робити, щоб відновити в столиці порядок, повернути їй спокій. Маневруючи між двома угрупованнями — прибічниками Тарговицької конфедерації і конституціоністами, які за покликом генерала Косцюшка підняли повстання, вінценосець ладен був пристати до кого завгодно, аби навести лад, аби втихомирити всіх. Його непокоїло також: яка доля вготована йому повстанцями, котрі неблаганно наближаються до резиденції.

З острахом вийшов на кружганок, щоб глянути у бік Маршалковської, звідки долинала стрілянина. Жах охопив його, коли він побачив на подвір'ї таку картину: гвардійці охорони лаштувалися залишити палац. Король викликав їхнього начальника — капітана Стршалковського і спитав:

— Чому я не бачу гвардійців на своїх постах?

Стршалковський відповів:

— Ваша величність, вітчизні нашої загрожує лихо — ми підемо, щоб виконати свій обов'язок перед нею, а потім повернемося до палацу. Вам не загрожує небезпека.

І гвардійці на чолі зі своїм командиром покинули подвір'я резиденції короля.

Ніколи Понятовський не був для Польщі таким зайвим і непотрібним, як у ці дні. Їй потрібні були генерали Косцюшки, шевці Кілінські, ковалі Врублевські з їх гаслом «Єднаймо наші душі!».

Стрілянина на Маршалковській та Госпітальній вулицях почала вщухати, а невдовзі й зовсім стихла. Кілінський наказав припинити вогонь.

Помахуючи білою хустийкою, він зійшов з даху Бернардинського костюлу і в супроводі кількох озброєних ремісників попрямував до барикад. Назустріч їм підвівся бородатий солдат, за ним — другий, третій.

— Чому не стріляєте? — спитав Кілінський бородатого російського солдата Григорія Слєпньова.

— Наказу такого командири не дають.

— Такий наказ є. Ось він. — Кілінський витяг із-за пазухи папірця. — Ми знайшли у затриманого нами вистового. Так що могли б стріляти. Але для чого це братовбивство?

Григорій мовчки розвів руками. За його спиною стовпилось декілька російських солдатів, вони суворо дивилися на повстанців.

— Де ваш командир? — спитав його Кілінський.

— Царство йому небесне... Вбито.

— Віднесіть усіх убитих та поранених до шпиталю. Даю на це годину. Наші люди не будуть стріляти, якщо не почнете першими.

Солдати здивовано озирали Кілінського: одягнутий в звичайнісінький простий одяг, в широкі, як у запорожців, підперезані червоним поясом шаровари, в стареньку чумарку. Хлоп хлопом, а розмовляє, мов начальник.

— А хто ти такий? — несміливо спитав бородатий солдат.

— Я командир повстанців... Дозволю тебе запитати, пане жовнір, чого ти прийшов до нас зі зброєю?

Григорій здвигнув плечима, озирнувся на своїх соратників і відповів:

— Невільні ми, солдати. Наш обов'язок — командирів своїх слухати... Казали нам — якісь ревіліцінери об'явилися у Польщі, якобінці якісь, на Росію навалою збираються йти, як татари колись, землю нашу пљондрувати, храми святі нищити... А ти, бува, не той, не ревіліцінер? — посмішав солдат.

— Перше скажи, хто ти єси, руський жовнір, а тоді й моє слово почувеш, — сказав Кілінський, усміхаючись.

— Слєпньов я, хлібороб, Куракіна-князя кріпак.

— Кріпак... — задумливо відповів Кілінський і зітхнув, — а ви хто єсте? — звернувся до інших солдат.

— Та такі ж, як і всі, — від рала, від коси.

— А я швець, теж робітна людина, і мої руки мозолями вкриті від шевської дратви. Чи гоже нам, браття, зобиджати один одного?

— Значить, ти не той... не ревіліцінер? — ткнув Григорій пальцем у груди Кілінського.

— Кажу тобі — швець я.

— Добре ти сказав, чоловіче. Негоже нам оце братовбивство.

— Нам не вас би, а своїх панів нищити — Потоцьких, Ржевуських та Браніцьких. А коли ви їх спинами своїми заступили, то мусимо крізь ваші груди кулі в них пускати... Ідіть собі додому, брати-жовніри, бо не з вами битися волимо, а з тими, хто крив нашу і вашу ссе... От бачиш, майстер я, дороге чобіття шию, та все для панів. А самому взутися нема в що. І голодні ми, майстрові люди, і ніщі, бо пани нас оббирають. А хочемо взутими й ситими бути, бо трударі ми. Отож, руські жовніри, не з руки нам битися з вами. Зі своїми, домашніми ворогами досить клопоту маємо.

— То що ж робити, браття? — повернувся Слєпньов до своїх товаришів.

Солдати мовчки склали на землю рушниці, і на Маршалковській вулиці все замиралося.

В цей час вистовий доповів, що повстанці прорвалися із Святоюрської вулиці на подвір'я штабу і їм потрібна негайна допомога. Звідти й справді долинала шалена стрілянина, і Кілінський повів своїх стрільців на Святоюрську. Підмога прибула вчасно, саме тоді, коли повстанці почали було відступати, бо багато їх було перебито, а в живих кінчалися набої. Тисяча стрільців на чолі з Кілінським навалилися на штаб начальника царського гарнізону. З вікон несамовито відстрілювалися, але ніщо вже не могло зупинити грізної лавини. Ще один натиск — і затріщали масивні різьблені двері генеральського кабінету, наспіх забарикадовані чим трапилося.

Сполотнілий від жаху, стояв Ігельстром у кутку біля чорної шафи. Розлючений натовп поривався до нього, але Кілінський вгамував повстанців і з в'їдливою іронією звернувся до начальника гарнізону:

— Ви не стримали свого слова, пане генерал. Обіцяли, що ваша охорона не стане затримувати мене, коли прийду, а що ж вийшло? Це не робить вам честі.

— Бидло! — в безсилій злості простогнав Ігельстром.

— Мовчіть, пане, зайві слова можуть вам зашкодити, — суворо зупинив його швець. — Не бійтеся, ми не душогиби. І життя вам залишимо. Ось лише мотузаччя оце здеремо з вас, бо воно вже вам ні до чого, — сказав Кілінський і зірвав з Ігельстрома генеральські аксельбанти.

Тим часом в усіх кутках Варшави клекотіла битва. Ремісники й солдати коронної, що покинули короля й пристали до поспільства, громили магнатські палаци, а їх господарів ловили й спроваджували в каземати Брюлевського замку.

На площі біля магістрату зібрався великий натовп.

— Президента на очі! Президента! — гукали звідусіль.

Президент варшавського магістрату Закревський, якого обивателі знали як прихильника конституції і патріота Речі Посполитої, вийшов на балкон.

— З якою вимогою прийшли, брати? — спитав він, виждавши, поки вгамується схвильоване юрмище.

Наперед вийшло троє. Один з них сказав:

— Просимо віддати нам на поталу конфедератів. Ми хочемо покарати зрадників, а жовніри наші ховають їх у Брюлевській кам'яниці.

— А кого саме карати хочете? — спитав Закревський.

З натовпу почали вигукувати:

— Щенсного, Потоцького!

— Четвертинського!

— Забелу!

— Рагінського!

— Грабовського і Пентку!

— Браніцького!

— Царських шпиків Вульфєрта і Лясопольського!

— Ожаровського і біскупа Масальського!

— Смерті їм! Смерті!

— До страти!

Із натовпу вигукували все нові й нові імена. Президент із жахом ухопився за голову: серед тих, кого повстанці вимагали негайно стратити, були й зовсім невинні.

— Брати патріоти! — намагався перекричати всіх Закревський. — Голос народу то є голос божий. Приймаю ваші справедливі вимоги. Зрадники вітчизни мають бути покарані. Магістрат створить надзвичайний трибунал, який розбереться у всьому. Але прошу вас не чинити свавілля.

Натовп поступово вгамувався. Ремісники знали й поважали свого президента, він захищав їхні права на сеймі, як міг, — стримував свавілля магнатів. Люди Закревському повірили і вже спокійно розійшлися.

Та не всі повстанці були у президента. Його умовляння не дійшли до віддалених куточків Варшави, і в той час, коли Закревський розстався із втихомиреною делегацією, з ремісничих передмість рухалася до Брюлевського замку грізна лавина месників.

Розділ сімнадцятий НАРОДНИЙ СУД

Відчуваючи небезпеку, маршал Тарговицької конфедерації Фелікс Потоцький та його найближчі соратники ще напередодні повстання покинули Варшаву, і, коли над столицею загули дзвони, вони були вже у Краківському передмісті. Там на невеличкій, але пишній дачі Браніцького, що причалася в густому парку за високими кам'яними мурами, сховалися керівники конфедерації від помсти, від гніву народного, від усього світу.

Софії, яка завжди супроводжувала Потоцького, в цей час не було з ним. Вона гостювала у варшавських панів Лянцкоронських. Тут теж панувала тривожна напруженість, непевність, страх за завтрашній день. Господарі відчували себе як на пательні, під яку ось-ось повинні піддати вогню.

Софію це пригнічувало. Звична до залищань титулованих пестунів, до веселощів, занудьгувала, відчула себе самотньою. Вона жадала гострих відчуттів, які збуджували б нерви, примушували тріпотіти серце, клекотіти у жилах кров.

Та ось до Лянцкоронських завітав переодягнений у просту обивательську одягу ад'ютант Потоцького. Він сказав, звертаючись до Софії:

— Графине, маю наказ негайно доставити вас на дачу великого гетьмана Браніцького. У Варшаві небезпечно залишатися.

Софія, не виказуючи ні тривоги, ні заклопотаності, спокійно підвелася з крісла, оглянула себе в дзеркалі і мовчки пішла за ад'ютантом. Вона з задоволенням покидала це сповнене нудьги й похоронної тиші пристановище.

На подвір'ї їх чекав старенький, простий візок з машталіром на передку.

— Цей візок, як і моє убоге вбрання, не повинні привертнути увагу повстанців, — пояснив ад'ютант, начеб вибачаючись, що змушений пропонувати графині не достойний її екіпаж.

Візок викотив із двору. Навколо було безлюдно і спокійно. Вони викотили на Святоюрську, що вела до аристократичних кварталів Варшави. Вулиця була заповнена збудженими людьми.

— Зупинись! — наказала Софія машталіру.

Ад'ютант здивовано глянув на неї.

— Графине, тут небезпечно, треба їхати...

— Я не терплю, коли мені перечать! — владно сказала Софія.

Вона звеліла йому злізти з візка.

— Але ж мені наказано вас доставити до пана Потоцького.

— Я дам вам записку.

Софія вийняла із сумочки олівець, папір і вивела незграбними літерами: «Любий мій, їду дивитися на заколотників. Не турбуйся. Бог мене збереже».

Кучер сіпнув віжки, візок рушив, а збентежений ад'ютант залишився на бруківці, не знаючи, як йому дістатися до Краківського передмістя.

З-за рогу Святоюрської вулиці і Негоціантів виринули масивні сірі вежі Брюлевського замку. Туди поспішали ватаги зівак. Софія наказала машталірові їхати за ними. За хвилину візок зупинився на Замковій площі. Там було багато народу, але панувала тиша. Чути було лише стукіт сокир та перемовку теслярів, що споруджували шибениці.

Нарешті теслі закінчили роботу. Сім шибенець вишикувались перед чорною брамою замку.

Дрібно загули бубни, заревіли труби і заглушили іржавий скрегіт брами, яка, наче велетенська пащека, розчинилася.

Першим вивели князя Четвертинського. Один із наймогутніших людей шляхетської Польщі, принижений, ішов за вчорашнім своїм хлопом, пташником Дзекунським. Князь хапав пташника за руку, обливався сльозами, просив дарувати йому життя.

До натовпу звернувся ремісничий обвинувач, майстер теслярського цеху Шустинський:

— Панове! На цьому місці зараз стануться події, про які висловлюватися голосно забороняється. Подобається те, що зараз побажите, чи ні — звольте мовчати. А хто подасть голос — повисне на цій же споруді!

Шибениця виявилася занадто високою, зі стільця не можна було дістати зашморг, і муляр Дулгерт із пастухом Кліоновським, які поралися тут, проштовхнулися крізь натовп до Софіїного візка і, не питаючи дозволу, підкотили його до шибениці.

Кров захолола в жилах Софії. Не встигла вона опам'ятатись, як цупкі руки муляра охопили її стан і, наче пір'інку, опустили з візка на землю перед самісінькою шибеницею.

— Стійте тутка, пані, це видовисько саме для ваших очей, — усміхнувся Дулгерт.

Дзекунський нахилився до Четвертинського:

— Востаннє прислужу вам, пане.

Він висадив князя на візок, накинув на шия зашморг, стьобнув батогами коней, і князівські ноги задріботили в повітрі.

За Четвертинським привели віленського єпископа Масальського, потім Рагінського, якого генерал Ігельстром призначив обвинувачем у справах повстанців, за ними — Пентку, колишнього члена провізоріальної ради, донощика Грабовського і, нарешті, дипломата Лясопольського.

Софія здригнулася від несподіванки. «Ні, ні! Це марення, страшне сновидіння!» — майнуло в її свідомості. Але то була дійсність — жахлива, неймовірна дійсність. Ні, серце красуні не сповнилося співчуттям чи жалістю до свого колишнього господаря, насильника і шантажиста. Жах, що опанував Софією, змінився радістю: тут, на площі перед мовчазними Брюлевськими мурами, разом з Лясопольським вмирає її таємниця, розкриття якої могло б згубити грекиню. Хто ще, крім Лясопольського, носив у собі цю таємницю? Юзеф Вітте. Але вона не боялася свого чоловіка. Хіба наважиться гонористий шляхтич визнати перед усім світом, що женився на купленій жебрачці? Ні, херсонський комендант мовчатиме як риба!

Непорушно стояла Софія і насторожено спостерігала, як поруються навколо Лясопольського душогуби. Чи бачив він у цю мить свою красуню? Мабуть, ні. Каламутні очі його вже не світилися свідомістю, а тіло доживало останні хвилини. Покірно прийняв Лясопольський повстанський зашморг.

Софія, щоб не бачити того, що станеться в останню мить, заплющила очі. Почувся глухий стогін, тупий удар об землю, грекиня підвела повіки і побачила, як тіло Лясопольського незграбно корчилось на землі. Тоді вона стягнула з себе шовковий шарф:

— Це бендзе мощно, пане інстигатор.

Шустинський мовчки прийняв від неї ту шаль, попробував на міцність і передав Дзекунському.

Ні повстанський обвинувач — інстигатор, ні пташник, який під тягнув на тій шалі Лясопольського, не підозрювали, що ця пані — агент імператриці Катерини, наложниця Фелікса Потоцького. А якби про це довідалися, то знайшли б і для неї місце на перекладині поруч із Лясопольським.

Вже натовп почав рідшати, коли знялася колотнеча: до місця страти волокли якогось пана. Він упирався, волав, кликав на поміч, намагався щось пояснити, але на це ніхто не зважав. Шибениці всі вже були зайняті, і для нього знайшлося місце на брамі Брюлевського замку. То був чиновник магістрату. Його схопили, коли він ішов до щойно створеного трибуналу з обвинувальними паперами на державних злочинців-конфедератів, яких, за постановою революційної ради, повинні були судити.

Коли про страчених довідався президент магістрату Закревський, він прибіг на Брюлевську площу, але вже було пізно. Задихаючись, ледве вимовляючи слова, він почав докоряти повстанцям. Ті понуро слухали його, винувато схиливши голови, а коли Закревський покинув площу, мовчки зрубали шибениці та й розішлись, не дивлячись зустрічним у вічі.

Увечері озброєний загін ремісників на чолі з Яном Кілінським вирушив до Краківського передмістя Варшави, щоб арештувати головних злочинців — Фелікса Потоцького і Ксаверія Браніцького. В райському куточку великого гетьмана повстанці не знайшли нікого. Вожді конфедерації, яких попередила Софія, заздалегідь наживали п'ятами.

Розділ вісімнадцятий

ІМПЕРАТРИЦИН ПЕРЕПОЛОХ

Сентенція про Мономахову шапку ніяк не пасувала імператриці Катерині II. Державні справи не дуже обтяжували її. Навіть над найскладнішими міжнародними й політичними проблемами вона довго не замислювалася. Кмітлива, самовпевнена й смілива, Катерина легко і швидко знаходила рішення, важливі накази віддавала часом на ходу, зустрівши того чи іншого державного сановника десь у коридорі палацу, на прогулянці у парку чи в кімнатах розваг — Ермітажі. При цьому вона не сумнівалася, що той наказ буде виконано. І ніхто з виконавців не смів замислитись над тим, чи справедлива воля імператриці, чи ні, постійно відчуваючи над своєю головою дамоклів меч, занесений зловісним всеросійським кнутаобійцем Шешковським.

Інколи Катерина скликала державну раду. Вона уміла уважно вислухати кожного промовця, не перебивала нікого, не наполягала, навіть підтакувала на знак згоди. І ніхто не підозрював, що скликання державної ради — то лицемірство, фальшива гра в парламентаризм. Імператриця приходила на раду з готовими рішеннями, узгодженими з одним із найближчих своїх фаворитів.

Була цариця розумною та енергійною, але більше кипучою енергії витрачала на інтимні, а не на державні справи... Брати Орлови, Потьомкін, Мамонтов, Розумовський, Єрмолаєв, Новосільцев, Панин, Васильчиков, Корсаков, Ланський, брати Зубови — не перелічити всіх коханців імператриці, сановних і несановних, титулованих і нетитулованих, полководців і рядових. Всі вони виходили з царських покоїв щедро обдарованими — хто титулом, хто званням, хто посадою, хто маєтками. Навіть дворцевий грубник Чорнозубов, що сподобався імператриці, за одну-однісіньку ніч «заробив» у її ліжку дворянський титул, полковницький чин і маєток з десятима тисячами кріпаків у Чернігівській губернії.

Дворцевий фаворитизм не був таємницею. Романи заводила не лише імператриця, а й придворні дами і державні мужі. Про це знали як у Росії, так і за кордоном, оскільки іноземні послы докладно інформували своїх монархів про все.

Фаворити Катерини поглинали величезні кошти. Англійський посланник Гарріс та історик Кастер підраховали, що імператриця витратила з державної казни на своїх коханців більше 300 мільйонів карбованців. Якщо врахувати, що річний бюджет Росії не перевершував тоді 80 мільйонів, а друга російсько-турецька війна обійшлася країні в 40 мільйонів карбованців, то можна уявити, яким важким тягарем лежало солодке життя Катерини на плечах закріпаченого нею селянства.

В останні роки життя вона пристрастилася до юних красунь. В спеціальних приміщеннях палацу утримувались дівчата-підлітки, з якими імператриця влаштовувала лесбійські ігрища. Серед них були селянські діти, відняті силоміць у батьків-кріпаків, невільниці, куплені на ринках Туреччини та Єгипту, а також і благородні, із знатних російських родин.

Якось на випускному вечорі у Смольному інституті Катерина за примітила доньку Суворова.

— Віддайте її до мого двору, — сказала вона полководцеві.

Олександр Васильович зрозумів, куди імператриця гне палицю, і відповів:

— Вмерти — умру за тебе, матінко-государине, але Суворочки своєї тобі не віддам.

Катерина скипіла злістю, та відняти у Суворова єдину дитину не наважилася. Він був уже на той час знаменитим воєначальником, його поважали в армії, і таке насилля над ним могло викликати ненависть у вищих офіцерських колах, а саме цього імператриця боялася. Та все ж вона відомстила Суворову, виславши його разом із донькою в один із глухих маєтків, з заборонаю навідуватися до столиці.

Катерина могла обійтися без Суворочки, але важко було їй без Суворова, тому незабаром змінила гнів на милість: йшла російсько-турецька війна, і здібний полководець потрібним був там, на театрі воєнних дій.

Знадобився Суворов і сьогодні, коли до Петербурга дійшли три-вожні вісті про події у Польщі. Самовпевнена, сповнена холодного глузду й міцної волі імператриця вдруге за все своє життя втратила самовладання. Вперше нею опанувала розгубленість двадцять років тому, коли вона дісталася про зайняття Пугачовим Казані. І ось новий удар: повстанці заволоділи Варшавою і створили там свою адміністрацію. Половина російського гарнізону була знищена, полки Тормосова і Муромцева розбиті. Повстанський вождь генерал Косцюшко об'єднує навколо себе усіх патріотів. Під його прапори сходяться ремісники, селяни, дрібна шляхта, дезертири королівської армії, навіть духовенство...

Вислухавши все це детальне повідомлення, Катерина, затуливши долонями обличчя, похилилася назад, на високу спинку оксамитового крісла. Вона розуміла, яка велика небезпека нависла над Польським королівством, а значить і над Російською імперією.

— Де зараз Суворов? — спитала Катерина канцлера Безбородька.

— Смію нагадати про повеління вашої величності залишити генерал-аншефа Суворова на рубежах між Поділлям та Єдїсанню. У Тульчині він і досі.

— Зараз там нічого робити Суворову. Велить йому іти на Варшаву і встановити там належний лад, — наказала імператриця.

Розділ дев'ятнадцятий

БИТВА ПІД МАЦЕЙОВИЦЯМИ

Повстанці займали оборону під Мацейовицями. Нашвидкуруч рили окопи, валили дерева, лаштували редути із товстелезних дубових і соснових колод. Гармаші коронної, які пристали до Косцюшка, звивали запальні гноти, викочували на позиції гармати.

Генерал Косцюшко носився на білому коні від редута до редута, перевіряв надійність укріплень, підбадьорював повстанців теплим командирським словом.

Кінні дозорні донесли, що зі сходу рухаються царські війська, а з заходу суне прусська армада. Над головами повстанців збиралися грізні осінні хмари. Збуджено шугало у високості гайвороння, віщувало велику негоду.

В цей час у Мацейовицях, у родовитих шляхтичів Поблоцьких, зібралися начальники повстанських загонів. Це були багаті пани із Кракова і Варшави, Любліна, Пшемисля і Новогрудка, офіцери і такі, що ніколи не нюхали пороху. Всі вони ненавиділи конфедератів, які накликали на Польщу іноземну навалу. В перші дні повстання ці командири хоробро билися за «цалосць і неподлеглосць» Речі Посполитої під Проминками і Хелмом, Берестям і Варшавою, енергійно проголошували якобінські гасла, занесені до Польщі вітрами Французької революції. Коли ж повстанський вождь Косцюшко оголосив знаменитий Поланецький універсал, шляхта настожилася, принишкла, замислилася.

Господар дому Вацлав Поблоцький, вже в солідному віці, сутулий, але досить рухливий чоловік, у старовинному, з золотими позументами камзолі, щедро приймав звитяжне шляхетство, пригощав бігосами, смаженими поросятами, частував дорогими винами. Він запобігливо увивався навколо гостей, погукував на слуг, а потім знову продовжував викладати свою думку:

— Я ж кажу, панове, що ціалосць і неподлеглосць — то наше свенте гасло. І вольносць — діло праведне. Але якої вольносці хоче Косцюшко? Читали Поланецький універсал? Тим універсалом пан генерал проповідує рівність для всіх — і для вродзонного шляхетства, і для ремісника, і навіть для хлопа, ба ще й землю йому обіцяє. Вельми небезпечні ідеї в тому універсалі, скажу вам щиро. От я маю двісті кріпаків. Одержить хлоп землю — та й піде собі, і я залишусь без робочих рук. А хто скотину доглядатиме? Хто рало тягатиме в полі? От вам і вольносць. Такі універсали доведуть нас до розору. Ні, панове, не по дорозі нам з Косцюшком.

Поки шляхтичі-ватажки ласували бігосами та наливками, рядові повстанці готувались до зустрічі з ворогом. Точили коси, шаблі, чистили кремінниці, гармаші сушили над багаттям гноти, напихали порохом і ядрами чавунні пащеки гармат.

З найближчого шанця запахло вареною сочевицею — незмінною стравою польського селянина. Дозорний озвався з вершини старої смереки:

— Поїсте сочевиці, а пруськими ядрами закусите.

В окопі не зважили на дотеп, кожен мовчки займався своїми справами. Один з повстанців, циркульник Леон, насідав на Григорія Слепньова з гострим уламком, щоб той поголився:

— Пристав до поляка — то й твар польську май. Залишимо тобі вуса, бо без них — який ти вояк?

— Братці, пощадіть. Позбавити мене бороди — все рівно що дівчину честі, — якомога упирався Григорій.

— Помилуємо, якщо скажеш, чого до нас пристав, — сказав Леон.

Григорій враз змінився в обличчі, від жартівливого настрою не лишилося й сліду. Він змахнув жорсткою долонею сочевичні зерна з бороди, суворо глянув на Леона.

— Скажи перше ти, що тебе привело в оці шанці, тоді й моє слово почуєш.

Цирульник знизав плечима:

— Я ж поляк, голяр пана Поблоцького. Пан мав мене за худобину, а я ж людина, гонор маю і вольносці хочу. Ось і прийшов до Косцюшка. А ти чом тутка?

— Ти поляк — невільник, а я росіянин, теж невільник, кріпак пана Куракіна. І в мене гонор є, і я теж волі бажаю.

— Але ж ти — москаль, а за поляка голову кладеш.

Обличчя Слепньова ще дужче похмурнішало.

— Однакова у нас доля, Леоне, і вороги в нас спільні. Тут ми один за одного грудьми стоїмо.

Цирульник Леон широко глянув солдатів у очі, мовчки сховав у торбину незграбне голярське знаряддя.

— Носи собі бороду, москалю. І голову на плечах здоров зноси, — сказав і зітхнув співчутливо.

— До броні! — тривожно пролунало вздовж окопів.

Повстанці розсипалися по своїх гніздах. Дозорець стрімголов шурхнув зі старої смереки, вп'явся шкарубкими руками в скуйовжене волосся.

— Ой, братці, війська того — мов сарани! І пікінерія, і чавунниці!

Вдарили перші гармати, зашипіли моторошно ядра, затріщало зрублене картеччю гілля, скаламутніло від диму небо, тривожно закружляло вгорі сполохане гайвороння.

— Начеб прусаки палять, — сказав Слепньову цирульник Леон.

Він побував у битві під Варшавою і Вишеградом і по звуку навчився розпізнавати гармати.

Ще ближче гупнуло ядро. Слепньов перехрестився, ухопився за рушницю, висунув голову з окопу, вгруз ліктями в пухку землю бруствера.

— Ядро сліпе. Багнет надійніше! — сказав він і погладив холодну крицю.

Слепньов пильно почав вдивлятися туди, звідки стріляли. Знав: якщо вже заговорили гармати, то неминуче посуне й піхота. Цирульник Леон влаштувався з окованим дрючком поруч із Григорієм.

— Бачу, москалю, на пруссака у тебе гніву досить. А що, коли з руським жовніром віч-на-віч стрінешся?

— Що буде — те буде, — сумно промовив Слепньов.

Та ось у розташування повстанців нестримною лавиною вдерлася російська кіннота. Забряжчали шаблі, списи та коси, заіржали коні. Зойки, благання, стогін заповнили все навкруг.

Криваве сонце скотилося до обрію, пірнуло за кострубате верховіття смерек, і битва під Мацейовицями почала вщухати. Вже відповзла за свої позиції російська піхота, лиш прусаки, що наступали з заходу, пострілювали. Невдовзі бій зовсім припинився. Генерал Косцюшко — запилений, втомлений і злий — покликав до своєї схорони полковника Міончинського.

— Чому не було в бою ватажків? Допоможи мені зрозуміти причину такої чорної зради.

Міончинський ніяково копирсав землю носком ботфорта. У мерехтливому світлі соснової скіпки його обличчя щораз мінялося, і Косцюшко не міг визначити, що воно виражає.

— Скажи мені, соратнику мій, що замислили пани? Скажи. Ти себе героєм виявив під Вишеградом, я тобі вірю.

Міончинський болісно зітхнув.

— Універсали твої шляхтичі не приймають, кажуть: за що житям ризикувати, за вольносьць для хлопа?

— За ойчизну, за вольносьць для кожного поляка! — скипів Косцюшко.

— Але ж шляхтичі не згодні, щоб з ними низьке поспільство зрівнялось.

— Низьке поспільство? — ще дужче розпалився Косцюшко. — Воно однією сочевицею годується, а не ремствує, воює хоробро і вперто. А скільки того хлопа головою наклало під Варшавою та Вишеградом, під Торунню і Гданськом? Де один шляхтич поліг — там добра сотня хлопів головою наклала. То хіба ж він, хлоп отой, годувальник наш і захисник вітчизни, не здобув собі права на свободу, на клопоть землі? — Косцюшко підвівся зі збитого із соснових жердин ослінчика, підступив до Міончинського: — Глянь мені в очі, полковнику, і скажи по ширості: хіба не справедливі мої гасла?

Міончинський — високий, стрункий, в протилежність присадкуватому, але міцному, як дуб, Косцюшкові, — підвів погляд на генерала:

— Може, й так. Може, й праведні ваші ідеї, та шляхетне панство їх не сприймає.

— А ти?.. Ти, соратнику мій, сприймаєш?

Полковникові очі спалахнули натхненням:

— Не знаю, чи вціліє завтра моя голова, але я, не замислюючись над тим, чи всі ваші гасла справедливі, кинуся в найжорстокішу битву з ворогом. Це мій обов'язок перед вітчизною... Я залишаюся з вами, генерале, бо ви — єдиний, хто зумів повести поляків на захист батьківщини.

Косцюшко зрозумів, що і Міончинський, один з найближчих його соратників, де в чому не згоден з його програмою, але втішався, що полковник був вірним йому і своїй вітчизні.

В першій сутичці під Мацейовицями царське військо зазнало втрат, тому не поспішало з новими атаками. Вимушене затишшя влаштовувало і повстанців, знесилених нерівною битвою, і російських солдат, втомлених десятиденним переходом від Тульчина до Польщі.

Стояли сухі і теплі вересневі дні з прозорим повітрям, легким плином бабиного літа, пахощами соснового лісу. Між лініями оборони було з півверств, і повстанцям добре було видно, як російські солдати варять на багаттях їжу, сушать розвішані на куцах онучі, чистять піском заржавілі від нічної роси багнети. Командуючий російськими військами Олександр Васильович Суворов не починав нового штурму не лише з огляду на втомленість солдат. Він дізнався про чвари між ватажками загонів і повстанським вождем і сподівався, що воїни, рятуючи власні голови, видадуть Косцюшка так, як колись видали Пугачова його соратники.

А Тадеуш Косцюшко у супроводі полковника Міончинського попрямував у маєток пана Поблоцького, де зібралися командири.

— Ворог націлів у груди Речі Посполитої свої багнети, а поважне панство безтурботно ласує тут бігосами та наливками, — серди-

то сказав Косцюшко шляхтичам. — Ви вже двічі пропили батьківщину, чи ж забажалося згубити її втретє?

Від несподіваної появи генерала ватажки враз протверезились. Похнюпившись, вони розгублено слухали докори свого начальника. Косцюшко, знесилений неймовірним напруженням останніх днів, стомлено опустився в подане йому крісло.

— Вітчизна над прірвою. Нині вирішується її доля, а загони без ватажків. Це зрада! Страшний, непростимий злочин! — болісно сказав повстанський вождь, вітер спітнілого лоба і замовк.

Гнітюча тиша заповонила залу.

— Покиньмо чвари. Вітчизна — над усе! — підтримав Касцюшка Міончинський. Він розумів, наскільки небезпечний для справи такий розбрат. — Ви присягали перед вітчизною, то як могли в таку лиху годину покинути її напризволяще?

Офіцер коронної, родовитий шляхтич із Замостя Дезко Гавдзинський наважився заговорити:

— Виходить, що не вітчизну захищаємо, а вольносьць здобуваємо для хлопа. Скасуйте Поланецький універсал, пане генерал, бо тим універсалом ви порушили древні закони й покони, гідність шляхетську принизили.

— Я не бачу різниці між тим, що твердять зрадники конфедерати, і тим, що кажете ви, пане капітан, — скипів Косцюшко.

— Різниця є. Конфедерати накликали на Польщу іноземну навалу, а ми проти іноземців грудьми встали, — розпалився Гавдзинський.

Підбадьорені сміливістю свого однопумця, ватажки схвильовано загомоніли. Вражений згуртованістю шляхти, Косцюшко розгубився. З неймовірним напруженням, стримуючи у собі кипучу ненависть до оцих вгодованих, мов кабани, панів, намагався розбудити в них совість, патріотичні почуття. Але шляхта залишилася невблаганною.

Господар дому Поблоцький облесливо зігнувся запитальним знаком перед Косцюшком:

— У пана генерала занадто втомлений вигляд. Маю честь запропонувати вашій мосці для спочинку затишну кімнату.

Генерал справді відчував велику втому. Довгі безсонні ночі, турботи та турботи знесли його. Хоч яким бридким здавався йому господар маєтку, а все ж прийняв Косцюшко його пропозицію.

Та не зразу заснув командуючий повстанцями. Тривожні, непокійні думи не покидали його. «Що робити? — питав він сам себе. — Зрадливе панство небезпечно. Заради збереження своїх привілеїв воно ладне на будь-яку підлість. О вітчизно моя, мати рідна, чому у тебе такі зрадливі діти? Вони двічі віддавали тебе ворогам на поталу, двічі продавали. Невже суджено тобі лихою долею і втретє бути проданою?.. Єдність... Як бракує нині єдності!.. Що ж... Доведеться пожертвувати Поланецьким універсалом...»

Звістка про скасування універсалу швидко розповсюдилася серед повстанців. Григорію Слєпньову розповів про цю новину його товариш Леон.

— Кепські справи, москалю. Генерал Косцюшк позадкував перед шляхтою, скасував Поланецький універсал... От тобі й воля!

— Де таке почув?

— Про це й горобці під стріхами цвірінькають... Мазури вже п'ятами наківали. І Вишеградська залага наполовину порідшала. Тікають селяни по домівках, не бажають воювати за шляхту.

— А я ж так вірив вашим обіцянкам! Так вони душу мою зігривали! — забідкався вражений неприємною новиною Григорій Слєпньов.

— Не тужи, москалю, і на моєму серці камінь важкий, а що діяти? До пана не повернуся — закатує. А буде бій — весь гнів, всю злість свою на ворога вихлюпну!..

До генерала Косцюшка прибув суворовський парламентар полковник Іслєнев. Він сказав:

— Маю честь від імені командуючого російської армії запропонувати вам мир. Ось наші умови: ви повинні негайно скласти зброю, а загони свої розпустити. Вашій особі гарантується свобода і недоторканість.

Косцюшко гірко посміхнувся.

— Ви радите, щоб я купив собі життя і свободу ціною смерті моєї вітчизни, щоб покрити ім'я своє і честь народу свого чорною ганьбою?

— Генерале, але ж ваші шанси на перемогу такі мізерні!.. Власне, у вас їх зовсім нема... Селянство відвернулося від вас, шляхта теж. На кого надії свої покладаєте? На ремісників, селян та на крамарів-євреїв? Подумайте, чи зможе ваше недисципліноване війсьсько, озброєне вилами та сокирами, протистояти арміям двох могутніх держав?

— Пане полковнику, ви представник командування армії її величності. Стверджуючи свою повагу до вас і до місії, з якою ви прибули сюди, маю честь іменем народу польського оголосити вимогу: покиньте нашу землю. — Голос Косцюшка звучав рішуче і впевнено.

— Це ваше останнє слово, генерале?

— Так.

Парламентар зітхнув:

— Поважаю вашу мужність, генерале. На жаль, мушу заявити: якщо не приймете наших умов, змусимо повестися з вами, як з ворогом. Не накликайте на себе лиха. Раджу ширю.

— Здається, пане полковнику, нема вже нам про що розмовляти.

Іслєнев підвівся, розвів руками:

— Дуже жалкую, дуже... І генерал-аншеф Суворов вельми засмутиться, довідавшись, що розмову нашу доведеться продовжити словами гармат...

Косцюшко нічого не відповів. Мовчки випровадив Ісленєва за поріг і наказав полковникові Міончинському забезпечити недоторканність родійського парламентаря при виході з розташування повстанського війська.

Олександр Васильович Суворов сидів за наспіх збитим з сирих соснових дощок столом у штабному наметі, безжурно сьорбав гарячу каву з глиняної філіжанки. За цим заняттям і застав його полковник Іслемєв.

— То що — будемо воювати чи кейфувати? — таким питанням зустрів він свого посланця.

Ісленєв почав було доповідати офіційно, але генерал-аншеф перебив:

— Годі, годі! Формальні рапорти незручно слухати з філіжанкою в руках. Не доповідай, а розповідай — як там Косцюшко?

— Генерал Косцюшко наполегливий і впертий. Він відхилив наші умови. А ще вимагає покинути Польщу.

— Що ж.. Рішучість нашого супротивника гідна поваги. Бридко було б, якби він припав до моїх ніг просити пощади. — Суворов віддав денщиківі філіжанку, заклав за спину тонкі, жилаві руки і заклопотано заходив по намету. Ісленєв не зводив погляду з генерал-аншефа, вичікував його рішення. Нарешті Суворов зупинився навпроти полковника і так, начеб сам до себе, задумливо промовив:

— Помилуй боже! Завтра доля ще одного Омелька важким каменем упаде на мою душу, — і перехрестився на похідний образок у кутку намета. — Господи, прости!

Як тільки засутеніло, у наметі Суворова зібралися генерали — Ферзен, Хрущов, полковники Денисов, Тормасов, Рахманов, Толстой та інші воєначальники, чії полки стояли під Мацейовицями. Щоб упевнитись, що всі, кого викликав, прийшли, Олександр Васильович окинув присутніх поглядом і без зайвих слів сказав:

— Не прийняв Косцюшко наших пропозицій — сам на себе нехай нарікає... Панове, акцію проти повстанців мусимо починати завтра. — Суворов зупинився, подумав трохи і додав, звернувшись до генерала Ферзена: — Командувати військами наказую вам. Перевірте диспозицію полків наших та їх готовність до бою. Добре нагодуйте солдат. А вранці — з богом!

Що перемога буде здобута, ніхто у стані російських військ не сумнівався. Тут знали про розбрат серед повстанців, про те, що багато селян і ремісників покинули Косцюшка. Зважаючи на це та на обставини, що склалися у польській столиці, Олександр Васильович сказав генералові Ферзену та присутнім офіцерам:

— Отже, нічого мені тут робити. Упораєтесь без мене. А я до Варшави негайно вирушаю, бо звідти надійшли тривожні вісті. А реляцію про вікторію навздогін мені посилайте...

Зі сходом сонця 10 жовтня 1794 року під Мацейовицями загупали гармати, затріщали, зашурхотіли звалені ядрами дерева, над землею повис дим і на позиції повстанців кинулась кіннота Тормасова і Рахматова. Косцюшкові бійці, хто з рушницею, хто з косою,

сторчма пасадженою на кісся, а хто й з вилами чи дрючком, рвонувшись назустріч російській кінноті.

— На самогубство пішли поляки, — промовив командуючий російськими військами Ферзен до свого ад'ютанта, спостерігаючи бій з високого кургану, що панував над околицею.

У розпалі бою, коли повстанські загони почали рідшати, засівачи землю трупами, від села Козинець, із широкої, порослої густими чагарями балки, в бій ринулась кіннота Косцюшка, яку він тримав для вирішального бою. Почалася кривава січа. Несамовите іржання коней, дзенькіт шабель, волення порубаних заповнили все довкола. Косцюшкові вояки билися хоробро і вперто.

— Вітчизна або смерть! — лунало звідусюди.

Генерал Ферзен не відводив очей від підзорної труби. З високого кургану було добре видно, що поляки з кожною хвилиною навальніше й лютіше насідають на росіян. Він боявся, щоб полк Тормасова, який прийняв на себе головний удар, не похитнувся, що могло б загубити всю справу, і відрядив до генерала Хрущова та полковника Толстого ад'ютанта з наказом негайно ввести в бій резервні полки та щоб непомітно, маскуючись ярами та видолинками.

Захоплені напруженим боєм командири повстанських загонів, та й сам Косцюшко, не помітили, що їх оточують, і люто продовжували січу. І раптом із тилу донеслося могутнє російське «ура!». Зрозумівши, що потрапили в пастку, повстанці розгубилися, враз повернули своїх коней і помчали в напрямку козинецької балки, сподіваючись вирватися з оточення.

— Назад! — заволав Косцюшко.

Але в неймовірному клекоті бою його ніхто не чув. Польські кіннотники, відбиваючись від донських рубак, що насідали звідусіль, несамовито острожили коней, сподіваючись на порятунок. Багатьом вдалося уникнути пастки. Вирвавшись з оточення, поляки відступили до Козинця. Косцюшко зрозумів: це поразка. І все ж кинувся навздогін за своєю кіннотою, щоб зупинити її і повернути до бою.

— Назад! До броні! Вітчизна альбо смерть! — кричав він.

Озирнувшись, Косцюшко побачив, як за ним женуться шестеро російських кіннотників. Він рвучко повернув коня і кинувся в нерівний поєдинок. Ось уже вибив зброю із рук одного кіннотника, струтив коня другого, та раптом кінь сліткнувся, і Косцюшко полетів через гриву на землю. Миттю він підвівся і, не відчуваючи ні втоми, ні болю, продовжував відбиватися від ворогів, що гарцювали навколо нього й намагалися розчавити його копитами чи зарубати шаблями. Нарешті донським козакам Лосеву і Томіліну вдалося підняти генерала на списи, а третій козак, Кондрат Лисенко, в цю мить нахилився з коня і рубонув шаблею по голові. Генерал повалився на землю.

— Не вбивайте, я — Косцюшко!.. — прошепотів він.

Скінчився бій під Мацейовицями, і через кілька днів до Варшави вступила колона полонених, супроводжувана конвоїрами. Це

були колишні офіцери війська польського, що воювали на боці повстанців, ремісничі ватажки, служителі католицької церкви, які теж піднялися на заклик генерала Косцюшка. Їх вели до польської столиці на конфірмацію.

Городяни висипали на вулицю. Це були здебільша старі чоловіки, жінки та підлітки. Затамувавши у серцях біль, проводжали вони полонених співчутливими поглядами. За колоною котилася рипуча колимага. На повстанцях попомах під солдатською шинелею нерухомо лежала людина з тонкими посинілими губами, з мертвим обличчям. Тримуючись за полудрабки, пленталися за возом польський фельдшер та російський полковий лікар, якому було наказано будь-якою ціною врятувати важко пораненого генерала Косцюшка.

На Святоюрській вулиці колимагу наздогнала кавалькада вершників. Генерал Ферзен зиркнув на склеплені повіки повстансько-го вождя, нахилився з сідла до лікаря:

— При пам'яті чи ні?

— Так. І пити часто благає.

— А жити буде?

— Все в руках божих.

— На бога сподівайтесь, а самі не прогавте, — сказав Ферзен.

В цей час Косцюшко відкрив очі і спитав кволим голосом:

— Хто ви?

— Я генерал Ферзен. Доля звела нас під Мацейовицями... Ма-буть, жалкуєте, що не прийняли наших мирних умов. А тепер самі бачите, скільки крові пролито даремно.

Косцюшко гірко посміхнувся:

— Не даремно, генерале. Я впевнений: воскресне моя вітчизна, і прапор свободи запломеніє над нею кольором крові, якою так густо зросили поляки рідну землю.

— Розумію ваші почуття, але не поділяю їх, — відповів Ферзен і рушив далі, а за ним і його супутники.

Невдовзі колона зупинилася на площі, де навесні скінчили своє ганебне життя конфедерати. Відчинилась важка брама замку, і чорна пащека Брюлевського Левіафана ввібрала в себе тих, хто не встиг накласти головою в битві під Мацейовицями.

Розділ двадцятий БЛАКИТНА ГАНЧІРКА

Зиму пронудився Фелікс Потоцький у Петербурзі. Хоч створена ним Тарговицька конфедерація давно скасована і полководець залишився без війська, однак він продовжував шикувати у генеральському мундирі, приваблюючи своєю статечністю погляди столичних дам. На бенкеті, які влаштовував Потоцький у Софіїному палаці, сходилися знатні петербурзькі особи, придворні сановники. Вони вітали колишнього маршала конфедерації лицемірними поти-сками рук, фальшивими усмішками, з удаваною щирістю обіцяли

влаштувати зустріч з імператрицею. Минали дні, спливали тижні, а Катерина аудієнції не давала. З прогресистами у Польщі покінчено, Потоцький став непотрібним, і імператриця зайнялася більш важливими справами. Майже щодня приймала вона прусського та австрійського послів, напучувала, виряджаючи до Берліна, Варшави і Відня, своїх. Три європейські монархи гарячково ділили шкуру колючого польського звіра.

Це був останній, третій поділ Речі Посполитої, замордованої, втретє проданої великошляхетським магнатством.

Так і не діждався Потоцький високої аудієнції і в супроводі численного почту вирушив до Варшави. У Б'ялі-Подлясці за Брестом його наздогнала карета полковника Миколи Новосільцева. Потоцький прийняв царського посланця в убогій кімнаті поштової станції.

— Маю честь виконати високе повеління. На знак визнання ваших великих заслуг перед імперією її величність жалує вашій світлості орден Олександра Невського та блакитну стрічку через плече. — Новосільцев вийняв із поданої ад'ютантом скриньки царські нагороди й прикрасив ними груди Потоцького. — Імператриця шанує вашу світлість і бажає щастя та доброго здоров'я, — чемно вклонився Новосільцев.

Потоцький спробував зробити на обличчі усмішку, але це йому не вдалося. Несподівана царська милість не змогла подолати у ньому гнітючого настрою. Він промурмотів невизразне у відповідь, погладив тендітною рукою блакитну стрічку і запросив полковника обідати.

...В'їжджав Потоцький у Варшаву в день оголошення рішення трьох держав про третій поділ Польщі. За цією постановою Пруссія одержала Варшаву та більшу частину польських земель. Австрія — Краків і Люблін. Росія власнопольських земель не зайняла, обмежившись приєднанням до імперії західнобілоруських, західноволинських земель та Курляндії.

На міських майданах, у храмах чиновники магістрату зачитували смертельний вирок Речі Посполитій. Вислухала Варшава лялудум і здригнулася тужливим дзвоном католицьких храмів. Спустили міські майдани та ярмаркові площі, позачинялися таверни й крамниці. З настанням вечора ніхто не з'являвся на вулицях, лиш ковани чоботи прусських солдат порушували тишу принишклого міста.

Варшава для Потоцького стала чужою й непривітною. Навіть у стінах власного палацу він почував себе непевно. Соратників по конфедерації у Варшаві не було: одних стратили, інші виїхали за кордон або причаїлися в своїх маєтках. Варшавська знать від нього відвернулася. Розчарований усім, маршал Тарговицької конфедерації, знехтуваний польською громадою, покинув свою батьківщину і разом із Софією поселився в Гамбурзі. Але спочинку і душевного спокою там не знайшов. Похмурість старовинних кам'яних будинків, марудливі дощі й тумани накликали депресію. Пустельні, з вузькими, але височезними вікнами зали палацу, де він меш-

кав, обшальовані брунатним дубом, обвішані тьмяними полотнами великих фламандців, створювали присмерки. Тут пахло пліснявою, було незатишно і сумно. Сіра одноманітність буття, безладна суєта домашньої челяді дратували, породжували почуття неприкаяності.

Товариства, в гурті якого можна було б розрадити душу, тут не знаходилося. Німецьке дворянство — не польська шляхта, скупе й ощадливе, воно нічим не імпувало звиклому до марнотратства, пишних бенкетів і багатоденних гульбищ магнатів.

Ось і сьогодні Потоцький самотньо сидів перед старовинним кахляним камином, накинувши на плечі теплий вовняний плед. З гнітючої задуми його вивів камердинер, що несподівано виріс на порозі холодного, незатишного залу:

— Маю честь вітшити вашу мосць приемною новиною.

Потоцький, якому давно вже не доводилося чути радісних вістей, з недовір'ям глянув на нього.

— Що то єсьць за новіна така?

— Брат вашої світлості граф Ігнаці Потоцький зволили з'явитися. Вони чекають на вас.

— Що, що? Брат? Ти обізнався, певне, — рвучко підвівся з крісла господар, і вовняний плед віялом розкинувся на мозаїковій підлозі.

— Негайно, негайно одягатись! Мундир мені швидко! — радісно загукав Фелікс.

Ігнаці Потоцький, конституціоніст і прогресист, соратник генерала Косцюшка, блукав по Європі в пошуках політичного притулку. Мандруючи через Гамбург, він довідався про перебування тут Фелікса і вирішив навідатись до брата.

Серед простої, прикрашеної статуетками і вазами вітальні, затаєний у генеральській мундир, Фелікс нетерпляче чекав бажаної зустрічі. Софія, мов лебедиця, стояла поруч у білому манто. В кутку біля старовинної шафи виструнчилися слуги з карафкою амброзії на срібній таці.

Тихо відчинилися важкі дубові двері, і гість, загорнутий в темно-зелений дорожній плащ, переступив поріг. Лиш срібні остроги на блискучих ботфортах та султан павиного пір'я на соболіному шлику видавали в ньому поважного пана.

— Брате любий! — Фелікс розкинув руки для обіймів.

Ігнаці зупинив його витягнутою наперед рукою:

— Не треба! — суворо пролунав його голос.

Дві чоловічі постаті в напруженій тиші застигли серед залу. Тік-так, тік-так! — байдуже лічив секунди масивний годинник, притулившись до стіни між високими стрілчастими вікнами.

Ігнаці повільно підступив до Фелікса. З виразом огиди на обличчі заклав долоню за широку стрічку, що оперезала братові груди.

— Не думав, не гадав я, що брат мій рідний здатний продати вітчизну за оцю царицину ганчірку, — болісно промовив Ігнаці, рво-

нув блакитну стрічку, жбурнув нею в обличчя брата і швидкими кроками покинув вітальню.

Фелікс залишився непорушно стояти серед залу. Потім, отямившись, він п'яно поплентав до канапи, втопивши в долоні обличчя. Софія присіла поруч, обняла свого коханця за плечі, які здригалися від ридання.

— Не треба сліз, рицарю мій, — промовила красуня.

Більш за все на світі вона ненавиділа чоловічі сльози. Потоцький пригорнув до себе Софію.

— Зося, щастя моє! Ти одна лиш не відцуралася мене!

Розділ двадцять перший

ГОЛГОФА

В перекреслене заржавілими ґратами віконце Кам'янецької фортеці несміливо зазирнуло сонце і вихопило з темряви троє блідих арештантських облич. Невдовзі небесне світило пірнуло за фортечні вежі, і в казематі знову засутеніло.

— Світла — і того позбавили нас. А сонце ж для всіх однаково повинно світити, — важко зітхнув Григорій Слепньов.

— Не скигли, москалю, — без серця буркнув на нього поляк Леон.

— Та не скиглю. Хлюпнуло в душу каламуттю — от і все.

— А мені оте світло вже ні до чого. Мені б простору хоч трохи, щоб, ходячи, кості розім'яти. А в цьому казематі куди не ступиш — все головою об камінь, — промовив найдавніший мешканець темниці дід Гаврило.

Дідом його називати було б передчасно, бо ще й півсотні років не зносив, та зістарила його подільська кам'яниця. В наглій смерті млиновського економа Юзеф Вітте і царський офіцер Фролов звинуватили Гаврила та й кинули його в кам'янецьку в'язницю. Тут і викохав собі дідівську бороду, посивів і зору позбувся... Сподівався — російська цариця визволить, та марні його надії. Бунтівний хлоп що для польського, що для російського пана однаково не нависний.

— Мені б з кобзою по світу піти, щоб рознести по рідній землі хлопську тугу. Вже й пісня склалася в душі, із серця виринула.

Наступила чорна хмара, настала ще й сива,

Була Польща, була Польща та й стала Росія...

— хрипучим голосом проспівав Гаврило.

— Росія, кажеш? — озвався солдат Григорій. — А яка ж то Росія, Гавриле, праведна чи грішна? Га? Мовчиш... То я тобі й скажу. Праведна Росія — це та, що відмовилася карати тебе шпіцрутенами в Млинах. Її, брате, разом із тобою в темницю кинули. А та, що замість польського жовніра на чати стала біля каземату, — від лукавого вона, від пана.

Видно, Гаврилова пісня в саме серце влучила солдата, бо довго ще він філософствував про дві Росії, розповів про те, чому він до

Косцюшка пристав, як тікав із російського полону з-під Мацейовиць на Поділля.

— Про левенців ваших начувся, от і прагнув до них, бо такі ж вони скривджені, як і я. Тікав до них, та не втік. І звела нас доля тут, зав'язала в один лантух, — скінчив свою розповідь Григорій.

Голяр Леон, який разом з Григорієм потрапив у кам'янецьку пастку, не втручався в розмову. Він мовчки обмацував кам'яну підлогу, озирає стіни, які невиразно виднілись у сірому мороці каземату. В найтемнішому кутку намацав залізне кільце, до якого колись турки прив'язували непокірних в'язнів. Леон вчепився в нього обома руками, але марно. Штир мертво тримався у мурованні.

— Ходить сюди, — пошепки покликав він товаришів.

Шестеро рук ухопились за те кільце, за останню надію свою. Довго вовтузились. Нарешті штир ледь помітно хитнувся, і в'язні ще дужче налягли на нього. І звідки та сила взялася у виснажених в'язнів! Весь день проспіли вони над залізкою, лиш увечері, затамувавши подих, витягли її з муровання.

Раз на день з гуркотом відчинялися оковані залізом двері. Вартовий мовчки подавав глевку житню хлібину, миску каші та сочевичної юшки і так же мовчки зникав, не помітивши нічого підозрілого. На всяк випадок в'язні затуляли провалля виваленим камінням, а коли вартовий сцезав — знову бралися за діло.

Вдень і вночі вони орудували залізкою по черзі. Руки у кожного вирізками зацвіли, але роботи тої не покидали. Вивалене каміння складали вздовж стіни, притрушували соломкою, що правила їм за постіль.

На десятий день голяр Леон, якому настала черга колупатися, припав вухом до провалля.

— Тс-с! — зацитькав на товаришів. — Послухайте!

З провалля долинуло глухе й невиразне:

— Слуша-ай!

Це вартові перегукувалися на вежах. Значить, небагато залишилося колупатись.

Десь опівночі в'язні витягли останню кам'яну брилу. Солдат Григорій висунув надвір голову. В кількох десятках кроків бовваніла фортечна вежа.

— Слуш-а-ай! — вже зовсім виразно пролунало звідти.

Поблизу починався фортечний рів. Колись він був обмурований. Давно, ще за Сагайдачного, муровання те зруйнували під час штурму заporожці. З тих пір ніхто його не лагодив, земля осунулася, рів заріс бузиною та кропивою. Туди й націлились арештанти, ведучи за руку сліпого Гаврила.

...До схід сонця втікачі були вже за Смотричем. Впевнені, що погоні нема, вони сіли на спочинок. Схвильований Гаврило вперше наважився заговорити.

— Клопіт вам зі мною. Із темниці вивели — й за це спасибі. Покиньте мене, та й щастя вам боже... А я... Що буде — те й буде...

Вражений несподіваним проханням товариша, Григорій Слепцов з братерським почуттям поклав руку на плече.

— Покинути тебе? Ні, брате. От нас трое тут. Різні ми люди. Ти — хохол, я — москаль, як у вас кажуть, а Леон — поляк... Різні, бачиш, ми. А доля в нас одна. І хрест для нас один, спільний. Важкий наш хрест, а мусимо нести. От і понесемо його разом на нашу Голгофу.

Частина третя

Острів кохання

Розділ перший ОСИЧИНА КРУЧА

Тікали в'язні з подільської кам'яниці до Таврії на вільні землі, а степові дороги на Ятрань привели. Вже вечір западав, коли вони доплентали до якоїсь оселі над річкою. Бурдеї кротячими норами зяють у кручі, та під кручею декілька хатинок-мазанок. Вони тулилися одна до одної так близько, що між ними ледве можна було б конем проїхати. Люди тиснулися своїми житлами марно: чи звірина степова нападе, чи панський гайдук, чи злодій — гуртом легше від лиха боронитись.

Поселяни щойно повернулися зі степу. Жінки прийнялися готувати вечерю, а чоловіки — хто теревені теревенити на призьбі, хто зайця білувати, а хто цюпати по дровітні бардою, готуючи жінці паливо.

Білий, як місяць, дід сидів на стільці коло бурдею, розсотував заплутані рибальські снасті і мугикав щось у сиві вуса. В долині під тихими вербами жибоніла річка, в мочарах несамовито квакали жаби. Через той гомін незчулися поселяни, як до оселі завітала трійця незнайомих.

— Добровечір вам, люди!

Дядьки підвелися з призьби.

— Вечір таки добрий, а ви? — насторожились поселяни.

Старий рибалка покинув снасті, важко опираючись на костур, підійшов до несподіваних гостей, оглянув кожного з голови до ніг.

— Доброго вечора і вам. Сідайте та відпочиньте. Бачу, з дороги, втомилися, — і показав на призьбу.

— Пити дайте, коли ваша ласка, — попросили гості, видно, спрага їх зовсім доконала.

Принесли цеберку з водою. Подорожні довго пили відхекуючись. А поселяни їх розпитували, хто вони, та що, та звідки. Двоє подорожан очоче розповідали, як тікали із кам'янецької темниці, як блукали по степах, а третій сидів на призьбі і мовчав.

— Ой людоньки, та це ж мій Гаврило! — раптом скрикнула одна поселянка і кинулася обнімати мовчуна.

— Горпино! — кинувся до жінки сліпий, припав до неї, мов дитина до матері, і заридав.

— Ой боже! А я ж по тобі вже панахиду справила, голубе мій сизокрилий!

— Безкрилий я, Горпиночко рідна, безкрилий. І сліпий як кріт.

— За що ж тебе так замордували? Ой лишенько наше тяжкее! — з сердечним болем примовляла жінка, дізнавшись, де і як чоловік позбувся зору. А потім про себе почала розповідати: — Після екзакуції у Млинах рішили люди тікати світ за очі. Втекла і я. Дитину на руки, торбину за плечі — та й у степи. Довго йшла, від Великодня до Спаса. Івасик наш чи від спраги, чи від чогось іншого в дорозі захворів... Під містом Брацлавом у степу при дорозі схоронила його, власними руками загорнула у святу землю, хрестика з патичків поставила... Молила бога, щоб і мене прибрав. Не зглянувся він наді мною. Помишляла руки накласти на себе, та гріха злякалася. Так і допленталася сюди, й сама не знаю як. З десяток бурдеїв тут було. Дід Осика, земляк наш дорогий, прихистив мене, нещасну. Так і живемо тут, наче кроти у норах. Старий риби чи раків надовить, хмизу принесе, а я їсти зварю, шмаття виперу — так і живемо... І те добре, що економів канчук не висвистує над головою.

— А як зветься ваше поселення? — спитав Гаврило.

— Осичийою Кручею прозвали, бо першим він тут окопався, — відповіла жінка.

Та й повела чоловіка до бурдея купати, бо давно вже його тіло води гарячої не бачило.

А поселяни все розпитували Григорія і Леона про новини у світі. Вперше вони почули, що нема вже на Поділлі польської влади, а є царська, що не існує і самої Польщі і що турецька війна давно закінчилася. У ці глухі місця над Ятранню ніякі новини не доходили, тому з такою жадобою слухали кручани російського солдата.

— А правду ти колись мовив, москалю, що цариця, як тільки розіб'є турка, на ляха з боєм піде. Так воно й сталося. А що далі буде?

— Не знаю.

— А про волю не чув? Чи дасть цариця людям волю?

— І цього не знаю, — зітхнув Григорій, руками розводячи.

— Як не знаєш? А ти ж так красенько розповідав про волю, коли постояльцем у Млинах стояв. А тепер? Ти ж по світу походив, начувся всякої всячини, то так нічого й не скажеш?

Солдат поморщив лоба, погладив бороду в задумі й відповів запитанням на запитання:

— А скажіть, люди добрі, вас звідси на панщину ніхто не гонить? Нагаями ніхто не стьобає?

— Та ніхто.

— А земля оця ваша, не панська?

— Та таки ж наша, своїми руками виплекали.

— Рибу в річці ловите, звіра в степу полюєте і податків ніхто не стягує?

— Та хто ж тут стягуватиме, москалю?

— Оце вам і воля. Сьогодні маєте її, а завтра можуть появитися і пан, і економ.

— От тобі й на! Як так? Ти ж сам допіру сказав, що нема вже ляха над нами, під царицею ходимо.

Старий Осика, який мовчки слухав розмову, схилившись на костур, нарешті озвався до гурту:

— Ви все розпитуєте та й розпитуєте чоловіка, а тепер я вас питаю. Ви редьку їли, хрону куштували — що солодше?

Зареготали дядьки, а старий Осика відкашлявся, витер вуса і продовжив:

— От ви регочете, солодкого хочете, а я скажу на це: що лях, що цариця — невелика різниця, від царського солоду помремо з голоду.

Розвеселив Осика поселян своїм дотепом. Довго ще гомбніли вони про життя-буття. І лише коли багряне колесо місяця викотилося з-за Ятрані, почали розходитися по своїх норах. Солдата Григорія і поляка Леона Осика запросив ночувати до свого бурдея. Горпина нагодувала їх кулешем, дід кинув на долівку оберемок пахучої степової трави — так покотом і лягли спочивати після довгих і важких мандрів.

Заснула Осичина Круча, лиш верби шептались над Ятранню та марудливі сичі неспокійно скиглили у тихім, безлюднім степу.

Розділ другий

«ЗРІКАЮСЬ ТЕБЕ, ВІТЧИЗНО!»

Так і не знайшов собі Фелікс Потоцький друзів серед німецької знаті. Жив відлюдником, без бенкетів і придворного почту. З близьких людей його оточували лише камердинер Бистецький, бригадир Рудницький та перукар Дузинський, якого Щенсний призначив ще й своїм скарбником. Вони супроводжували Потоцького по дорогах конфедерації, залишилися вірними йому й на чужині і поділяли з ним нелегку долю вигнанця. Було ще тут двадцять чи тридцять слуг, що доглядали палац, але не створювали належного затишку. Вони метушилися по залах і коридорах, порушували тишу і спокій. Знервований господар гримав на них, гнав геть, не бажав ні бачити, ні чути їх.

Потоцького пригнічували невтішні вісті з батьківщини. Річ Посполита перестала існувати, її поділили між собою сусідні держави. Поляки прокляли торговичан, а його, маршала конфедерації, називають юдою.

Ще гнітючіше відчув себе Фелікс після того, як від нього відцурався улюблений брат Ігнаци та несподівано збожеволів вірний соратник Рудницький. Хворого поселили в загразоване приміщення, якнайдалі від графської опочивальні, але й звідти долинав несамовитий регіт, що переходив у ридання.

Крім усього іншого, не вистачало коштів. Жозефіна спочатку надсилала гроші, а з часом і вона відвернулася від чоловіка. Так наймаєтніша людина Польщі залишилася на чужині без достатку.

Єдиною розрадою і втіхою для Потоцького була Софія. Вона робила все, щоб хоч трохи скрасити чорні дні, намагалася врятувати свого коханця від божевілля чи самогубства, бо від цього залежало її майбутнє. Розуміла: грецька чи польська корона — то міраж, а два мільйони десятин орної землі та 360 тисяч кріпаків, казкові палаци, скрині з грішми й коштовностями — то реальність. Ці скарби дістануться їй, якщо вона стане законною дружиною магната.

— Що робити? — ламав голову Фелікс.

Софія, обміркувавши все, сказала:

— Поїдемо до Тульчина чи Могилева, на Поділля. Цей проклятий Гамбург домовиною нам стане.

— Спасибі за пораду. Але що маю робити на тому Поділлі? Там уже Росія — не Польща. О, якби гроші! Мене вабить весела й тендітна Франція.

— Франція? — здивувалася Софія. — У Парижі на тебе чекає вуличний ліхтар. Росія, одна лише Росія врятує тебе. На Поділлі маєтність твоя, доглянути її треба. Пані Жозефіна догосподарювалася, не довго й з торбами по світу піти.

Фелікс задумався. З тих пір, як імператриця скасувала конфедерацію, Росія його не приваблювала. Але ж земля, маєтки, гроші — все це там, на Поділлі та Брацлавщині!

— Боже мій, який великий світ, а прихилити голову ніде! — запримовляв Фелікс, ухопившись за скроні.

— Годі! Досить з мене гамбурзьких туманів та божевільного скиглення папа Рудницького. Не хочу вмирати тут від нудьги та злиднів. Мій петербурзький палац досить надійне місце, щоб там сховатися від смутку й поневірянь. До Росії поїдемо! Негайно! — владно повторила Софія.

Потоцький мляво підвів обличчя, глянув на неї каламутними очима:

— І ти вже на мене гримаш!

Жінка враз подобрішала, підступила до Фелікса, пригорнула коханця, ніжно пестила, відчуваючи, як важко, наче в хворобливій гарячці, б'ється його серце.

— До Росії поїдемо. Там ти воскреснеш душею і тілом. За господарськими турботами забудеш всі прикросі й незгоди. А тут... Тут збожеволіти можна, — стояла на своєму жінка.

— Можливо, твоя правда, — промовив заспокоєний Потоцький.

А через кілька днів графська карета котилася шляхами завмерлої Польщі. Марудливі дощі розквасили ґрунт, їхати було важко, виснажилися люди і коні, але господар велів не гаятися, надовго не зупинятися, щоб якнайшвидше покинути землю, що породила його, а тепер стала для нього ненависною. Він їхав без почту й охорони, в старенькій, з обшарпаними боками кареті без родинного герба, який міг би видати його. За каретою тяглися візки під шкіряними халабудами, на них тряслися найвірніші люди — камердинер Бистецький, бригадир Рудницький, у котрого божевілля перей-

шло в тиху меланхолію, перукар Дузинський та декілька лакеїв, вкрай замордованих не стільки важкою дорогою, скільки панськими примхами. Зупинялися лиш за тим, щоб нагодувати коней та самими с'як-так підкріпитися у придорожній корчмі.

Ось і Скала-Подільська, Збруч, останні землі колишньої Речі Посполитої, ще недавно веселої, легковажної, а тепер розтерзаної, розп'ятої на хресті.

Тут, на поштової станції з убогим заїжджим двором і такою ж харчевнею, вперше з тих пір, як вирушили із Гамбурга, надовго, аж на три дні, зупинилися, щоб перекувати коней, поладити екіпажі та дати спочинок собі й тягловій скотині. Поки слуги морочилися з кіньми та возами, Фелікс Потоцький у супроводі незмінного камердинера Бистецького вирушив прогулятися по мальовничих околицях Скали, подихати вільно та розім'яти засиджені ноги.

Недалеко від поштового тракту виднілася висока могила. Туди й спрямувалися, опираючись на палиці, подорожні пани. Піднялися на ту могилу, щоб востаннє глянути на землі Речі Посполитої. На тім боці, за Збручем, була уже Росія. Довго стояли мовчки, сумно вдивлялися в сизу далечінь горизонту, за яким сховалися просто-ри рідної батьківщини. Мовчанку порушив Бистецький:

— Ваша світлість, чи знаєте, де ми знаходимося?

Потоцький, не відводячи погляду од горизонту, знизав плечима.

— На священному місці, проше пана.

— А... Святе... — промимрив той, наче не розуміючи, про що його питають. Обернувся до Бистецького, глянув на нього каламутними очима: — А хто його освятив, за що?

— Висока могила над Збручем — хіба забули? Це ж сторінка історії Речі Посполитої, її болюча рана. Тут вояки наші схоронені. Колись вони в єднанні з запорожцями татарина громили, ворога нашого одвічного. В оцій могилі прах їх спочиває. І предок ваш далекий, Зіновій Потоцький, теж тут головою наклав за ойчизну Святе місце, проше пана, кров'ю поляка освячене.

— Гм... Святе! — стріпнувся раптом Потоцький, в його очах спалахнув гнів. — Нема тепер для мене нічого святого, крім власної честі й гонору мойого. Нема! — Вдивляючись туди, де за горбатим горизонтом лежала розтерзана Польща, промовив натхненно: — Ойчизно моя проклята і люба! Ти знехтувала тисячолітньою славою мого роду! Ти відвернулася від мене в найтяжчу годину і зробила своїм вигнанцем. Чим відомстити тобі за таку наругу?! Зрікаюся тебе, вітчизно! Зрікаюся і проклінаю!

— Вельможний пане! Отаке говорити на кістках предків ваших, які полягли за вітчизну?! Не вірю! Очам своїм і вухам не вірю!.. Це не ваші слова, не ваші думи. Чужі, пане!.. А може... Може, ви збожеволіли? — Бистецький ухопився за серце і опустився на землю.

Потоцький з презирством глянув на камердинера:

— Не збожеволів. Розум мій — ясний. Встань, мій друже, покинемо цю грішну землю, чужу й ненависну, як мачуха злая! — ска-

зав і, затиснувши під пахвою тростину, швидкими кроками попрямував до убогого придорожного готелю на поштової станції, у якому після утомливої їзди спочивала кохана Софія.

А Бистецький ще довго лежав на кургані, на останньому клаптику Речі Посполитої, припавши до неї вустами. Нарешті підвівся важко, з таким почуттям, з яким підводяться над труною покійника. Загорнув у хустинку жменю сирої землі і, наче вірний собака за господарем, покійно і сумно полпентав за Потоцьким.

Розділ третій ГЕСНА ОГНЕННА

Повертаючись од Юзефа Вітте з Херсона до Кам'яця, пані Лоська зупинилася у Тульчині. Софія з радощів кинулася до неї, а коли оговталася, повела свою виховательку до бенкетного залу. Танцювальні мелодії, безладний гамір гостей не дуже сприяли відпочинку, і втомлена дорогою жінка швидко покинула веселе товариство.

У тихому й затишному куточку палацу, влаштувавшись на вивезеній із Гамбурга саф'яновій канапі, жінки довго гомоніли віч-на-віч.

— Все веселишся? — з тінню докори сказала Лоська, кинувши в бік бенкетного залу.

— Матінко моя, муками й чорною журбою в Гамбурзі я спокутувала всі гріхи, які мала і матиму в майбутньому.

— Тобі було сумно в тій Німеччині?

— Мало не вмерла з нудьги. Там усе якесь чуже й похмуре — і будинки, і люди, навіть сонце здавалося мені блідою плямою в небі. Мряка надворі, мряка на душі. Ой, матінко, у домовині, мабуть, веселіше, ніж у тому Гамбурзі.

Лоська слухала свою вихованку і дивувалася: скільки років минуло, як не бачились, а не змінилася Софія. Хоч і скаржитися на гнітюче гамбурзьке життя, а не зігнуло воно її, не виснажило, ще владнішою й спесивішою стала.

— А що граф, не побоявся повернутися звідти? — з тінню презирства спитала Лоська.

— Не помирати ж йому на чужині. Польща відцуралася від нього, куди ж діватися, де спокій знайти? А Тульчин — наш тихий і рідний куточок.

Так, небагато припало графові з пошматованої Польщі, лиш Поділля та Брацлавщина, а мріяв усю Річ Посполиту загарбати під себе. А що з маєтками? Чи всі залишилися йому?

— Що нашим було — нашим і зосталося. Матінка-імператриця не скривдила нас, — відповіла Софія.

Пані Лоська звернула увагу на те, що Софія говорить про маєтності, як про свої власні, і спитала:

— А що, доню, чи стала вже ти законною жоною графа?

Софія рвучко підвелася з канапи, стала навпроти гості і фамільярно, наче подружці своїй, поклала на плечі жінки тендітні, оздоблені перснями та браслетами руки, владно глянула їй в очі:

— Ще не стала, але неодмінно стану. І все його багатство — все моїм буде: і земля, і маєтки! Все!

«Он якою ти зробилася! Із сумирної і щедрої дитини виросла така жагерлива жаднюга!» — подумала Лоська і спитала:

— А граф дома чи помандрував кудись?

— До Петербурга подався. Змилювалася над ним імператриця, запросила до себе.

— Он воно як! Значить, ти зовсім забула, викинула із серця Юзефа?

Софія знову сіла на канапу поруч із гостею, зітхнула.

— Як вам сказати... Не викидала я його із серця, бо не тримала у ньому. А спитати про Юзефа збиралася. Тож скажіть, як він у тому Херсоні?

— Комендантствує. Росії служить. Що йому тепер Річ Посполита? Гульбища — ото його єдина радість... Срібло, яке заробив він у князя Потьомкіна, нумізматичну колекцію, успадковану від батька, жванецький маєток — усе провіяв. Через тебе, доню. Дуже його похитнула твоя зрада.

— Не винить мене, — зиркнула суворими очима Софія.

— Не виню. Бог вам суддя.

— Зістарілись ви, матінко, — зауважила Софія, бажаючи перевести розмову на іншу тему.

— Ще б пак! Клопоти з тобою та з Юзефом вкоротили мені віку! Посивієш!.. Це тобі суджено все веселитися й сивини на голові не мати.

— Веселитись! — гірко посміхнулася Софія. — Я зовні така легковажна, а зазирніть у мою душу!.. Залицьяльників маю багато, щодня музика, танці, гості веселі та знатні, а я наче в пустелі. В гурті людському самотністю мордюю.

— Люби людей і життя — не відчуватимеш душевного гніту.

— Люби... А за що?.. Всюди зрада, підступність, лицемірство..

Юзеф продав мене — купив собі високу посаду, Фелікс купив мене — продав свою батьківщину, імператриця на лестощі й подарунках виміняла у мене душу, біскуп Краснянський брехню про моє походження висвятив на правду і за це одержав карнавку золота.

— Цить, цить! — збуджено замахала на Софію пані Лоська. — Не говори так про біскупа, тією неправдою він урятував тебе... Так, то була неправда, але ж благородна, свята.

— Гм... Свята! Нема в житті святої неправди, а є гріховна правда. Отакі люди, такий світ нині, весь брехнею пройнятий.

— А ти на це не зважай, про свою душу турбуйся. Пам'ятай святе письмо: всяк, живущий правдою і вірю в єдиного бога-творця, увійде в царство небесне. Хто ж у бога не віритиме — вічно конатиме в геєні огненній. Бійся страшного суду, доню моя!

— Ха-ха! — зареготала Софія. — Біскуп Краснянський, король польський, князь Потьомкін, пан Лясопольський, імператриця Катерина торгують людськими душами, цілими народами торгують — і не бояться... А я... Я лиш собою торгую, то чого мені боятися?

— Кажу ж тобі чого: вогню пекельного на тім світ?

— Я на цьому згорю. Згорю, матінко, в солодкому вогні любові, в полум'ї золота, п'янкому кипінні вина! Згорю на зло всім богам!

— Ти відьма! Демон! — сплеснула долонями Лоська. — За ці слова на тім світі в смолі кипітимеш! Бійся бога, покайся!

Нарешті Софія вгамувалася, в очах погасло збудження, вона вже спокійно сказала Лоській:

— Вам треба спочити, матінко. Слуги постелять вам — і на добраніч... А я піду.

— Куди?

— Туди! — театральним жестом руки Софія показала в той бік, звідки долинала музика і веселий гомін. — Піду торувати собі дорогу в геєну огненну! — знову несамовито зареготала вона і зникла за порогом.

Але того вечора Софія не пила вина, не фліртувала зі своїми залицяльниками, не танцювала. Влаштувавшись на невеличкому дивані в кутку танцювального залу, вона до пізньої ночі прогомонила зі своїм гостем недавнім брацлавським воєводою Грохольським, який давно овдовів, а женитися вдруге не збирався. Довго Софія умовляла його. Нарешті він здався:

— Торжествуйте, пані Софіє, ви мене переконали. Треба женитися, бо життя вдівця — це тяжке поневіряння. Але ж я не бачив тої пані, яку ви мені сватаєте.

— Я звезу вас з пані Лоською хоч завтра.

— Завтра? — здивувався Грохольський. — Але ж не далі як сьогодні самі сказали, що не знаєте, де вона зараз — у Херсоні чи Кам'янці. То як можете звести з нею завтра?

— Пане Грохольський, ви ж самі назвали мене чаклункою, то чого ж дивуєтесь?

— Бачу, граф Каліостро навчив вас своєму ремеслу. Якщо володієте надприродною силою — робіть зі мною, що хочете.

Поки Софія у Тульчині влаштовувала особисті справи пані Лоської, Фелікс Потоцький добрався до Петербурга. Знайомі царські сановники зустріли його привітно. Хоч не було пишних церемоній з почесним караулом та урочистим громом литавр, проте були приємні усмішки, міцні потиски рук та доброзичливі поради, як краще пристосуватись до життя, що склалося після того, як Поділль підпало під скіпетр її величності.

Клопоти з Польщею уляглися, і тепер імператриця мізкувала над тим, як приборкати дух непокірності нових підданців, що викувався у багаторічній боротьбі українського селянства з польсько-шляхетським панством. Правобережна Україна зустрічала російські війська як своїх визволителів. В особі імператриці Катерини укра-

їнські селяни вбачали свого захисника від шляхетсько-католицького свавілля. Захист православ'я вони поєднували із захистом споконвічних козацьких вольностей, тому указ про приєднання Правобережжя до Росії був зустрінутий з невимовною радістю і молебнями. В усіх храмах звучала «многая лета» імператриці.

У призначений час Фелікс Потоцький з'явився на аудієнцію до російської імператриці. Йому впало у вічі, що Катерина II постаріла, посивіла, хоч і силкувалася бадьоритись. У стомлених очах її спалахнула усмішка, і це зігрівало Потоцького.

— Я рада вітати вас, графе, з поверненням, — сказала Катерина II. — Пам'ятаю ваші заслуги перед імперією, тому вбачаю в вашій особі свого друга. Ви повернулися до Росії — і добре зробили. Втішайтеся цим. Маєтності ваші знаходяться під захистом законів імперії, так як і ваші права дворянина. Сподіваючись бачити вас захисником споконвічних і непорушних прав дворянства, призначаю вас губернатором на галицько-подільських землях. Пам'ятайте: вірна служба імперії нашій обернеться для вас великими щедротами. Не давайте розгулу черні — це найперше, про що прошу. Привчайте мужика, хто б він не був — малорос чи поляк, жид чи татарин, покоряться панові. Неприборканий простолюдин небезпечний для держави.

Потоцький відчув себе на сьомому небі — скільки ласки і царських милостей несподівано посипалося на нього!

— Ваша величність, — хвилюючись, сказав він, — у моїх жилах тече польська кров, але тепер я соромлюся називатись поляком і заявляю себе росіянином. Усім своїм єством, помислами своїми, душею і тілом віднині я — російський дворянин, ваш друг, ваш раб.

Покладаюся на вас, — облесливо відповіла Катерина, простягнувши на знак прихильності руку.

Потоцький вкляк на коліна перед нею і припав вустами до пухкої, холодної руки.

Хоч і наговорила цариця теплих слів, а душа і розум у неї були такими ж холодними, як і руки. Вона розраховувала на Потоцького недаремно. Була впевнена: якщо приголубити цього палкого магната — він не одну послугу зробить.

Закінчилася аудієнція, і ошасливлений Фелікс Потоцький покинув Зимовий палац. На другий день його запросив до себе секретар Катерини II граф Платон Зубов, щоб повідомити про ще одну приємну новину: імператриця надала новому галицько-подільському губернаторові звання генерал-аншефа і подарувала золочену карету.

Не затримуючись у Петербурзі, губернатор у супроводі численого почту вирушив у дорогу. Заохочений щедротами імператриці, мов на крилах, мчав до своєї столиці — Тульчина, щоб обняти кохану Софію і поділитися з нею радістю з приводу другого народження на світ.

Розділ четвертий
АМУРОВІ СТІЛИ

Давно замирилася імператриця з Портою, але мир той був ненадійний. За Дністром у Бессарабії ще володарювали турки, тому наказала вона Суворову залишитися зі своїм військом на Поділлі на випадок, якщо знову султанці війною підуть. Його штаб розмістився у передмісті Тульчина — Тиманівці, і Олександр Васильович тимчасово оселився у тульчинському палаці Потоцького.

Господар мало бував дома, все роз'їжджав у службових справах по губернії та по своїх численних маєтках, господарські справи яких останнім часом занепали. За цими клопотами забувалася кривда, нанесена йому польським суспільством, що відвернулося від нього, як від зрадника, братове прокляття й невеселі гамбурзькі дні. Лиш думи про Софію не покидали його. Треба було якось узаконити шлюб. До кого тільки не звертався Потоцький — до лєтичівського, брацлавського, вінницького біскупів, а вони дозволу на розлучення із Жозефіною не давали. Поділля тепер підпадало під російську юрисдикцію, і католицьке духовенство на Правобережній Україні не наважувалося порушувати закони.

— Закон переступати заборонено, а обійти його інколи можна, — хитро натякнув Потоцькому брацлавський біскуп Крушинський. — Зверніться до графа Суворова, попросіть гарненько. Полководця у Петербурзі шанують, нехай замовить за вас словечко.

— Мудру голову маєте, — погодився Фелікс.

Аякже: Суворов мешкає у його палаці, чи посміє відмовити? Заохочений порадою Крушинського, поквапився до Тульчина.

Переступивши поріг Рожевого залу, у якому мешкав Суворов, Потоцький не впізнав приміщення. Зникли дзеркала, статуетки, вази, килими. Замість різьблених із чорного дерева меблів стояло простеньке дерев'яне ліжко, застелене кінськими попонами, замість подушки — сідло, за ковдру правила сіра солдатська шинеля. Було ще декілька простих стільців, що замінили крісла. Невеликий столик із ліхтарем-трійцею та закапаними воском зошитами тулився до стіни.

Незмінний супутник полководця денщик Прохор Дубасов стояв навколішки перед грубкою і перебирав ломачця. Суворов не звернув уваги, коли до залу увійшов господар палацу. Заклавши руки за спину, розхристаний, у капцях на босу ногу, він жваво ходив по залу, зосереджено промовляючи в такт крокам:

— Субординація! Екзерция! Крок — аршин, в поході — півтора! Голова хвоста не чекає! Раптом, як сніг на голову — стріляй! Стріляй влучно! Куля — дурна, багнет — молодчина! Цивільних не кривдити! Лежачого не б'ють! Благаючого пощади — помилуй!

— Графе, ви тут наче на полі бою! — вигукнув Фелікс.

Суворов круто повернувся до Потоцького.

— І тут, голубчику, і тут. «Науку перемагати» складаю. Артикули військові. Солдатів вони — як дякові Катехізіс... А дзеркала

попросив винести звідси, і меблі різьблені, і вазони. Нехай ними дами тішаться, а мені бівак потрібний, поле, як перед боєм.

Денщик підвівся з колін, випростав спину і сварливо заговорив до Суворова:

— Граф пожалували, а посадовити ні на що, — він докірливо похитав головою.

Потоцький усміхнувся. Він знав, що Прошка ще суворіше міг нагримати на свого господаря, і подарував денщиківі срібного карбованця.

— Не смійте жалувати грішми! Проп'є, каналія, — кинувся Суворов віднімати дарунок, але Прошка метнувся до дверей, квапливо запихаючи срібло за пазуху.

— Не проп'ю! Христом-богом клянуся — не проп'ю! — і зник за порогом.

— Помилуй, боже! Ціла армія скоряється мені, а над денщиком влади не маю, — ніяково глянув Суворов на Потоцького.

Той стояв серед залу і реготав. Йому було смішно з простецьких стосунків ушавленого полководця зі своїм слугою.

Олександр Васильович безпорадно розвів руками:

— До корчми подибав, негідник. Так і знай: з червоним носом приплентає, тоді з нього роботи — як молока від цапа, а груби не палені... Я до ваших послуг, графе! — нарешті показав Суворов на стілець біля письмового столика і сам присів навпроти.

Іншим разом, за інших обставин, може, й образився б Потоцький негостинною зустріччю у власному домі, але тепер про це не думав. Сцена з Прохором Дубасовим розвеселила його. Крім того, він знав Суворова з недавньої турецької війни, начувся про його дивацтва, тому так легко погасив у собі почуття самолюбства.

— Я із своїми сердечними справами до вашої світлості, — сказав Потоцький, дивлячись не в очі, а в білявий, задержуватий чубчик на рідковолосій голові полководця.

— Не знаю, не знаю, що то за справи, а відчуваю, що дуже бентежать душу, бо чого ж таке сум'яття у ваших очах? — відповів скоромовкою Суворов.

Соромливий за своєю вдачею, Потоцький зашарівся і, намагаючись не дивитися в обличчя співбесідника, почав викладати історію свого кохання. Для Олександра Васильовича любовні пригоди магната не були новиною, про нього та про Софію він начувся ще на Кінбурні та під Ізмаїлом, але зараз мовчав і слухав, хитрувато зіщулюючи очі. Нарешті Потоцький закінчив свою розповідь і з надією глянув на Суворова.

— Гм... Кохання, сердечний вогонь... Романтично! Але для чого все це розповідаєте саме мені? — спитав Суворов.

— Прошу вашої допомоги.

— Помилуй, боже! В інтимних справах я не дока. Інша річ — іти на штурм ворожих фортець... В чому ж моя поміч має бути? — заклекотав Суворов грудним, беззвучним сміхом.

— Хочу узаконити шлюб з графинею Софією, а розвестися з Жо-зефіною закон забороняє... Замовте словечко у сенаті. Там шанують вас. Лише з вашим заступництвом Софія зможе стати моєю законною дружиною.

— От-таке! Втямив, голубчику, втямив.

Олександр Васильович глибоко зітхнув, підвівся з-за столу, за-клав сухі, жилаві руки за спину і знову заходив по залу, схиливши голову в задумі. Потоцький з нетерпінням чекав, що скаже полководець, на якого покладав велику надію. Суворов раптом зупинився, глянув на графа сповненими іронії очима:

— Ох ота красуня! Он що зробила з людиною! Втратив спокій від палкого кохання, пожовк, змарнів!.. Спровадьте її до чоловіка у Херсон, а самі верніться до своєї дружини, бо кохання — то дурниці, коли у вас копиця дітей, а в роті зубів недолік.

Потоцького наче нагаєм уперіщили, бо не чекав такої поради. Він підвівся, мовчки кивнув на прощання і вийшов із залу.

— Ха-ха-ха! — ухопився Суворов за скроні. — Нещасне, бідне серце, пронизане амуровою стрілою! Ха-ха!..

Коли Суворов вгамувався від сміху, він почув нерозбірливе мурмотання, що долидало з-за дверей. Затим вони розчинились, і на порозі з'явився денщик Прохор. Від нього несло сивухою.

— Знову надудлився! Згинь з очей, негіднику! — гримнув на нього Суворов.

— Не можу щезнути, батеньку рідний, бо шкарпетки ваші не прані. Що ж це діється на божому світі, такий єнерал знатний, сама імператриця графом величає, руку цілувати дає, а капці на босу ногу носите! Ой, який я нещасний! — жалісливо примовляв Прохор, щосили витираючи рукавом набрезкле від сліз та оковитої обличчя. — Не щезну я, бо шкарпетки ваші мушу прати!

— Помилуй, боже! Проклятий день сьогодні. Одному йолопові серце амуровою стрілою пронизано, другому Бахус розум скаламутив, а мені — терпіти! Згинь! — знову гримнув Суворов, зітхнув важко і повернувся до зеленого зошита на невеличкому столику, щоб продовжити «Науку перемагати».

Розділ п'ятий

ТУТ ЗАШУМЛЯТЬ ВОДОГРАЇ

Втомили Софію бенкети з численними гостями, музикою та п'яним гармидером. Їй захотілося відпочити.

— Вези мене, куди хочеш — у ліс, у дикий степ, аби тиша й повітря. Голова нестерпно болить, — поскаржилася вона Феліксові.

Раптова зміна бажань коханої, яка ще недавно жадала музики, вина й веселощів, не здивувала Потоцького. Вагітні жінки прихливі, їх настрої мінливі. Непомітно для гостей Фелікс і Софія покинули палац і без челяді і почту виїхали за місто.

У мальовничому, пагористому урочищі Карпівці, що поблизу Умані, буяло зеленню. Високі трави впереміш із різнобарвними

степовими квітами сповнювали повітря пахощами, від яких ламорочилась голова. Стрекотали коники-стрибунці, підполотькали перепілки, у синьому небі витьохкував жайвір. Серед буйнотрав'я де-не-де стояли, мов на чатах, поодинокі крислаті дуби, ясени та граби, стирчали напівструхлявілі пні — жалюгідні залишки легендарного Грекового лісу. Карпівку краяла навпіл невеличка річка Кам'янка, що проклала собі русло по дну розлогої балки. Похили береги, розмиті дощами та весняною повінню, то тут то там їзачилися брилами граніту, безладно розкиданими вздовж русла. З пінявою, виром і веселим клекотом в'юнилася Кам'янка поміж тими брилами, і над степом лунав замріяний гомін.

— Як хороше тут, моя кохана! — промовив Потоцький. — Яке солодке повітря й ласкаве сонце! Спасибі тобі, що наполягла покинути той клятий Гамбург. Коли б не ти — не сидів би я на оцій оксамитовій травиці під синім небом, а лежав на чужому німецькому цвинтарі під сірим і непривітним небом. Спасибі!

— Так, любий мій. Приємнішого куточка, ніж оця Карпівка, мабуть, на світі нема. Добре було б парк тут посадити, такий, як у Версалі під Парижем. Що то за краса!

— Тобі так хочеться, Зосю? — спитав Потоцький, розминаючи зубами билинку.

— Як хороше було б! — замріяно повторила Софія.

До вечора вони пробули у Карпівці на самоті серед первісної природи, і весь день не виходили із голови Потоцького кинуті, начеб ненароком, Софіїні слова про версальський парк. Лише з заходом сонця вони повернулися до Уманського палацу. Після прогулянки Софія відчула в усьому тілі солодку втому і зразу ж пішла спати, а Фелікс усамітнися в своєму кабінеті і довго думав над побажанням Софії. Йому захотілося створити у Карпівці щось неповторне, незвичайне, казкове, небачене у світі диво, яке полонило б красою гостей, що прибуватимуть сюди зі всіх усюд. «Адже зумів князь Потьомкін створити під Яссами казкове підземелля, чому не можу витворити щось подібне я, граф Потоцький?» — мріяв гонористий магнат.

Пізно ввечері Потоцький покликав до себе ад'ютанта. До кімнати увійшов високий, стрункий офіцер, ополячений бельгієць Лєопольд Метцель. Зовні він дуже скидався на свого начальника: така ж стрункість постави, такий же високий лоб і римського профілю ніс, таке ж біляве волосся на голові, чисті голубі очі та свіже з жіночим рум'янцем обличчя. Навіть рідний брат Ігнаци не схожий так на Фелікса, як цей ад'ютант. Метцель був тінню Потоцького, начеб його відбитком. Де б він не появлявся, в тому чи іншому маєтку, в тій чи іншій установі, його зустрічали, як і самого губернатора, — з почестями і страхотерпінням. Зовні вони були близнюками, а характерами різні. Граф — людина мінливої вдачі, меланхолік, мрійник, із вразливим самолюбством, мінливими поглядами на життя, марнотратник і женолюб. Метцель — врівноважений, статечний, ошадливий, з холодним і розсудливим розумом, працюю-

витий і наполегливий у всьому. Це був великий ерудит, інженер-артилерист і будівельник, садівник і мистецтвознавець, добре знав історію, захоплювався архітектурою, кохався в музиці і живопису. Він знав собі ціну, але не хизувався своїми знаннями, не дивився спогорда на тих, хто стояв на нижчому суспільному щаблі. І ще він ненавидів ловеласів, не терпів бучного людського гурту, найкраще почував себе серед природи або в тиші кабінету.

Хтозна-яка доля звела бельгійця з польським магнатом, але служив Метцель йому вірою і правдою, а той поважав розсудливого і працьовитого ад'ютанта, покладаючись на нього у всьому.

— Доручаю вам велику справу, капітане, — сказав Потоцький.

Метцель глянув на господаря і зрозумів: мрійник-граф знову щось замислив.

Потоцький довго викладав свої ідеї перетворення урочища. Метцель уважно слухав, і в його уяві поставала грандіозна картина майбутнього парку. Карпівку він добре знав, бо не раз усамітнювався там, щоб уникнути бенкетного гармидеру і, сидячи самотньо на камені край берега сріблястої річки, помріяти про далеку батьківщину або обдумати ту чи іншу господарську справу.

— П'ять тисяч кріпаків. Чи вистачить вам такої кількості робочих рук? — спитав Потоцький.

— А гроші?

— Маю в достатку золота і срібла, щоб затьмарити красу і славу версальського королівського парку.

— Ідея вашої світлості мені до вподоби. Прикрашати землю деревами та квітами — це благородніше, ніж довбати її гарматними ядрами.

Потоцький усміхнувся:

— І це я чую з вуст артилериста?

— Гармати — крайня необхідність, а дерева і квіти — повсякденна потреба людини. Святе діло замислили, вельможний пане. Ми створимо у Карпівці райський куточок, насадимо різноманітних дерев та квітів, викопаємо ставки. І оживе пустельний степ вам на славу, а людям на втіху. Чудова ідея, графе. Ваші гроші, а мої турботи — і над Кам'янкою постане диво, — захоплено сказав Метцель.

— Отже, за діло, капітане. І негайно. Я накажу всім старостам та осавулам, щоб корилися вам беззаперечно. А поки що підрахуйте, скільки треба грошей, людських рук, тягла та інструменту. І ще хочу вам сказати, — Потоцький підвівся з-за столу, підійшов до Метцеля, нахилився до його вуха і так, начеб про велику таємницю, сказав пошепки: — Цей парк маю презентувати пані Софії.

Через декілька днів Метцель розгорнув перед Потоцьким креслення:

— Ось план парку. Отак проляже головна алея, обсаджена липами. Частина Карпівки з горбами, видолінками, ярами та струмками, з безладно розкиданим камінням, що лежить тут від створення світу, ми збережемо у первісному вигляді. І річка добре впису-

ється в наш план: вона зашумить водоспадами та водограями, наповнить ставки і басейни, в яких розведемо рибу і водоплавну птицю, алеї прикрасимо статуями античних героїв.

— Чудово! — в захопленні зауважив Потоцький.

Він ще раз глянув на креслення і енергійно вивів гусячим пером: «Так і робити». Потім вийняв із шухляди аркуш паперу з родинним гербом і подав ад'ютантові:

— Ось вам грамота, капітане. Надаю вам найширші права. Починайте справу негайно, а я покину Умань та й поїду до Тульчина, бо так вимагають справи. Та й пані Софія, поки споруджуватимете це диво, не повинна тут бути, не повинна й знати про нашу витівку. Вона житиме у Тульчині чи в Петербурзі, а повернеться до Умані тоді, коли у Карпівці зашумлять водограї.

Розділ шостий

ЗАРЕМБА

Від рання до смеркання клопоче Метцель у Карпівці. Вздовж і впоперек виміряє її сажнем, щось занотовує, замальовує скелі, горби та видолінки. Графські хлопці допомагають інженерові. Де скаже — забивають у землю кілки, копають ямки, викладають із камінців пірамідки, ставлять тички з трав'яними віхтями.

Нарешті зйомку місцевості закінчено, і мальовниче урочище лягло на папір прямими та кривими лініями, чудернацькими позначками, в яких розумівся лише сам інженер.

Скінчивши роботу, Метцель повертався до Умані через Дрантыву Магалу. Убогі хатини з напівоголеними кроквами й заплілими стріхами, бурдеї, похилі тини створювали гнітюче враження. Лиш вишневі садочки, з гушавини яких соромливо визирали убогі житла, сьят-так скрашували пейзаж передмістя.

Невеличкий візок Метцеля, запряжений міцним жеребцем, котився кривими вуличками. Невгамовний бельгієць розглядав кожну хатину і морщився від неприємного видовища. Та ось розступилися обшарпані халупи, і перед ним несподівано постала простора садиба, огорожена кольоровим штахетом з набірною брамою, оздобленою різьбленим півником. Від брами в глибину садиби вели доріжка, посипана жовтуватим піском, впиралася в поріг невеличкої, але чепурної хатини під гонтою. Сліпучо-білі стіни розмальовані химерними птахами й квітами. Піддашся, вікна, ганок і фільончасті двері, обшальовані візерунчастими наличниками, розфарбовані райдужними кольорами. Гребінь даху прикрашали випиляні з дощок чорно-білі делеки. Не хатина — іграшка причаїлася в куцах бузку та калини.

На ганку майнула біла постать людини.

— Добридень, господарю, — привітався Метцель, зупинивши візок біля брами.

Чоловіча постать виринула з-за калинових кущів і постала перед графським ад'ютантом.

— І вам здоров'я та добра бажаю, — відповів господар.

Це був кременний, широкоплечий чоловік у білих полотняних шароварах на очкурі, в такій же білій сорочці з манишкою й китичками на грудях. Брита голова з оселедцем на маківці і пишні козацькі вуса нагадували в ньому запорожця.

— Чи не дасте водиці напитися? — попросив гість, оглядаючи господаря з ніг до голови.

— Ласкаво прошу, — відповів той і відчинив хвіртку, запрошуючи на подвір'я.

Не так пити, як оглянути запалу в очі садибу забажав Метцель, тому охоче попрямував у двір, залишивши свій візок біля брами. Господар метнувся до хати, виніс гостеві стілець.

— Посидьте, пане, а я вмить вам свіженької принесу.

І він майнув до криниці з журавлем, що виднівся за бузковими кущами. Поки набирав води, Метцель озирив подвір'я. У всьому відчувалася рука художника — у тому, як посаджено кущі і квіти навколо хати, як оздоблено кленове відро і журавель над криницею.

— Райський куточок! — Метцель повів навколо себе рукою, напившись з череп'яного кухля. — Чи не скажете, що за майстер все це сотворив?

Господар неквапно простягнув йому жилаві, з задубілими мозолями руки:

— Ось вони, майстри, прошу пана.

Метцель пройнявся повагою до незнайомої людини, здатної творити таку красу.

— Золоті руки маєте, чоловіче, хай здорові будуть. Якщо ваша ласка, покажіть мені й садочок. Бачу, ваші руки здатні майструвати не лише дерев'яних лелек.

Заохочений схвальним і щирим словом, господар повів гостя по садибі. Те, що побачив Метцель, вразило його більше, ніж подвір'я. Садиба, розкраяна навпіл неглибоким яром, нагадувала урочище Карпівку в мініатюрі. Деінде лежали мальовничо розкидані кам'яні брили, обсажені чагарниками й квітами. З-під великої, оброслої зеленим мохом брили дзюрчав струмок, спадав з кручі до яру водоспадиком і зникав у заростях ожини. На дні яру був невеличкий ставок, кроків сорок довжиною, із крутих берегів якого спадав темно-зелений плющ. На воді — качка з каченятами. Немає нема — та й плесне хвостом короpecь.

— Звідки цей струмок тече? — спитав гість.

— А он звідти, зі степу. Я прокопав рівчак та й настроїв його сюди. Люблю посидіти тут у вільну годину. Хліба не завжди поїси: з достатком, так хоч красою землею натішишся.

Окрім вишень та двох чи трьох яблунь, на садибі фруктових дерев більше нема, скрізь — жасмин, калина, бузок, троянди та мальви. Все це росло, буяло, квітло не так, як звично для панського ока: газонами, клумбами чи струнками рядками, а таким собі приємним безладдям серед різнотрав'я. Здавалося, що тут якимось

дивом зберігся клаптик незайманої, первісної природи. Кмітливе око Метцеля у всьому запримітило руку садівника-митця.

— І це все ви зробили своїми руками? — захоплено вигукнув бельгієць.

— Не чужими ж, бо сам кріпак... Пристрасть маю землю прикрашати. А вона, земля, свята, любить, щоб до неї руки прикласти...

Вони сіли на камінь серед невеличкої галявини. Кілька хвилини Метцель, наче зачарований, милувався краєвидом.

— Щасливий ви, чоловіче, умієте творити красу, — сказав задумливо.

— Ні, пане. Красу природи ніхто творити не може. Вона сама по собі існує. Та не всякому дано бачити і розуміти її. Вона соромлива, ховається, мов дівчина красна від людського ока... Людина, яка справді кохає природу, допомагає їй відкритися. Але з чистою душею треба до неї, з любов'ю. Тоді природа усміхнеться тобі.

— Як це — допомогти природі відкритися? — зацікавився Метцель філософією вусатого господаря садиби.

Той глянув на нього здивованими очима: такий, мовляв, досвідчений пан, а не розуміє простої істини. Підвівся з каменя, зробив крок до калинового куща, вийняв із кишені широчезних шаровар косура, одним помахом відтяв крислату гілочку і подав гостеві:

— Подивіться уважно і скажіть, що ви бачите в оцій галузині?

Метцель повертів гілку в руках, низив плечима:

— Гілка як гілка. Що ж у ній може бути?

— А ось що. — Господар відтяв один, другий, третій відросток, там підтесав, там розщепив і знову подав гостеві. — А тепер що бачите?

Метцель здивовано зареготав:

— Цап! Справжнісінький цап!

— Я допоміг рослині відкритися, проявитись тобто. А що робить? Відтяв лишне, те, чим заслоняється від нас соромлива природа.

— Мудрий ви, чоловіче, — сказав Метцель, — а як зовуть вас?

— Йосипом охрестили. А прізвисько? Батька мого Зарубою прозвали, бо татарина лихого вправно рубав. Із запорожців він. Те прізвисько й на мене перекинулося. А як став я кріпаком польського пана — Зарембою записали. Ну, Заремба — то й Заремба, хоч горщиком називай, тільки в піч не саджай.

Бельгієць замислився, покопирсав патичком землю, потім звернувся до господаря:

— Маєте хист, Йосипе, рідкісний талант. Тож хочу вас помічником собі взяти. Разом землю прикрашати будемо. Чи згодні?

— Хіба ж можна? — здвигнув плечима Заремба. — Я кріпак графа Потоцького, а переходити від пана до пана самовільно не можна, бо Юрійв день скасовано.

— А я ад'ютант Потоцького. Так що обидва ми панські, на одного ж пана робимо. Граф Потоцький наказав Карпівку на парк перетворити. Бачу, ви здатні до цього діла. Чи згодні? Добрі гроші

платитиму, а там, якщо графові наша робота сподобається, проситиму для вас відпускну грамоту. Вільним станете. То як?

Задумався Йосип Заремба над словами графського ад'ютанта, довго тер долонею бритого лоба. Сумнівався: чи щиро пропонує гість, чи не насміхається? Бо хто, де, коли чув, щоб досвідчений пан звичайного кріпака в помічники собі брав?

— Тож скажіть, чи згодні у помічники до мене? Бо сьогодні перед графом клопотати буду за вас.

Заремба почухав потилицю:

— Що ж... Якщо ваша ласка...

— От і добре, дайте вашу руку.

А через кілька днів Метцель і Заремба подалися до Карпівки. Довго ходили удвох по урочищу, радилися, як і з чого починати роботу.

Розділ сьомий

ГРИМ З ЯСНОГО НЕБА

Григорій Слепньов, голяр Леон та сліпий Гаврило так і лишилися в Осичиній Кручі. Поселяни прийняли їх, як братів, допомогли хто чим — хто одежиною, хто хлібиною, той тим, той сим. Бурдейку вирили гуртом для втікачів. Отак втрюх вони й почали хазяїнувати. Григорій легко і вправно взявся до діла, бо ж сам він із селян. А полякові Леону, не звичному до селянської роботи, важкувато спочатку було. Та врешті й він при звичаївся до важкого буття. А Гаврило, сердега, ні в степ, ні на річку не ходив. Куди йому сліпому. Він порався потихеньку в хаті, молот боротно. Цілий день гуркоче Гаврило жорнами, аж круча над Ятранню здригається. А повернувшись увечері поселяни з поля — повечеряють і до нього:

— Заграй-но, брате!

Візьме Гаврило кобзу, яку дід Осика змайстрував, та й заллється піснею.

Сьогодні неділя свята, люди від роботи спочивають. Пішли б до церкви, та нема її. От і слухають Гаврила:

Там, де Ятрань круто в'ється,

Там сльози гарячі лється...

— Завів Лазаря! — гримнула на нього молодиця. — Не так вже й ллються наші сльози, як у твоїй пісні. Ні пана, ні осавула, ні турка тут нема — чого ще? Кинь лихом об землю, Гавриле, утни весело! Годі сльози лити, вже й так очі свої виплакав.

Витер кобзар вуса, розправив груди і вдарив бадьоро по струнах:

Ой гою, ти-ни-ці,

Печи, жінко млинці...

Загула, заходила ходором земля під селянськими постоломи. Тішаться не натішаться люди волею. На панщину їх не гонять, податків не здирають, батогами не шмагають.

У розпалі пісень і танців примчав із степу парубок на змиленому коні.

— Вгамуйтеся, люди! — замахав він руками.

І враз завмерла кобза, вщух гомін, над селищем нависла тиша. Парубок, важко дихаючи, почав розповідати:

— Виїхав я на пасовисько, не встиг гнідолого опутати, чую, у байраку чийсь кінь заіржав. Думаю — причулося, бо звідки там коневі взятися? Підійшов ближче, придивився — так і є, люди якісь коней попасують. Я — на Гнідка, та й сюди. Кого ж це нечиста сила принесла? Може, татарву? Га? А в нас ні рушниці, ні шаблі нема.

Люди завмерли від несподіваної звістки. Не встиг ніхто й слова мовити, як із степу донісся тупіт, наче хто табун до водоюю гнав. А через якусь хвилину кільканадцять вершників у військовій формі вдерлися в селище, так що ні в степ, ні до річки не кинешся. Стовпилися люди в гурт, мов вівці, що вовка відчули.

Офіцер спішився, передав повід солдатіві, а сам підійшов до поселення.

— Добридень! — сухо привітав офіцер, тримаючи на руці нагая.

— Драстуйте, — почув у відповідь. — А хто ви будете, з чим прибули?

— Я — офіцер армії її величності, а прибув із указом.

— Що ж то за указ такий, на радість чи на лихо?

— Про те довідаєтесь опісля, а поки що... Слухайте мою команду...

Та не доказав своєї команди офіцер, бо до нього раптом підступився Григорій Слепньов:

— Не кваптеся, капітане, дайте придивитися гарненько до вас, чи ми не знайомі з вами часом? Фролов? Отака оказія! Дійсно, гора з горою не сходяться...

Фролов оторопів, відчувши щось недобре:

— Хто ти такий, мужиче?

Замість відповіді Григорій кинувся на офіцера і вчепився йому в горлянку. Завовтузилися обидва, важко дихаючи. А дід Осика — і звідки у нього сили взялося — метнувся до бурдея, ухопив зубило, яким жорна насікав, і гепнув Фролова тою залізякою по тім'ю. Фролов мляво сповз додолу.

— А тепер і помирати можна... Прости, господи, мене грішного, — перехрестився старий гайдамака.

Все скоїлося так несподівано, що вершники, які оточили поселення, не встигли спішитися й захистити свого начальника. Лиш тоді, коли офіцер упав, служиві кинулися до нього.

— Ой лихо! Пана капітана вбито! — вигукнув хтось із них, нахилившись над трупом.

Чи від страху, чи від жалю жінки пронизливо заголосили. А чоловіки, ошелешені несподіваною трагедією, стояли над покійником мовчазні, зрідка позирали один на одного. Солдати, залишившись без начальника, теж мовчали. За довгі роки служби вони звикли робити лиш те, що їм наказували. За командою лягали і вставали,

за командою Іли, стріляли, дихали. А без команди — ні кроку. Тепер солдати розгублено шморгали носами й не тямали, що робити.

— За що ви так пана капітана, бога не побоявшись? — спитав нарешті служивий.

Григорій Слепньов задер сорочку, повернувся спиною до солдата:

— Ось за що, брате, — скреготнув він зубами і вперше з тих пір, як покинув рідну Московщину, зарідав.

Під різками в Млинах не плакав, а тут не стримався. Давно загоїлися криваві рани, та не загоїлася душа, защеміла вона, спалахнула пекельним вогнем.

— Тут усі такі пошмаговані, — продовжував Григорій. — А товариш мій, он той, що на призьбі з кобзою, зору позбувся з волі капітана Фролова. Село цих людей за наказом капітана спалене... От і довелося тікати сюди... Гірка наша доля, солдатшки-реб'ятушки, брати рідні... Ви, як і ми, — невільники. То що ж будете чинити з нами?

Ні слова у відповідь, лиш носами шморгають служиві.

— Чому заніміли? Стріляйте! В мене! Я вбив собаку, я винуватець! — Григорій, наче і не було сліз, суворими, розпаленими очима свердльєв розгублених солдат, виставивши із розпанаханої сорочки широкі груди. — Стріляйте!

— Відступися, чоловіче. Не стрілятимемо, бо наказу такого не маємо, — вусатий служивий незлобиво відштовхнув від себе Слепньова рушничним прикладом.

Той опустив сорочку, зітхнув глибоко:

— От-так, брате. І тобі, мабуть, від Фролова перепадало?

— Правду кажеш, — відповів той, — і мою спину таким пензлем розмальовано. Наш командир, царство йому небесне, щедрим був на різки.

Впевнившись, що солдати не мають наміру чинити лихо, селяни заспокоїлись і почали радитися, що ж тепер діяти. Такими ж думами були зайняті і служиві загону капітана Фролова. Один із солдатів зняв сідло з коня, підклав під голову покійникові, а Гаврилова жінка рядниною вкрила, щоб не приваблювало мух та дітей не страшило. Раптом від Осичиноного бурдею долинуло:

— Люди добрі, дід помирає!

Кинулися поселяни до нього. Старий лежав на драному кожусі в кутку бурдею і не дихав. Холодні, пожовклі руки так і застигли, зібгавши кістлявими пальцями сорочку на грудях. Не витримав надмірної напруги серце старого гайдамаки. Затужили поселяни за покійником, примовляючи:

— Біда одна ніколи не йде, вона за собою другу веде.

Лихо швидко зблизило поселян і солдат. Гуртом вони поховали небіжчиків. А коли смеркло, повечеряли й почали радитися, як далі бути.

— Вам, брати-солдати, не можна до своїх казарм вертатися — в кайдани закують, до Сибіру спровадять за те, що не вберегли свого командира, — сказав Слепньов.

— Так, скінчилася наша служба, — погодились солдати. — На Бессарабію подамося, на Акерманщину, до турка. Кажуть, султанці втікачів приймають, то й нам притулок дадуть.

Довідалися поселяни від служивих і про царський указ, якого не встиг оголосити капітан Фролов. Тим указом імператриця Катерина закріпачувала всіх вільних поселян і передавала їх дворянам.

— От тобі й воля! — затужили поселяни. — А ми ж так сподівалися на матінку-імператрицю!..

Мовчки розійшлися вони по домівках, а солдати — на коні та й подалися у степ, за Дністер, на Акерманщину, до турка.

Розділ восьмий СКЕЛЯ СМЕРТІ

Ще недавно мовчазна Карпівка перетворилася на мурашник. Зігнав сюди Потоцький силу-силенну народу — із Тульчина, Брацлава, Тального, Ямполья, Ободівки. Поселилися люди в понорах та бурдеях, у старих овечих кошарах і покинутих солдатами казармах.

Повнниться урочище людським гомоном, кипить робота: довбають кам'янисту землю, неподатливу гранітну цілину, виламують величезні брили, обмотують їх мотуззям, впрягають волами і перетягують на вказане місце. На широкій галявині, названій Метцелем Єлісейськими Полями, споруджують із того каміння Критський лабіринт — подобу легендарного палацу Міноса. А он там буде Долина гігантів. Здається, що то не кам'яні брили, а тіла людиноподібних велетнів, які полягли у битві з богами Олімпу.

Недалеко від Гроту страху і сумніву за допомогою важелів, дерев'яних блоків та міцних мотуззяних снастей кріпаки піднімають тисячопудові брили, нагромаджують одна на одну — так росте урочище для майбутнього водоспаду. Грюкіт ломів та молотів, невільницький стогін і плач долинають із підземелля за Великим водоспадом. Там, у неподатливому кам'яному ґрунті видовбують русло для міфічної ріки Стікс. Хтозна, коли у той чорний тунель хлине вода, а піт і сльози кріпацькі давно заповнили її. Падають люди від знемоги, калічаються, а замість них панські осавули зганяють сюди інших кріпаків, і робота кипить, бо граф вимагає паркові споруди закінчити вчасно.

З рання до смеркання клопоче у Карпівці Йосип Заремба, розмічає, де яке дерево посадити, де прогалину залишити, де і який саме камінь приладнати, щоб не лишнім, а доречним був. До кожної брили уважно придивляється, чи не можна з неї якусь забавну химеру створити. Інший не зверне уваги, а Заремба — око ж у нього кмітливе — нема-нема — та й запримітить у незграбних рисах гранітного уламка якусь звірину чи птаха. Тоді покличе каменярів з

молотками та зубиллям — і давай лупати. Глядь — і ожив камінь, людської чи тваринної подобі прибравши.

Метцель рідко буває на будівництві, все до Парижа, до Італії їздить, вишукує мармур та майстрів, котрі зуміли б з того мармуру античних героїв та мудреців висікти. Вишукує Метцель і диковинні дерева, яких не лише в Умані — по всій Україні немає. Він їздить по світу, а всю роботу по спорудженню парку переклав на Зарембу, бо впевнений був, що той справиться. І Заремба справлявся з роботою, але важко йому дивитися, як знущаються над кріпаками наглядачі, як нагаями стьобають людей, брудною лайкою криють. Насмілився садівник піти зі своїми жалями до самого графа. Потоцький саме каву пив, коли йому доповіли про Зарембу.

— А-а! Садівничий? Заходь, заходь... То коли ж будуть готові паркові споруди?

Заремба розгубився. Він хотів за кріпаків заступитися, на наглядачів поскаржитися, а вийшло так, що мусить про будівничі справи розмову вести.

— Робота кипить, вельможний пане. Вже й Великий каскад готовий, і Кавказька гірка, Дубину й Звіринець обсаджено. Незабаром ставки водою наповнимо. Та перед сим треба дуже важку роботу виконати, тому й насмілюся турбувати вашу світлість проханям.

— Кажі, кажі, чого тобі треба для цієї справи?

Потоцький багато начувся від Метцеля про талановитого майстра-кріпака, тому дозволяв собі розмовляти з ним про паркові справи.

— До Левкадської тераси приступили. Мусимо піднімати на неї важкі скелі, по двадцять тисяч пудів кожна, а то й більше. А тягла обмаль. Треба ще коней пар двадцять та волів стільки ж.

Заремба стояв перед графом, схиливши голову.

— Ось що скажу тобі, садівничий. Чув я, що ти спритний майстер, а чому в мужицьких шароварах та постолах ходиш? Негоже це, не файно. Візьми-но цього папірця, піди до скарбника, він грошей тобі дасть. Придбай собі порядну одіж та й ходи, як майстрові личить. Перед хлопом щоб у хлопській одежі не з'являвся. Ти ж над хлопом пан, тож панський вид мусиш мати.

— Дякую, ваша світлість, але... Який я пан? — розгублено розвів руками Заремба.

— Звеликий, а все-таки... А забанеться мені — ще більшим паном зроблю тебе. Вірно служитимеш — грішми обдарую, волю дам... То що тобі — коней, волів? Матимеш, що просиш, та дивись мені, пантруй справу, щоб усі споруди своєчасно закінчити.

— А ще, вельможний графе, — Заремба несміливо переминався з ноги на ногу, — ще супліку маю до вашої світлості.

Потоцький глянув зверхньо на садівника:

— На кого ж та супліка? Кажі, кажі.

— Наглядачі дуже знушаються з робітників. Нагаями катують, неподобними словами поносять... Не скотина ж хлоп, щоб його так мордувати...

Потоцький враз похмурнішав, задріботів тонкими пальцями по столу.

— Не тебе ж стьобають, садівничий, не твоїй шкірі боліти... А з робочим хлопом так: що вб'єш — те в'їдеш... Ну, гаразд. Якщо так просиш, накажу наглядачам, щоб не дуже розперізувалися. Але щоб зовсім без нагая — не можна, бо опанує хлопом лінька — який з нього зиск?

Пішов Заремба від графа засмученим, бо не зумів захистити кріпаків від знущань та образ.

Настав час приступати до Левкадської тераси, про яку говорив Заремба. Кріпаки спорудили над урвищем величезний коловорот. Двадцять найдужчих хлопів вертять його, допомагаючи волам та коням підняти гігантську скелю, що лежить під урвищем на дні майбутнього озера. Біля неї пиляють, тешуть, грюкають довбнями й сокирами, рихтують важелі та лежні, обмотують брилу мотуззям, ланцюгами, реміняччям. Нарешті впрягли тягло, до кожної пари став погонич. Заремба ще раз перевірів, чи все як слід зроблено, скинув солом'яного бриля, перєхрестився:

— Господи, допоможи!

Зацьвохкали батоги, захропіли воли, затупали копитами коні, натужно зарипів коловорот, напружились мотузяні снасті. А скеля, вперта потвора, ледь-ледь зрушилася з місця, хитнулася та й назад лягла. До вечора промордувалися з нею, і все марно. Коли сонце сіло за обрій, Заремба гукнув:

— Кидайте роботу.

Всі розійшлися, повечеряли та й полягали спати. Лиш садівничий до півночі ока не зімкнув, все думав, як оту скелю підняти.

Зранку привели панські гайдуки людей з далекого степу. Треба було їх нагодувати, розселити, втішити добрим словом. І Заремба тим, хто мав тягнути скелю, сказав спочивати, набиратися сили, а сам подався до прибулих, що чекали, сидячи біля овечої кошари за Кам'янкою.

— Добридень! — привітався Заремба.

Ніхто не відповів на те вітання, лиш дебелий рудобородий велетень зиркнув спідлоба:

— Кому добрий, а кому й гіркий.

Відчувши на собі ворожий погляд, Заремба знітився, але швидко опанував собою.

— Не зліться на мене, я такий же кріпак, як і ви, хоч мене й призначили керувати роботою... Бачу, втомлені ви, голодні. Гайда зі мною, поїсте, а там видно буде.

Підхопили степовики свої пожитки, та й пішли слідом за ним, через річку, до кашоварні. Там, над Кам'янкою, просто неба чаклували над казанами кухарі. Ні вдень, ні вночі не згасав під казанами вогонь — треба ж було нагодувати таку гибель народу!

Розсілися степовики на травиці, дали їм по череп'яній мисці, насипали каші. Поки їли — писар підійшов, став питати кожного, як прозивають та звідкіля родом.

— Пишіть мене першим, — сказав рудобородий велетень, — народився я під копою, годувався лободою, житло моє під вербою, а вкриваюсь бороною.

Зареготали кашовари й досипали бородатому за дотеп добрий черпак каші.

— Бачу, легко тут їдло заробляти, — усміхнувся бородань, налягаючи на кашу. — Ну, а коли, писарю, справді цікава моя особа, то пиши так: Григорій Слепньов. Москаль я. Пристав до хохлів та й побратався з ними. Їмо разом пшоняну кашу та хвалимо бога й царицю нашу. А оце, — показав Григорій на свого сусіда, — товариш мій, поляк, Леоном зовуть. Потомствений голяр.

Гаврило сидів поряд з Леоном і мовчки їв. Глянув на нього писар:

— Слепий, чи що?

— Невидущий. Але добре на кобзі уміє. І співати мастак. Єдина втіха — сліпого Гаврила слухати, — відповіла молодиця.

— Не можу записувати сліпця на харч, бо яка з нього користь? Григорій Слепньов відсунув убік миску, підступив до писаря.

— Значить, сліпому з голоду помирати? Пиши і кобзаря на харч. Відробимо за нього.

Прибулих переписали і поселили недалеко від Карпівки в старих солдатських казармах.

Яка ж доля привела млинян до Умані? Після того, як загін капітана Фролова не повернувся, по всій окрузі пішли чутки, що солдати вбили свого командира та й втекли до Бессарабії. Губернатор негайно надіслав на Ятрань своїх гайдуків. Вони оточили Осичину Кручу, оголосили поселення власністю графа Потоцького та й погнали до Умані на будівництво парку, бо там робочої сили бракувало.

Сьогодні до парку пожалував сам губернатор Потоцький. Забаглося йому подивитися, як ту скелю на те штучне урвище піднімають. На вершині Гвинтової гірки, звідки видно Левкадську терасу, слуги розстелили для графа килим, розіп'яли величезну парасольку, щоб захистити його від пекучого сонця, крісло поставили, а поруч — діжечку з пляшками медового пива на льоду. І Потоцький почав спостерігати, як впрягали коней та волів, як Заремба розставляв людей, перевіряв снасті, упряж, різноманітне кріплення, як махнув солом'яним брилем:

— Помагай, боже!

Затьохкали батоги, зашарпалися вперед воли та коні, викресуючи копитами іскри, напружилася мотуззя, зарипіло колесо гігантського коловороту. Скеля важко, мовби неохоче відірвалася від землі і повільно попливла догори. Раптом щось затріщало, і скеля нерухомо повисла в повітрі. Коні та воли позадкували й зупинилися, хропучи від напруги.

— Не йде, хоч згинь, — витер рукавом спітнілого лоба Заремба.

Хоч і не в ярмі майстер, а видно — важко йому, як і отим волам. Григорій Слєпньов, опершись на колесо коловорота, промовив:

— Слухай, садівничий, не вдається витягнути скелю. Тягло не те. Воли пнуться собі, коні — собі. Не зграйно, не водночас.

— Справді так, — погодився Заремба.

В цей час Зарембу покликали до графа. Зі страхом піднявся майстер на Гвинтову гірку, скинув капелюха, вклонився. Потоцький випив келих холодного пива, витер хусточкою губи.

— То чого ж, майстре, діло кепсько йде? Чого бракує — уміння чи люди лїниві?

— Люди, світлий пане, всю силу вкладають у справу, а от тягло неоднорідне. Треба коней вилучити, а впрягти волів. Дозвольте, пане, тягло змінити.

— Дозволю. Знімайте волів зі всіх інших робіт, і щоб сьогодні скеля лежала на Левкаді.

Сігнали волів зі всієї Карпівки, впрягли у ту скелю.

— Поганяй!

Враз налягли люди грудьми на коловорот, напружились воли.

— Пішла! Пішла! Пішла! — загукали всі радісно.

Повільно поповзла вгору кам'яна потвора. Люди не зводили з неї очей.

— Стій! — гукнув Йосип Заремба, коли скеля порівнялась з Левкадською терасою. Залишилося небагато: подати наперед і закріпити на майданчику. Тридцять тєслярів метнулося під висячу скелю. Швидко почали заводити під неї поперечні балки, підпирати стовпами, загонити важелі. І раптом: — Трах-та-ра-рах!

Скеля гепнула додолу, аж здригнулась навколо земля. Тєслярі і зойкнути не встигли, як гранітна брила накрила їх, змішала розчавлені тіла з уламками деревини та з землею.

— Що там скоїлось? — тривожно спитав Потоцький, вгледівши метушню біля скелі.

— Снасті не витримали, — почув у відповідь.

— Пся крєв! — ревноу сердито Потоцький. — Майстра до мене негайно!

Але Заремба не зміг стати перед розлученням графом. Вражений несподіваним лихом, він упав непритомний на розпечене каміння Левкадської тераси. А внизу з-під гранітної скелі точилася кріпацька кров, розповзалася струмками по дну майбутнього озера.

Роздратований, лютий на майстра і всіх робітників, покинув граф Гвинтову гірку.

Страшна звістка швидко облетіла всю Карпівку. Люди кидали роботу, збігалися до Левкадської тераси. Та нічим допомогти вже вони не могли. Висока, грізна, наче могила в степу, навіки поховала під собою кріпаків графа Потоцького.

Розділ дев'ятий
СОЛОНА ДОРОГА

Тревневого дня 1800 року плентала з Криму на Поділля чумацька валка. Налягали на ярма круторогі, одноманітно порипували коlesa, телпалися під возами мазниці.

— Гей-гей! Цоб-цобе! — збуджували степову тишу погоничі, стьобаючи батогами втомлених волів.

Навколо, скільки оком сягнеш, ні оселі, ні живої душі, лиш жайвір у небі піснею тішиться. Сонце пече немилосердно, волячі морди запинилися від спраги, а поблизу ні струмка, ні криниці.

— Господи, хоча б до Умані швидше, щоб водиці попиту та напоїти круторогих.

А в славному місті Умані, на Двірцевій, біля палацу Потоцького зібралася сила-силенна панських екіпажів: позолочені карети з родинними гербами, легкі, стрімкі фаетони, розмальовані ридвани. Вгодовані коні бряжчать блискучою оздобою збруї, нетерпляче крешуть копитами об кам'яну бруківку. Поз'їжджалось знатне панство з усього Поділля, Брацлавщини, Московії та навіть із-за кордону, як на велике свято: сьогодні пані Софія — імениниці.

Дім на Двірцевій знає чимало пишних бенкетів, але такого грандіозного, як нині, ще не було. Так веселитися і Вакх не умів, таких страв не куштували навіть королі, таких благородних напоїв не пили й античні боги.

Двірцева вулиця від палацу до самого парку золотавим пісочком посипана, килимами встелена. Обабіч неї народу як мурах — і міські, і з дальніх та ближніх сіл, і ті, які щойно розігнули спини після закінчення роботи у парку. Позганяли їх сюди осавули та економи. По оберемку квітів та зеленого гілля примусили мати з собою, щоб кидати під колеса карети, коли Софія до парку їхати-ме. Та щось забарилися пані. Оголошено було, що іменинний кортеж опівдні прослідує, вже сонце з полудня звернуло, а кортежу не видно.

Виявляється, пані Софія завередувала: не хоче їхати до парку в кареті, а лише на саях, та ще й по снігу.

— Світе мій! — ухопився за скроні Фелікс Потоцький. — Травень надворі, літо на порозі, а ти — снігу! Це неможливо.

Красуня набундючилася:

— Якщо по-справжньому кохаєш, зроби неможливе. В люту стужу серед зими забажаю винограду — дай, в літню спеку снігу, — знайди.

Замордований жінчиними примхами, Потоцький звернувся до своїх друзів за порадою.

— Ватою дорогу встелити, — порадили одні.

— Борошном посипати, — підказували інші.

А де таку гибель вати знайти? Та й борошна стільки по всьому місту не збереш, щоб вистачило на дві версти. Нежданно на порозі з'явився сотник надвірних гайдуків Потоцького.

— Ясновельможний пане, в степу за парком чумаки волів напувають із Кам'янки. А та ж річка ставки паркові, водограї та водоспади водою постачає. Дозвольте покарати нахабних.

Потоцький глянув на сотника.

— Чумаки, мовиш... А що вони везуть?

— Сіль.

— Сіль, кажеш? Чудово! — радісно вигукнув Потоцький. — Сотнику, негайно покарати тих чумаків, щоб не сміли каламутити воду в моїй річці. А сіль — реквізувати і посипати нею дорогу. Пані Софія по солі, як по снігу, до парку їхатиме.

— Ясновельможний! — сплеснув у долоні здивований сотник. — Нині сіль у такій великій ціні — і під ноги її? Ліпше ж у панські комори сховати.

— Може, сотник розучився розуміти мої думки? Чи вуха йому заклало і він не чує, що сказано? — grimнув на нього граф.

Сотник знітився, прикусив язика і зник за дверима.

Напоїли чумаки скотину, пообідали наспіх кожен зі своєї торбини та й мерщій волів у ярма, щоб зникнути з цього місця, бо якщо паном близько запахло, то невдовзі й смаленим засмердить. Вже зачали мажі свої на шлях виводити, аж гульк — з-за річки через Зарембину греблю гайдуки на конях мчать. Озброєні рушницями й ремінними нагаями, вершники в лічені хвилини перетяли дорогу на шлях, оточили валку.

— Чого панам гайдукам треба? — виступив наперед чумацький ватажок. — Ми нічим не завинили, то чого ж ви нас не пускаєте?

— Не завинили? А річку панську хто скаламутив? Га?

— Гм... Г-ге!.. Та де це хто і коли чув, щоб вола напоїти з річки провиню вважалось? Виходить, нещасному чумакові гинути зі скотиною в степу від спраги? — відповів чумацький ватажок.

— Замовчи! — визвірювся на нього сотник. — Я маю наказ самого губернатора графа Потоцького за цю провину сіль у вас реквізувати.

Заворушилися чумаки, почувши таке, хто сокиру, а хто важкого дрючка ухопив. Враз націлилися в них гайдуцькі кременіниці.

— Не хапайтеся за сокири, бо стрілятимемо! — ревноу на них сотник.

Опустилися в безсилій злості чумацькі руки: проти кулі з дрючком не підеш. Оточені вершниками, вози посунулися до міста. На Двірцевій вулиці гайдуки постягували лантухи з сіллю і посипали нею дорогу від палацу аж до паркової брами. Плакали чумаки, дивлячись, як гине їх кривне добро, та ніхто на ті сльози не зважав.

— Гірка й солона ця дорога, та солодко буде їхати по ній пані Софії, — промовив хтось із натовпу, що зібрався на ту дивоглядь.

Скінчили гайдуки свою роботу, уперщили кожного чумака нагаєм по разу, та й наказали, погрожуючи кременіницями, мерщій покинути місто. Приголомшені нежданою бідою, смутні та невеселі

чумаки мовчки повернули волів за околицю. І вже здаля, зі степу, долинула їхня тужлива пісня:

*Ішли чумаченьки від моря додому,
Стрілись чумаченьки панові лихому.
Хочеш чи не хочеш — дідько його носить,
Пан собі регоче, а чумак голосить.
А чумак голосить, гіренько ридає,
Бо добро чумацьке марно пропадає.
Узяв пан задирма чумацькїї вози,
А з возами ярми, ще й міцні занози.
Не приведи, боже, такого нікому...
Пішов чумаченько з батїжком додому.*

Від графського палацу вирушила довжелезна валка панських екіпажів. Попереду мчали запряжені четвериком білих кобилиць, обшиті парчею сани. На блакитних оксамитових подушках у санях сиділи Потоцькі. Фелікс чемно тримав Софію за лікоть, щось нашіптував їй, закохано дивлячись у безмежно великі чорні очі. Форейтор, у святковій лівреї, в капелюсі з павиним пером, сурмив у срібний рїжок, вимагаючи звільнити дорогу. Рипіла під полоззями чумацька сіль.

Перед парковою брамою сани зупинилися, і Софія побачила мрамурову колону, на якій було висічено: «Коханий дарує Софії». В супроводі численних гостей Фелікс підвів Софію до трї колони і урочисто сказав:

— Приймай, моя богине, іменинний дарунок. «Софіївка» — так побажав я назвати цей парк, щоб прославити і увічнити ім'я твоє.

Софія злегка вклонилася:

— Спасибі, лицарю любий.

Відчинилася ажурного плетива брама, і Потоцькі, а за ними всі численні гості, ступили на Головну алею парку. Обабіч, наче почесна варта, виструнчилися липи та клени, передсаджені сюди разом із землею, на якій вони росли. Весна того року видалася теплою, і тому дерева буяли зеленим листом.

Праворуч Головної алеї дзюрчала, плигаючи по камінню, срібно-вода Кам'янка. Дзюркіт води зливався з стоголосим пташиним щебетом.

Головна алея закінчувалася Павільйоном флори. Стрімкі дорійські колони легко тримали на собі пишний антеблемент, оздоблений ліпленими із гіпсу квітами. За павільйоном виднівся поетичний пейзаж Тераси муз, блищало дзеркало Нижнього ставу з фонтаном Змія та Скелею смерті під Левкадською терасою, а трохи далі — шаленів Великий водоспад. Його струмені могутнім потоком спадали вниз, розбивалися об кам'яні брили на міради кришталевих бризок, і над кипучою пінявою озера тремтіла невимовної краси райдуга.

Білий горбатий місток вів через Нижній став до Площі зборів, оточеної гротами, мрамуровими статуями античних героїв. У центрі площі — Басейн золотих рибок, а в ньому дванадцять живих

наяд у серпанкових, повітрянолегких, наче крильця метелика, платтях, з вінками квітів на головах. Вони хлюпалися у воді, хором наспівували урочисті гімни, запозичені в античних поетів.

Перед басейном стояв, загорнутий у тогу римського патриція, ад'ютант Потоцького Леопольд Метцель, вичікуючи господарів парку. Коли Софія і Потоцький підійшли, він сказав:

— Все, що оточує нас, створено для вас божественним натхненням, — повів навколо рукою Метцель і низько вклонився перед Софією.

— Не треба поклонів. Ви заслужили того, щоб перед вами вклонялися, — сказала вона й поцілувала його у вилицю.

В цей час із басейну вийшли дванадцять наяд, склали вінки до панських ніг і закружляли хороводом.

З Площі зборів через Єлисейські Поля, на яких розкинулася безладна плутанина Критського лабіринту, Софія з Феліксом вийшли до Верхнього ставу. Перед їх очима постав незвичайної краси Острів кохання. Плакучі верби, звисивши над водою сріблясті коси, оточували імітований під античний храм Рожевий павільйон з іонійськими колонами та парадним трикутником фронтона. Обігнувши Острів кохання, вода линула через Амстердамські шлюзи у видовбаний у гранітному масиві тунель, по якому пролягало русло міфічного Стіксу. Там театралізований Харон у човні з веслом у руках чатував на гостей. Коли Потоцькі підійшли до шлюзу, слуги допомогли їм сісти в човен. Харон махнув веслом, і суденце пірнуло в чорне підземелля.

Після плавання по Стіксу пани повернулися на Площу зборів. Тут навколо Басейну золотих рибок уже стояли столи зі стравами та напоями. Оддалік, за Західним гротом, вилаштувалися довгим рядком намети із шовкових та оксамитових тканин. Найпишніший, із перської парчі, — для Софії.

Втомлені довгими оглядинами парку, приголомшені баченим, гості зайняли місця за столами. Поблизу скелі, що перекривала Грот страху і сумніву, розсілися музики. Задзвенів кришталь, зазвучали тости, ревнули мідні труби оркестру, і врочиста мелодія величальної пісні сколихнула парк.

Засутеніло. Спалахнули фейерверки на Головній алеї, на Єлисейських Полях та Терасі муз. Світло численних вогнищ і смолоскипів залило все довкола.

Ті сполохи, як і трубне ревіння, бачили і чули в найвіддаленіших кутках міста, але людям не до цього було. Як тільки до парку промчав святковий кортеж, вони кинулися на Двірцеву й Садову вулиці збирати сіль. Гайдуки стьобали їх батогами, гнали геть, але це не допомагало. Люди згрібали голими руками хто в бриль, хто в торбину, а жінки — в подоли, бо була тоді сіль рідкістю, і не в кожній хаті мали чим присолити страву. І раптом — он скільки цього добра на дорозі валяється!..

Розділ десятий
ЯК КОЛОССЯ В СНОПІ

Другий тиждень бенкетують пани на Софіїних іменинах. Гульбища перемішуються із парку в палац, із палацу — в парк. Лються рікою вина, наливки та солодкі меди, ревує міддю оркестри. Танці, гомін, жарти не вшухають ні вдень ні вночі. Подільська та брацлавська шляхта, офіцери військових поселень, гості з Петербурга, Варшави, Кракова ласі до чужого меду.

Веселяться пани. А недалеко від Умані, за річкою Кам'янкою, у старій казармі та овечих кошарах конають люди. Граф Потоцький наказав зачинити в них кріпаків-будівничих і тримати доти, поки не відшумлять іменини. Боявся, щоб не накоїли хлопи лиха, не зіпсували свято.

— Гавриле, чуєш? Он як тішаться пани у тому парку, а ми тут журбою мордуємось. Ну ж бо заграй такої, щоб за серце взяло, — попросив поляк Леон.

Неквапно взяв сліпець кобзу, вдарив по струнах:

*Наступили чорна хмири, лиха, мов хортиця,
Були Польща, були шляхти та й стали цариця.*

Голос у Гаврила не гучний, але щирий, до кожного кріпацького серця доходить. Підхопила ту пісню вся кошара, і полинула вона над Кам'янкою:

*Живуть люди, живуть люди, живуть слободою,
Іде мати на лан жати разом із дочкою.
Прийшли вони до ланочку — помагай нам, боже
І святі неділенько, велика госпоже.
Сіли вони обідати — гіркий наш обід!
Оглянулись назад себе — аж окомон їде.
Приїхав він до ланочку, нагий розпускає:
— Ой чом же вас, вражих людей, в роботі немає?
Ой зачав же їх окомон ляяти ти бити:
— Ой чом же вам, врижим хлопим, снопів не носити?
А в нашого окомона червоня шанки,
Як приїде до панщини, скаче, мов ти жабка.
А в нашого окомона шовкові онучі,
Плчуть, плачуть бідні люди, із панщини йдучи.
Прийшли вони до шинкарки — дий, шинкарко, квартиру,
Вип'ємо з жалю по келишку, та й стинем на варту.
Ходить поник по церковці та й в книжку читає:
— Ой чом же вас, добрі люди, та й в церкві немає?
— Ой коли ж нам, добродію, у церкву ходити,
Від світання до смеркання мусимо робити...*

Залунала кошара кріпацькою піснею, та ненадовго, бо загрюкали у двері панські охоронці. Стали на порозі, нагаї розпускаючи:

— Хто посмів пісню поганську зачати?

Враз замовкла кобза, і пісня, як свічка від вітру, погасла.

— То хто? — сердито перепитав старший охоронець. — Хто зачав співати?

Мовчать млинняни, лиш дихають важко, затамувавши злість у серцях. Наглядач помітив Гаврила з кобзою, підступився до нього з нагаєм:

— Це ти, неробо, мізки хлопські каламутиш співом? — замахнувся він до сліпого.

Та не встиг ударити: Григорій дужими руками ухопив панського посіпаку за зап'ястя.

— Не смій! — грізно промовив він.

Поруч із Григорієм став, стиснувши кулаки, поляк Леон.

— Пся кров! Як смієш торкатися брудними хлопськими руками мого тіла? — заволав наглядач. — Взяти кобзаря!

Підбігли гайдуки, схопили Гаврила.

— Куди тягнете сліпця? — суворо спитав Григорій, відступившись від націленої на нього зброї.

— До буцегарні. Нех там бренька на своїм струменті.

— І мене з ним беріть.

— І мене, — сказав Леон.

— Що ж, гай і цих туди ж!

Спровалили товаришів до льоху, що служив колись карцером для служивих, а тепер — для кріпаків. Мотуззям обплутали побратимів з голови до ніг, повалили на долівку та й пішли геть.

— То як почувашся? — спитав Леон Гаврила.

— Мотуззя надто муляє.

— То добре. Значить, міцно поєднали нас. Тепер ми, як колосся в снопі, одним перевеслом згуртовані, — гірко посміхнувся Григорій.

Лежать вони на сирій землі, сопуть натужно, бо мотуззя дуже тисне.

— Зубами ці снасті розгризти, чи що? Бо згинемо!

Пристосувався якось Леон, почав гризти мотуззя на плечах Гаврила. По волокнині, по волокнині — так і розгриз. А незабаром розв'язалися всі троє. Прислухалися — ніби нема сторожі коло льоху. Бережно висадили двері. Озиралися навколо — тиша. Нікого поблизу, лиш собаки брешуть та музика не вгаєє у парку.

— Тікаймо, бо не один мотуз, не одна скеля смерті чекає на нас у цьому проклятому Гумані, — сказав Григорій і почвалали вони у нічний степ.

Розділ одинадцятий ВТРЕТЕ ПРОДАНА

Закінчились бенкети з нагоди Софійних іменин. Замовкли у парку оркестри, і неспіливо стало злітатися сюди розполохане фейєрверками та мідними трубами птаство.

Потоцькі були перевтомлені багатоденним гамірливим святом і думали про те, де б відпочити. Фелікс згадав Ободівку, відрізану

від усього світу бездоріжжям. Там вони уникнуть гостей, які останнім часом дуже надокучили, відпочинуть від господарських клопотів.

Не встигли вони в ободівському маєтку влаштуватися, як, наче сніг на голову, там з'явився Юзеф Вітте. Хтозна, звідки він пронюхав, що після уманських гульбищ Потоцькі опинилися у цій глушині, але, мандруючи з Херсона до Кам'яця, знайшов їх тут.

Фелікс і Софія насторожено прийняли нежданого гостя у невеличкій вітальні.

— Не чекав вас, проше пана, — промовив Потоцький.

— Вельможний граф хоче сказати, що нежданий гість — гірше татарина? — ехидно посміхнувся Юзеф і зиркнув лукавими очима.

— Як зволите розуміти...

— Та вже ж розумію, що мій візит порушив ваш спокій, — невзворушно відповів Вітте, — але так повинно було статися... Я з вашою до вашої мосці: віддайте мені мою законну дружину. Натішилися — і годі...

Херсонський комендант поводився пихато, вважав себе рівнею Потоцькому, адже — обидва графи, обидва генерали (як і графський титул, так і генеральські еполети Вітте заробив у Потьомкіна).

У Потоцького майнула думка показати йому на двері, але стримався. Він завжди губився перед нахабами. Виручила його Софія.

— Прошу, Юзефе, не говорити так: я ж не якась річ, що мене віддавати. А повернутись до тебе не хочу. Не люблю тебе. Та й відвикла я вже від тебе.

— Твої слова — порожні звуки, — відказав спокійно Юзеф, — ти моя законна дружина. Закон примусить повернути тебе додому. Це — напевне. А щодо графа, — Вітте звернув погляд на Потоцького, — я не бажаю лиха вашій мосці, але якщо ви не згодні, то я змушений буду звернутися до Священного синоду.

— Знаєте що, — запропонував Фелікс, — ви втомилися в дорозі. Відпочиньте, а завтра... Завтра, гадаю, ми порозуміємся.

Розійшлися пани, і, хоч було вже пізно, нікому не спалося. Кожен думав про одне і те ж. Фелікс вирішив так: «Грошей, маєтків позбудуся, але не втрачу своєї коханої».

А Софія по-своєму міркувала: «Юзеф, хоч і дослужився до генерала, але збіднів, програв у карти та пробенкетував батьківську спадщину, і йому потрібні гроші. За цим він і приїхав». Софія вгадала: Юзеф повертати додому розбещену жінку і не збирався. Його почуття до неї майже погасли, та й не така вона вже й приваблива, як колись. Її краса почала в'янути. Ще рік чи два — і вона зовсім згасне. Йому така не потрібна! Треба взяти за неї побільше грошей.

На другий день за ранковою кавою у тій же невеличкій вітальні обидва пани мирно і по-діловому, наче купці на ярмарку, вели торг. Була при цьому й Софія. Вона уважно слідувала за розмо-

вою і боялася, щоб податливий і неощадливий Фелікс не проторгувався.

Незабаром вони домовилися. Фелікс Потоцький покликав секретаря, і на синій аркуш з родинним гербом лягли рядки: «Генерал-поручик його імператорської величності, кавалер ордена Станіслава граф де Вітте з дружиною Софією, з одного боку, та генерал-аншеф його імператорської величності, кавалер ордена Станіслава граф Фелікс-Щенсний Потоцький — з другою, визнають справедливими і непорушними такі умови, що їх вони склали між собою узгоджено і добровільною»

Підписали угоду всі троє, скріпили власними печатками.

— Оце і все. Вам приємно, а мені корисно, — в'їдливо посмінувся херсонський комендант, сховав до похідної скриньки примірник угоди, вексель на два мільйони польських злотих, виторгуваних щойно за Софію, задоволено потер руки та й покинув Ободівку.

Розділ дванадцятий

ПОВЕРНЕННЯ БЛУДНОГО СИНА

Двадцятитрилітній молодик Юрій Потоцький, син Фелікса і Жозефіни, служив у російській столиці. Після смерті імператриці Катерини імператор Павло I прихистив молодого офіцера, надавши почесне звання камердинера. Знатного роду, високий, стрункий красень Потоцький приглянувся придворним дамам. Вони оточили графського нащадка увагою, часто запрошували на раути, бенкети. Не одна великосвітська маман мріяла мати такого зятя. Темпераментний і легковажний, він охоче приймав запрошення, веселився, фліртував із панянками і клявся кожній у своєму коханні. Гроші з Тульчина текли рікою, але щедрий і неощадливий Юрій розтринькував їх як полу. За два роки придворної служби провіяв із жінками та програв у карти мільйон срібних карбованців і чудову картинну колекцію з батьковського палацу у Петербурзі.

Довідався про це імператор і дуже розсердився. А тут ще княгиня Щербатова оливи в огонь хлюпнула, поскаржившись, що донька її від Потоцького завагітніла. Скаржилася імператору на гульвісу й Анастасія Толстая.

Недовго думаючи, імператор викликав Юрія і grimнув:

— Геть із Петербурга! У Малоросію, в степи, до батька!

Фелікс Потоцький саме мандрував по губернії, коли син повернувся до Тульчина. Софія не повірила своїм очам: із незграбного, довготелесого, зі страусиною шиєю підлітка, яким його бачила колись, виріс дивний красень. Він стояв перед нею у кавалергардському мундирі в блискучих ботфортах зі срібними острогами. Вони дивилися одне на одного, мов заворожені. Софія милувалася його блакитними, як небо, очима, рум'яними, наче в дівчини, щоками. Гармонійна будова статури приваблювала не менше, ніж бла-

городні риси обличчя. Природа щедрою виявилася до Юрія, нагородивши всіма зовнішніми принадами.

Гість не знав, як зустрине його мачуха, і насторожено вичікував. А вона кинулася до юнака і, наче коханого свого, що повернувся з далеких мандрів, з несамовитою жадобою стала цілувати. Розбещений легковажним світським життям, вчорашній кавалергард відчув у тих поцілунках щось значніше, ніж материнські пестощі.

Знесилена раптовим спалахом почуття, Софія втомлено опустилася на канапу, взяла Юрія за руку і посадила його біля себе.

— Ангеле мій, — вимовила вона тихо і зітхнула.

Юрій з цікавістю слідкував за кожним її рухом, за кожним подихом. Досвідчений в інтимних справах, він розумів, що сподобався красуні. Пригорнувшись до Софії, відчув, як збуджено б'ється її серце, і подумав: «Зійди з дороги, батьку!»

Розділ тринадцятий

ПО ГУБЕРНІЇ

Карета подільського губернатора Фелікса Потоцького під охороною царських вояків наближалася до старовинного міста на Дністрі — до Могилева.

Дорога туди була тяжкою. Дощі геть розквасили в'язкий чорнозем, і всі сорок верст шляху перетворилися на суцільну ковбаню, так що колеса по маточини грузли в багнуку.

З Бронницької гори Могилів було видно як на долоні. Він лежав у вузькій прибережній долині, притиснутий до Дністра білими крейдяними горами. З-за високих кам'яних мурів, що оперізували місто, виглядали солом'яні та черепичні дахи будівель, над якими панували величезні цибулини церковних бань та стрілчасті башти костьолу. Грізною потворою бовваніла похмура споруда буцегарні.

Губернаторська карета проминула передмістя Немію, що тулилося убогими хатинами до білих скель, і опинилася перед міською брамою. Зі скреготом відчинилися масивні, оковані залізом брамові пілки, і назустріч кареті вийшли з хлібом-сіллю на вишиваних рушниках чиновники міської ратуші, служителі православних та католицьких храмів, офіцерство прикордонного полку.

Міський голова Броніслав Садовський — присадкуватий, тлустий, загикуватий поляк, почав виголошувати вітання, але Потоцький його не слухав. Він дивився на масивну дубову перекладку над міською брамою, до якої кованими гвіздками було прибито людський череп, про який він знав давно, але побачив лиш сьогодні.

— Матка боска! А череп все ще висить? Тож нехай висить на страх і помсту здрайцям! — сказав губернатор.

То був череп Івана Гонти — начальника Уманського надвірного війська Потоцьких, близьких родичів Фелікса, від яких успадкував він те місто. Іван Гонта в 1766 році перейшов зі своїм полком на бік повсталих селян і разом з їхнім вождем Максимом Залізняком боровся проти шляхетського панування на Україні. Після по-

разки повстання польські пани стратили Гонту у селі Сербях поблизу Могилева, мертве тіло порубали на шматки й розвішали на міських брамах для настрашки народу. Череп дістався Могилеву. І хоч після страти вождя минуло понад тридцять років, а череп Івана Гонти висить.

Губернаторський кортеж після короткої зупинки перед міською брамою попрямував до ратуші. Тут, у старовинному замку міської управи, Потоцький зустрів давніх знайомих: власника гуральні Михася Чернятинського, начальника жандармерії Боніфация Ожешка, ксьондза Костешка, скарбника Людвіка Мазовецького. То були знатні поляки-конфедерати, колишні його однодумці й соратники, які після поділу Польщі перекинулися до Росії і вірно служили царському престолу.

Вони довго гомонили, поринувши в спогади про ті не такі вже й давні події. Потім Потоцький перейшов до справ і звернувся до начальника буцегарні, єдиного серед міського начальства росіянина Дениса Сухорукова:

— Доповідайте, як справи довіреної вам установи?

Капітан жандармерії Сухоруков звично стукнув закаблуками перед губернатором:

— Мушу доповісти, що буцегарня наша тісна, по десятеро, а то й більше в одній камері замість двох. Нову в'язницю треба будувати, а коштів нема.

Потоцький набундючився. Що ж діється? У Брацлаві був — коштів просять, у Ямполі, в Комаргороді — теж. А тепер і в Могилеві. І все на буцегарні.

— Навіщо ж напихаєте в тюрми стільки в'язнів, що й прогудувати їх неспроможні? — спитав незадоволено.

— А що маємо робити? Злодіяк нині розвелосся — не приведи боже. Он учора маєток пана Вінегородського у Суботівці спалили хлоппи. А сказинецькі селяни з тих пір, як до панського реєстру їх записали, по лісах розбігалися стали, в розбійництво подалися. Ловимо їх — і в буцегарню, куди ж іще? А Буша? Помилуй боже! Старосту там убили, маєток управителя знівечили, млин спалили.

— Бушани? — спитав Потоцький. — Та що вони, з того світу повернулися, чи що?

Понад півторацата років проминуло з того часу, а польські пани ще й досі згадують містечко Бушу. Дали ж тоді бушани лупня шляхті! Один проти сорока королівських жовнірів стояв, захищаючи свою волю. А коли поляки вдерлися до Бушанської фортеці, останні захисники зачинилися у пороховому погребі та й висадили себе у повітря разом із нападаючими. Загинув тоді і начальник польського війська, один із предків Фелікса Потоцького.

— Пся крєв! — вибухнув гнівом губернатор. — Чого ж ті хлоппи хочуть? Було Поділля під польською короною — бушували, під скіпетр царський взяли їх — бушують... Гаразд. Асигную кошти на буцегарню, та щоб міцну. Шляхетські, чи то пак дворянські, при-

вілеї мусимо боронити надійно і слідкувати за тим, щоб ні пугачовщини, ні Коліївщини нової не допустити.

Із вікон міської ратуші добре видно Дністер. Саме в цю хвилину до берега причалила галера, і Потоцький побачив, як солдати виводили на берег обірваних, зі зв'язаними руками людей.

— А ото що за люди? — спитав він.

— Втікачі. Не хочуть панщину відробляти та й тікають у понори. Нарили тих печер у дністровських кручах — гибель. Ловимо їх і повертаємо до пана. За кожного втікача господар срібним карбованцем платить.

— Добрий заробіток маєте, — посміхнувся Потоцький і вже суворіше додав: — Приборкуйте хлопів. Чи різок бракує вам, чи багатів?

З гірким враженням покидав Потоцький Могилів. Їдучи сюди, мав намір затриматися на декілька днів, щоб спочити та побенкетувати зі своїми колишніми соратниками, а коли почув про бушанських та яришівських бунтівників — не до бенкетів стало. І він рушив до Кам'янця.

Перше, із чого почав Потоцький у Кам'янці, це дав аудієнцію єпископу Ієроніму. Той запросив губернатора на торжества з приводу освячення Хрестовоздвиженської церкви.

— Це та, що за Смотричем, нижче фортеці? — спитав Потоцький.

— Та сама, — відповів Ієронім.

— Скільки ж разів її святити — освячували ж колись. Пам'ятаю, юнаком був, зі старовинних литовських мурів спостерігав ту церемонію.

— Було, було, — погодився єпископ. — Але той храм розвалився. Колоди згнили, шалівку шашні сточили. Довелося відбудовувати. Ну і, звісно, лики святих оновили, вітвар теж... Все нове тепер, тож треба освятити, як годиться.

Не так вже й кортіло Потоцькому на освячення православної церкви, бо ж сам католик. Але що поробиш, коли він нині служить Росії.

Освячення церкви припало саме на храмове свято Хрестовоздвиження, і парафіян зібралось видимо-невидимо з усіх навколишніх сіл. Такі свята відзначалися не лише урочистою службою, а й гучними ярмарками. З усіх усюд з'їжджалися зі своїм крамом вірмени, греки, євреї, і на майдані коло церкви після служби закипав торг. Тут продавалось все — ікони та шовкові стрічки, мідні хрестики й череп'яні свистки, хустинки й полив'яні макітерки, куманці, лампадки, дитячі іграшки, цукерки, розмальовані ложки, медяники, застіжки для чобіток — все. Що завгодно. По ярмарку вешталися в строкатій одежі цигани, щоб видурити ворожінням якусь грошину. Фокусники за копійку пускали «туману», ковтали палаюче клоччя, пронизували цвяхами власне тіло, босоніж тупцювали на жаринах. А лірники (без них ярмарок — не ярмарок) співали пісень про людську гірку долю.

Після закінчення служби губернатор, оточений охоронцями й чиновниками міської управи, попрямував на ярмарок. Він прослідкував уздовж торгових рядів, розглядаючи ярмаркові скарби. З його наближенням крамарі вклякали на колінах, кланялися перед високою особою.

У кутку майдану юрмилися люди, звідти долинав одинокий спів, бриніли струни. Потоцький прислухався і попрямував туди.

На драпій кожущині під муром сидів сліпий. Він не зважив на сум'яття, що знялося з наближенням губернатора, і продовжував, наче сам для себе, грати і співати:

Наступила чорна хмара, лиха, мов хортиця,

Були шляхта, були ляхи, та стала цариця...

Потоцький пополотнів. Якусь мить він мовчки дивився на кобзаря, а потім вибухнув:

— Заколотник! Гайдамака! Людей бунтувати своїм поганським співом? У кайдани здайцю!

Вихопили служиві кобзу із рук кобзаря, об землю нею вдарили, а самого під руки та й повели. Не далеко довелося вести, бо фортеця — он вона, на узгір'ї, що панувало над Хрестовоздвиженською церквою. А роздратований Потоцький в супроводі почту поїхав до палацу.

Назавтра після сніданку начальник фортеці доповів, що минулої ночі якимось чином зник із Лянцкоронської башти сліпий кобзар.

— А вартові де були?

— Без пам'яті спали. Сивухи надудлились — храмове ж свято. Тепер їх у ту башту зачинено.

— Матка боска! Що там ще в тебе?

— Та ось папірця на баштових дверях знайдено, жованим хлібом приліплений був.

— Читай! — наказав Потоцький.

Начальник фортеці так і сяк вертів папірця перед очима, а розібрати написане зразу не міг, бо букви були писані незграбною, невмілою рукою. Нарешті він прочитав: «До хохла Гаврила навідалися вірні його побратими росіянин Григорій та поляк Леон з-під Мачейовиць. Шукай вітра в полі».

— Стривай, стривай... — сказав Потоцький. — Ці імена, здається, мені знайомі.

Він не сумнівався: до Кам'янця навідалися його кріпаки, що втекли з Умані після побудови парку. Це зіпсувало настрої губернатора.

Ще більше засмутив Потоцького за ранковою кавою начальник повітової поліції:

— Мушу повідомити пана губернатора, що імена, зазначені у тій цидулі, не вперше чую. На тім тижні Соколецький становий повідомив, що в тамошніх лісах об'явилася ватага розбійників. На економії панські та фільварки нападають. А отаманить тою ватагою якийсь дезертир з Московщини на ймення Григорій. Згуртувалося в тій ватазі мужицьке бидло та й мордує повіт.

— От маєте! — скипів губернатор. — Повітова поліція не може впоратися з купкою якихось гультайок. Ганьба!

— Якби ж вони на місці сиділи. А то ватага мотається повсюди — то вона в Соколецькому лісі об'явиться, то в Ялтушкові, то під самим Баром. Невловима. Тож прошу, ваша світлість, дайте війська на поміч, бо станові не впораються.

Потоцький пообіцяв надіслати з Вінниці загін регулярного війська.

Відшуміли дощі, і над світом запанувало привітне сонце. Скориставшись погожими днями, Потоцький вирушив далі. Шлях від Кам'яця до Вінниці пролягав через Ушицю і Бар, а там все ліси та переліски. Тому, збираючись у дорогу, губернатор посилив охорону. Тепер його супроводжувала добра сотня озброєних вояків, що оточували карету спереду і ззаду. Вони уважно слідкували за узбіччям, придивлялись до кожного дерева, до кожного кущика: чи не причаїлися там розбійники. Так вони щасливо проминули Дунаївці, Ушицю, Ялтушків. У Барі переночували, а вранці — знову в дорогу. Через годину по тім, як покинули Бар, удалині замаячили бані Троїцького монастиря, що виринали з гущавини гостроверхих смерек, упираючись золотими хрестами в небесну блакить. Це був Браїлів.

Тут не чекали прибуття високої особи, тому, коли на вулицях затупотіла кавалькада губернаторських охоронців, люди ховались у своїх домівках, квапливо зачиняли двері на засуви і крадькома визирали у вікна, гадаючи, що на турка чи на поляка знову похід оголошено.

Монахи Троїцького монастиря теж поховалися за високі мури, підперли міцними слупами браму і не відчиняли доти, поки начальник охорони не переконав, що ніякої війни нема, а до Браїлова завітав сам губернатор, граф Потоцький.

Брама монастиря нарешті відчинилася, на дзвіниці з запізненням загули дзвони, і губернатор ступив на монастирське подвір'я. Смиренна братія повклякала на коліна, справляючи поклони до самої землі. Старий, жовтий, наче з воску зліплений, ігумен благословив губернатора. Після цього Потоцький зайшов у церкву. Він бистрим оком оглянув інтер'єр, від якого несло пліснявою. Убогство панувало в монастирському храмі: ікони були облущені, рушники обшарпані й злинялі, двері іконостаса скособочені.

— П'ять тисяч сріблом на оздобу церкви даю. Панікадило замінити, лики святі поновити, хоругви нові придбати. Храм святий повинен пристойно виглядати, — сказав Потоцький ігуменові.

Очманілий від несподіваного щастя, старець подякував і почав проказувати молитву «На многі лета» графу Потоцькому.

— Залишайтеся з братією своєю в мирі й благодаті, — попрощався губернатор і поїхав з монастирського подвір'я, бо треба якнайшвидше дістатися до Вінниці.

За Браїловим знову почалися ліси, які все ближче підступали до шляху. Раптом тишу порушив шерех, і дві велетенські ялиці впа-

ли перед вершниками, перегородивши дорогу. Охоронці спішилися, пальнули раз-другий у гущавину і щільним колом оточили губернаторську карету, націливши рушниці у ліс. Але навколо панувала тиша. Опам'ятавшись, охоронці почали розбирати завалля. Ялиці, виявляється, були підпиляні, а поблизу — ні душі. Хто ж повалив їх на дорогу? Коли дерева повідтягували на узбіччя, карета рушила далі. Незабаром вона викотилася на широку степову просторинь, і всі полегшено зітхнули.

Розділ чотирнадцятий

ОСТРІВ КОХАННЯ

Чиновника канцелярії Новіну Злотніцького губернатор не любляв за хитрощі й шахрайство. Ще під час будівництва парку той привласнив тисячу золотих, асигнованих на харчування робітників. Попадався він і на інших злочинах, але завжди виходив із води сухим, бо умів спритно відбредатись і звернути провину на когось. Потоцький ненавидів шахрая, але терпів, бо Злотніцький був із конфедератів, а ще тому, що умів догоджати своєму господареві. Сам злодіяка, він злодіяк виказував, а губернатору треба було мати серед чиновної братії чуйні вуха й всевидючі очі.

Низький, але товстий, не за комплекцією в'юнкій, з приплющеною, начеб втиснутою в плечі бритою круглою головою і маленькими зеленкуватими очима на масному обличчі, Злотніцький завжди ходив нахильці дрібними, але частими кроками. Ось і тепер він увійшов до кабінету Потоцького, спочатку просунувши голову в прочинені двері, а затим і весь тулуб.

— Сідай, Новіно, рад бачити свого друга, — лицемірно промовив господар, кинувши на крісло біля столу.

А сам поцибав тихими кроками до порога і щільно причинив двері, щоб ніхто не почув розмови. Йому кортіло довідатися, що діялося в Умані, поки він мандрував по губернії.

— То які новини, любий Новіно? — скаламбурив граф, сідаючи за стіл.

Злотніцький заворушився в кріслі, наче йому муляло, витягнув наперед шию. Верткі, маленькі, як у пацюка, очі віддано глянули в обличчя Потоцького.

— Новин чимало, ваша мосць... Друг вашої світлості Францішек Ксаверій Браніцький із Білої Церкви навідувалися. На їх честь великий бенкет було влаштовано, гостей було багато. Але пан Браніцький не так до гостей прагнув, як до пані Софії. Дуже вони свою прихильність виказували.

Помітивши, як похмурнів Потоцький, Злотніцький відвів погляд убік, знітився.

— Ще що? Кажі, Новіно, не крийся. Викажеш правду — озолочу, утайш чи збрешеш — повішу. Кажі!

Слова Потоцького зазвучали суворо й вимогливо. Злотніцький не рад був, що зайкнучся про Браніцького, але вирішив сказати все,

що знав, бо втратити графське довір'я — значить занапастити себе. Він відкашлявся:

— Вельможний графе, казати про те, що знаю, язик не повертається.

— Такий язик тобі не потрібен. Я накажу його відтяти, — суворо відповів Потоцький.

— Матка боска! Чи ж повірить моїм словам ваша світлість?

— Кажі правду, одну лише правду, то повірю.

— Як перед богом, істину мовлю. Не з чужих вуст довідався — на власні очі бачив: зраджує вам графиня... З вашим сином вони, з Юрієм...

— Що?! — вибухнув Потоцький.

Він ухопив Злотницького за барки, затряс щосили, його очі спахнули скаженою люттю. Красиве, благородних рис обличчя враз стало потворним, воно виражало готовність вбити, розтерзати Злотницького, як терзає свою здобич лютий звір. Чиновник пополотнів, утратив мову, маленькі очі його вирячилися, закотилися під лоба. Потоцький ще раз труснув ним щосили й облишив.

— Негідник! Брехун! — задихаючись від злості, горлав господар.

Від раптового нервового збудження граф знесилів і мляво опустився в крісло, поклавши правицю на серце. «Чи мислимо, щоб люба Софія мені зрадила? — думав він. — Ні-ні! Це брехня Злотницького, який захотів зганьбити мого рідного сина і мою богиню!.. Але... навіщо таке йому? На що ж розраховує негідник, плямуючи моє сімейство?.. О боже, дай розум, щоб втямити все це».

Через якусь хвилину Потоцький опанував собою.

— Геть звідси, негіднику!

Злотницький заридав і впав на коліна перед своїм господарем:

— Найясніший пане! Страшно мені було казати про це, але хрестом освідчуюсь, прахом матері рідної клянусь — не брешу! Не міг я приховати від вас нічого, бо ж відданий вам, мов собака. За віщо ж гніваєтесь на мене?

Він цілував, зрошуючи сльозами, панські черевики.

— Сльозам твоїм не маю віри, Новіно. Ти повинен довести, що сказане тобою — правда. Як мені впевнитись, що не вигадав ти, що не образив брехнею мене, пані Софію й рідного мого сина?.. Не доведеш, що не збрехав, — скараю!

Злотницький підвівся на коліна, витер заплакані очі, глянув в обличчя Потоцького:

— Я допоможу вам упевнитись, ясний пане, повірте мені!

Через кілька днів Потоцького знову проводжали в дорогу. Він від'їжджав до Тульчина, щоб перевірити, як упоралися з жнивими, чи багато збіжжя засипано у панські комори, чи справно сплачують податки кріпаки. До карети, яка чекала на нього біля брами уманського палацу, його проводжала Софія. Вкрай засмучена новою розлукою, вона благала чоловіка не баритися і якнайшвидше повертатися, бо занудьгувалася, поки він мандрував по губернії.

Після від'їзду губернатора Софія попрямувала до невеличкого палацу Терем, що в нижній частині парку. Власне, то був не палац, а екзотичної архітектури будинок на дюжину кімнат. Головний палац знаходився у центрі Умані, на Двірцевій вулиці, серед міського гамору і суєти, а в Терем господарі найжджали спочивати, як на дачу. Обслуговували їх тут лише кухар, покоївка та кілька інших слуг і чиновників, серед яких був Новіна Злотніцький. Солодким улещуванням, послугами останній увійшов у довір'я Софії, і вона доручала йому найсекретніші справи.

Сьогодні після обіду Софія сказала хранителеві своїх таємниць:

— Новіно, мене вабить Острів кохання, знай свою справу.

Злотніцький добре знав, що робити.

Як тільки слуги розійшлися на післяобідній спочинок, а Софія з молодим графом Юрієм у звичайний променаж, Злотніцький бічною стежиною поза Теремом та Кавказькою гіркою, через Єлисейські Поля подався до Верхнього ставу, посередині якого знаходився Острів кохання. На острові між плакучими вербами виднілась, відбиваючись у дзеркалі води, гармонійна споруда мініатюрного храму — Рожевий павільйон зі стрімкими колонами по фасаді.

Новіна Злотніцький чекав панів біля ставу. Ось з'явилася Софія з молодим графом, який розважав її розмовами, театральню жестиколовав руками і усміхався. Злотніцький подав умовний знак, і графиня зрозуміла, що все гаразд, що поблизу ніхто не вештається. Вони сіли у невеличкий човен, що причаївся під плакучими вербами, біля гранітного причалу. Злотніцький взявся за весло, човен хитнувся і поплив до Острова кохання. Коли суденце зупинилося, молодий граф тицьнув у руки перевізникові асигнацію і зник у Рожевому павільйоні разом зі своєю дамою.

Накинувши ланцюг на причальну палю, Злотніцький подався в глибину острова. Він завжди щезав із очей, подали від храму кохання, щоб не бентежити панів. Цього разу Злотніцький пішов туди, звідки можна було розгледіти протилежний берег, густо порослий деревами та кущовинням. Він скинув капелюха і помахав ним перед собою. На тому боці чекали на цей умовний знак, і зразу ж із лозняка виринув човен. Він плинув до острова безшумно, не чути було ні сплеску весел, ні рипіння кочетів. Нарешті зашаруділо кілем об прибережний пісок. Злотніцький ступив наперед, стримав човна і причалив його до берега. З суденця підвівся Фелікс Потоцький.

— Маєте нагоду впевнитись, вельможний пане, — пошепки мовив Злотніцький.

Граф нічого не відповів і незвучними кроками попрямував до Рожевого павільйону. Перед дверима він зупинився, повагався трохи, а потім рішуче, зі всієї сили штовхнув їх. Двері з брязкотом відчинилися, і Потоцький швидко пройшов у знайому опочивальню Там, на турецькій канапі, в обіймах його сина лежала Софія.

— Ти повернувся, батьку? — розгублено спитав Юрій і схопив з канапи.

Але батько тих слів уже не почув. Вражений серцевим приступом, він упав на підлогу.

...Помирав Фелікс Потоцький на самоті. Він нікого до себе не пускав — ні дітей, ні жінки, ні знайомих. Лише найвірніший його друг і соратник Бенедикт Бистецький дні і ночі висиджував в узголів'ї свого сподвижника і покровителя. Крім Бистецького, біля смертного одра невідступно клопотав поважний лікар Гриколевський. Він розумів, що ніякі ліки не повернуть графа до життя, і вже думав, щоб покликати священника для сповіді й причастя, та раптом з'явився до Потоцького незвичайний прочанин. Це був Тадеуш Граб'янка, колишній подільський староста, у недалекому минулому дуже багата людина. А тепер жебрак. Засновник і глава Авіньйонської секти на Україні, він пожертвував на користь свого вчення все майно, зрікся жінки й дітей і пішов по світу проповідувати «чистоту людського духу, безкорисливість, аскетизм і радість «успокоєнія в бозі». З торбиною на шиї і ціпком у руках, він мандрував від села до села, від міста до міста, проповідуючи свої ідеї. Мандрі пілігрима привели його до Тульчина. Тут він довідався про трагедію, що сталася з його давнім знайомим Феліксом Потоцьким, і вирішив прийти до нього, щоб розрадити стражденну душу проникливим словом авіньйонця.

Смиренным, елеїним голосом шепотів Граб'янка над вмираючим приятелем про минучість земного буття, намагаючись в останню годину полегшити страждання Потоцького. Та хворий каламутним поглядом втупився в стелю, наче й не для нього було те казання.

Гриколевський, який весь час спостерігав за тим, як реагує Потоцький на слова проповідника, впевнився, що до свідомості графа нічого вже не доходить, і сказав, глибоко зітхнувши:

— Як жаль, що так пізно прийшли, пане Граб'янка.

— Так, так, — згодився прочанин, — його душа не з ним, вона вже на путі до божого раю.

Беззвучно, мов примара, вийшов Граб'янка за двері. Покої зазмерли в гнітючій тиші, лиш чути було, як схлипує в узголів'ї помираючого Бистецький.

— Хто тут? — раптом спитав Потоцький.

— Я... Друг ваш вірний.

— А... Бенедикт... Спасибі... У чорній скринці медальйон золотий... Пам'ять Гертруди... Повісь мені на шию... — сказав Потоцький ледве чути і замовк.

Через хвилину глибоко зітхнув, і знову тиша. Гриколевський нахилився до грудей, прислухався.

— Все... Кінець. Царство йому небесне, — тільки й вимовив лікар.

Виповнилося сорок днів від смерті Потоцького. У цей день вшанування пам'яті померлого в Тульчинському палаці зібралися імениті шахраї й пройдисвіти: Броніслав Гадзевич — шулер з європейським іменем, який обіграв у карти навіть французького міністра Фуше, князь Адам Понінський — людина з недоброю славою фальшивомонетника, Луї Кантон — син французького злодія, відомий тим, що нажив сумнівним ремеслом два мільйони франків, генерал Обольянінов — оберквартирмейстер російської армії, казнокрад, що зібрав собі добрий капіталець із недоплати квартирних за розміщення солдат і офіцерів у містечках і селах Поділля. Всі вони, як мухи до меду, злетілися сюди, плекаючи надію поживитись із незліченних скарбів покійного магната.

Крім згаданих осіб, поминати покійного прибули єпископ Ієронім із Кам'яця, біскуп Хоткевич із Брацлава та дворяни з Поділля, Волині, Галичини.

Після молебню в костьолі домініканців гості зібралися у бенкетному залі. Все почалося добропристойно, благородно. Сам єпископ Ієронім благословив трапезу. Підняли першу чару [342ина «за упокій душі усопшого». Тихо і мирно точилася бесіда про те, про се, згадували покійного теплим словом, споминали, скільки добра зробив він на многотрудній губернаторській стезі. Пан Сарнецький, що прибув з-під Ямполя, розчулено повідав гостям, як він розбагатів завдяки благодійникам, який дав йому «двісті робучих хлопів» із числа вільних селян Ямпільщини.

Поступово після другої, третьої чарки гомін наростав. Від тихих, благопристойних розмов переходили до веселих, життєвих історій, історійок з анекдотами, спалахував сміх. Тишком-нишком служители церкви зникли із залу, і благородне товариство відчуло себе так, наче з нього пута спали. В кінці залу хтось почав:

Цо поляк, то богатир,

А з твоїм шевводом...

Відому пісню польських патріотів часів конституції третього травня не дуже зграйно, але гучно підхопили численні голоси, перекрутивши слова пісні так, що ніби Потоцький очолив боротьбу за свободу й незалежність Польщі. Це була дань соратників-конфедератів пам'яті свого покійного вождя.

Софія зрідка навідувалася до залу. Вона була в чорній оксамитовій сукні з довжелезним шлейфом, у чорних рукавичках і чорному капелюшку, з якого спадала на обличчя чорна вуаль. З'явиться г360афиня в залі — веселощі і жарти вщухають, а виїде — знову регіт і непристойності.

До пізнього вечора веселилися гості, начеб то були не поминки, а бучне весілля. Не веселилися лиш картярі. Зразу ж після поминального обіду вони, а з ними і Юрій Потоцький, зачинилися в

картярському салоні і весь вечір забавлялися азартною грою, посьорбуючи з келишків улюблену мальвазію.

Нарешті клавесин замовк, і гості почали розходитися по лабіринтах палацу. Лиш найзнатніші з них на чолі з князем Адамом Понінським, перед тим як відправитись до своїх апартаментів, навідали Софію, щоб поцілувати на прощання руку у передпокоях. Не запрошуючи сісти, мовчки вислухала короткі побажання, скупо подякувала і випроводила гостей. Вона була засмучена не лише поминками, а, головне, тим, що Юрій програв у карти десять тисяч карбованців. Спроваджений розлюченою жінкою до своїх покоїв, він збуджено метався по кімнаті, кидався у ліжку, бився головою об подушку, потім знову вставав, гамселив у двері кулаками. Але Софія замкнула двері, ключі забрала із собою і наказала слугам, щоб не сміли відчиняти, навіть якщо граф почне силоміць пориватися до неї.

Коли гості розійшлися, графиня звеліла покликати Броніслава Гадзевича, який щойно вернувся до своїх апартаментів після картярської гри і був у чудовому настрої. Заклавши руки за вилоги фрака, ходив по кімнаті, насвистуючи веселу пісеньку.

— Графиня запрошує? Так пізно? — здивувався Гадзевич і почав чепуритися перед масивним трюмо.

Він був міцної постави, кремезний, широкоплечий, його кругле червоне обличчя, прикрашене хвацько підкрученими вусами, пашіло здоров'ям. Левина шевелюра кольору «блонд», гордовитий погляд блакитних очей підкреслювали риси вольової людини. Ніхто, вперше глянувши на Гадзевича, не сказав би, що перед ним неперевершений шахрай і дурисвіт.

За кілька хвилин Гадзевич зайшов до кімнати, де його чекала Софія. Чорна постать графині попливла йому назустріч, і Гадзевич помітив, як спалахнули гнівом її очі.

— Ви — шельма, пане Броніслав! — випалила жінка.

Той незворушно посміхнувся, глянув на Софію зверху, бо був на голову вище за неї, і мовив:

— Скажіть, графине, чи хоч одна порядна людина переступала поріг цього чудового палацу?

Софія розгубилася перед нечуваним зухвальством і не знайшла, що відповісти. А Гадзевич відчув, що приголомшив ворога першим же ударом, і зареготав.

— Так, так, графине, — витираючи сльози від сміху, продовжував картяр, — якщо назвете мені хоч одного праведника, який побував чи зараз перебуває у цьому домі, — киньте в мене каменем.

Софія нарешті опанувала собою, підступилася до картяра так близько, що той відчув на собі її напружене дихання.

— Ви вже двічі обдурили мого пасинка! Поверніть гроші, жадного!

Очі Софії палали ненавистю, в них було стільки зла, стільки дячольської сили й рішучості, що, здавалося, ніхто не встоїть перед

тим разучим поглядом. Але обличчя Гадзевича лишалося спокійним. Спогорда дивлячись на графиню, він відповів:

— Ваш пасинок ще жадніший. Недавно він посмів загребти мої останні триста злотих. А ті тисячі, що я виграв у нього, не доведуть до обозтва людину, яка успадкувала від свого батька мільйони.

Софія, задихаючись від гніву, охопила долонями скроні і опустилася в крісло.

— Не знаю... Не знаю, що з вами діяти... Ви — негідник! Я б вас оцими руками задушила! — застогнала вона і затрясла тендітними кулачками.

— Навіщо, любя графине, душити мене? Навпаки, ми мусимо бути в дружбі, тому що ви і я — як дві краплі води. Обох нас принесло на пагубу цього сімейства, вас — морем, мене — сушею.

— Скажіть, Гадзевич, коли ви покинете Тульчин?

— А я, графине, схожий на нарив. Прориваюсь лише тоді, коли наповнюсь, — сказав він і пестливо погладив її плече.

Жінка відсахнулася від нього, наче від отруйної змії.

— Коли ви згинете звідси, питаю?!

— Не скоро, любя графине, не скоро. Фокусник Кантон із генералом Обольяніновим прибули сюди з досить важкими карнавками. Треба ж полегшити їм ту ношу. А в вашому картярському салоні мені таланить!.. Ідіть спати, любя моя. Бачу, ви втомилися-таки. Та й мені на спочинок пора. На добраніч!

Картяр вклонився чемно і залишив Софію.

Розділ шістнадцятий ЛЕБЕДИНА ПІСНЯ

Вдячна Софія не забула пані Лоську, яка колись у Жванці замінила їй рідну матір, виховала, допомогла вийти в люди. Вона звела старіючу вдовицю з брацлавським воєводою Грохольським і подарувала на шлюб 50 тисяч злотих. Через два роки Грохольський помер, і вдруге овдовіла жінка знайшла притулок у Софії.

Пані Лоська змарніла, посивіла. Лиш уважним оком можна було розгледіти в її обличчі ледь помітні сліди давно зів'ялої краси, а в поведінці — манери польської аристократки.

Пані Лоська і досі ставилася до Софії, як до рідної доньки, з материнською ласкою й любов'ю. Вона продовжувала повчати її, як допचाють матері дорослих дітей, гірко усвідомлюючи, що ті пошанування марні.

Ось і сьогодні їй випала нагода погомоніти зі своєю вихованкою. Жінки зійшлися у покоях розважитись плетінням. Лоська в'язала собі домашній каптур, а Софія шовковий шарф для Юрія.

За вікном сіро й непривітно, у шибки січе надокучлива мжичка. А в покоях — тепло й затишно, потріскує у каміні березове ломаччя, парує на низенькому, інкрустованому перламутром столикові пахуча кава. Обставини саме для тихих розмов.

- Пані Лоська все насідає на Софію:

— Скажи правду, чи кохала ти кого по-справжньому, сердечно? Ну, хоча б першого свого благодійника, Юзефа, кохала?

— По-справжньому — ні. Побралася із ним, бо що тоді розуміла? Та й куди було діватися мені, пташеняті, викинутому із гнізда?.. А коли у великий світ вийшла, то побачила: є привабливіші за нього.

— Багато їх у тебе було, доню, — докірливо зітхнула Лоська. — І що ж — ні одного любого? І покійний граф немилим був? А він тебе так кохав! Він умів кохати. Пам'ятаю, як страждав по смерті першої своєї дружини Гертруди Комаровської, отої неборачки із Сушницького хутора. Потім вогонь свого кохання на тебе переніс. А ти? — Лоська допитливо глянула в Софіїні очі.

— Я?.. Гмм... Сама досі не втямлю, кохала його чи ні... А заміж за нього хотіла. І коли по смерті графині Жозефіни я законною жоною стала — була рада. Як на сповіді, гріх свій викладаю перед вами — прагнула за нього заміж, бо він багатий. У цьому, може, й ви винуваті. Пам'ятаєте, не раз казали мені, що людину поважають лише тоді, коли її торба не черствими окрайцями, а золотими дукатами повна... Тепер у мене отих дукатів — он скільки. Ваша наука не пройшла даремно.

— Ото так ти мою науку сприйняла, доню? — зітхнула Лоська, і Софія помітила, як спохмурніла жінка на обличчі.

— Вам прикро, матінко, від моїх слів? Киньте смутком об землю. Ви мали рацію, повчаючи мене. Я впевнилася у цьому, коли у великий світ вийшла і зрозуміла його закони. Втямила, що головне в цьому світі — багатство. А про Юрія не питаєте? Що ж, сама скажу. Любий він мені, серцю милий. І зовні красивий, і душевний. Але беззахисний, сумирний. Ще хлопчиком спровадили його до Петербурга, там і виріс у чужому гнізді, материнської ласки не знаючи. А потім імператор опалою своєю його покарав, виславши із столиці. Та і вдома Юрій не знайшов добра, з батьком не порозумівся. Кривні вони, а наче чужі. А тут ще оті шурі прибудні — генерал Обольянінов та пан Гадзевич — скільки грошей у Юрія видурили! А він не може за себе постояти.

— От-таке! — перебила її Лоська. — Ти хоробрість і непохитність у чоловіків цінувала і раптом у слабкодухого юнака закохалась. Чим це пояснеш?

— Не знаю, матінко. Може, тим, що й я колись була такою ж беззахисною. Всі мене кривдили в дитинстві. Серцем чую: Юрій — це моя лебедина пісня.

Пані Лоська відклала своє плетиво і, схрестивши руки на грудях, не зводила очей з Софіїного обличчя. Видно було, що слова Софії із самого серця линуть.

— Бачу, ти справді його кохаєш. Не одні лише слова — очі твої кажуть про це. Але ж гріх який на душу взяла! Він же пасинок твій! Схаменися!

— Розумію, що гріх. Та нічого не можу вдіяти.

— Доню, доню... Видно, не всі мої повчання до розуму твого дійшли, — з глибоким, сердечним докором промовила Лоська.

— Не сердьтеся на мене, матінко. Такою мене бог створив, він і в одвіті за своє творіння.

Лоська стріпнулася, почувши такі слова. Глянула на зображення святої діви Марії в будку кімнати, перехрестилася:

— Матка боска, будь заступницею перед всевишнім, спаси й помилуй заблудле дитя!

Розділ сімнадцятий

КРАХ ОСТАННЬОГО КОХАННЯ

Князь Адам Понінський давно занадівся до Тульчина. Спочатку гостював у Потоцьких сам, а з тих пір, як молодий граф повернувся із Петербурга, неодмінно приїжджав із дружиною своєю, княгинею Геленою Понінською та донькою Кароліною.

Вісімнадцятирічна князівна не відзначалася красою. Була худорлява, висока, мала вугласте обличчя, тонкі губи, гострий, продовгуватий ніс і жовтуваті, як у кішки, очі. Скрашували її зовнішність лише пишні золотаві коси, що спадали аж до пояса, ховаючи під собою тонку шию. Кароліна добре грала на клавесині, мала приємний голос, граціозно танцювала, любила жарти, незалежно трималася серед людей.

У Житомирі, де мешкали Понінські, Кароліна мала жениха, але батьки не хотіли видавати доньку за небагатого шляхтича. Вони поклали надії на Юрія Потоцького, який одержав мільйонну спадщину.

У Тульчині приймали Понінських гостинно, виказували їм всілякі почесті, влаштовували заради них бенкети. В ці дні танцювальний зал не обходився без Кароліни. Молода князівна вибренькувала на клавесині або ж весело пурхала в танцях, а після зникала з Юрієм в хащах старого парку. А Понінські тим часом увивалися навколо Софії. Князь обдаровував її коштовностями, статечно кружляв із нею в танцях, а потім проводжав на спочинок, залишивши княгиню Гелену під опіку когось із гостей.

Цього разу Гелена Понінська прибула до Тульчина без чоловіка й без доньки. Софія була зайнята ранковим туалетом, і княгині довелося трохи почекати. Нарешті у вітальні з'явилася покоївка і передала Софіїне запрошення на сніданок. Жінки зустрілися радісно, обнялися, поцілувалися. За сніданком Софія помітила, що гостя наче збентежена чимось.

— Вас щось турбує? — спитала її Софія.

— В дорозі страхіття начулася: там економію спалено, там мاستок пограбовано. Кажуть, що син Івана Гонти об'явився, за батька свого мстить. Якийсь солдат із Московщини згуртував ватагу та й бешкетує. У Вороновиці на поштовім дворі чула від проїжджих: блукає по селах і містечках лірник. Поспіває хлопських пісень, шматків нажебрає та й зникає геть, а через день чи два там, де він

співав, з'являються напасники. Почула я про це та й найняла у Вороновиці оружних жовнірів, які проводили мене аж до Тульчина. Хвалити бога — без пригод обійшлося.

— Он скільки страхіття наговорили мені, — відповіла Софія. — А чому ж без чоловіка вирушили в дорогу?

— Бо до Варшави подався Адам, маєтні справи у нього. А тут такий клопіт!

Княгиня запнулася, відклала каву, взялася витирати хусточкою губи. Софія уважно дивилася на неї, гадаючи, що то за клопоти такі, невже знову грошей проситиме? Ще торік Понінські позичили 50 тисяч злотих і досі не повернули, чи варто знову їм позичити? А яку причину знайти для відмови? — гарячково думала Софія. А тим часом пані Гелена продовжила:

— Великі клопоти маю, але приємні. Сподіваюся, здійсняться наші з Адамом надії поріднитися з вами.

— Не розумію, княгине, про що ви?

Пані Гелена знову зам'ялася, вибираючи слова для подальшої розмови.

— Зроду-звіку заведено, що жених сам повинен просити руки своєї нареченої, а тут виходить, що до нього мусять свататися... Кароліна моя і ваш Юрій давно вже кохаються. І от сталося те, чого слід було чекати... Тобто їм треба побратися... То ж як, графине? Родини наші славетні, достойна пара буде. Га?..

Софію наче окропом ошпарило. Вона рвучко піднялася з-за столу, аж філіжанка на підлогу впала, заплямивши килим рудими патьоками. З хвилину вона стояла перед Понінською, важко дихаючи. Її очі палали гнівом. Княгиня Гелена розгублено дивилася на неї, не розуміючи, що стряслося. А Софія взяла дзвоника і зателенькала, викликаючи служницю. Та негайно з'явилася:

— Що вам, пані?

— Відведи мене в покої, мені щось погано.

— Може, лікаря покликати? — спитала княгиня.

— Не треба, — кинула сердито Софія і вийшла, спираючись на плече покоївки.

Понінська залишилася наодинці. Розгублена, вкрай здивована, вона сиділа за столиком, не знаючи, що діяти: чи піти, чи ще почекати. Та ось за дверима почулися кроки і знову з'явилася служниця.

— Що з графинею? — спитала її княгиня.

— Пані сказали... Щоб ви її не чекали, а покинули Тульчин.

— Мене виганяють? — спитала вкрай здивована Понінська.

Опам'ятавшись від розгублення, вона залишила кімнату.

Розділ вісімнадцятий

ВИГНАННЯ

Юрій Потоцький повернувся з Умані, де він займався господарськими справами, разом з картярем Броніславом Гадзевичем.

Як завжди, галантний, а разом і нахабний, Гадзевич з'явився до Софії, чемно вклонився і сказав:

— Нарив достатньо наповнився, люба графине. Настав час про-риватися. Я нарешті покидаю вас і зайшов попрощатися.

— Жадаю, пане Броніславе, щоб це сталося якнайшвидше, бо вже не могу терпіти ні вас, ні вашого духу.

— Я міг би образитися на ваші слова, але не варто. Мені заплачено за всі образи сторицею.

— Коли ви їдете? — спитала графиня.

— Сьогодні ж. Екіпаж уже чекає на мене. Бувайте здорові та не споминайте лихом.

Софія з полегшенням зітхнула, коли постать Гадзевича зникла за порогом. Залишившись наодинці, вона внутрішньо готувала себе до зустрічі зі своїм пасинком-коханцем, який після візиту княгині По-нінської став для неї найлютішим ворогом. Вона вже довідалася від управителя маєтків, що Юрій «догосподарювався» в Умані, про-гравши тисячу кріпаків.

І все ж не це гнітило її душу. Горда і самолюбна Софія могла прощати все, тільки не зраду. Нема нічого образливішого для старіючої жінки, ніж обман її коханого. Як поведеться? Чим покарати відступника? О жіночі ревності! Ви буваєте жадливими, як смерть, нещадно разючими, як меч. Коли, кому яка закохана й обманута жінка прощала зраду?

Софія послала по Юрія служницю, але той не прийшов. Це ще дужче розпалило гнів і самолюбство красуні, яка звикла, щоб на перший поклик летіли до неї на крилах.

— Он що! Накоїв лиха — і в куші! Я сама піду до тебе, зраднику! — гнівно промовила вона і рушила до його апартаментів.

Анфілада дзеркальних кімнат, якою прямувала Софія, здавалася безкінечною. Вона йшла твердою ногою, рішуча і невблаганна, горда і сувора, насувалася, як помста, як страшний суд, як грізна й неминуча кара.

Коли Софія появилася у дверях, Юрій сидів у кріслі-качалці. Загорнувшись у китайський шлафрок, він читав поему Станіслава Трембецького «Софіївка». Побачивши Софію, він здригнувся, книга випала із його рук, гаптований сріблом шлафрок віялом розкинувся на підлозі.

— Я винен перед тобою! Я програв тисячу хлопів. Даруй мені!

Він підвівся і кинувся обнімати жінку, але та гнівно відштовхнула його. Стримуючи у собі злість, сказала спокійно:

— Ти пропаша людина... Але я врятую тебе, візьму всі твої борги на себе...

— Спасибі, кохана моя, — зрадів Юрій і знову потягнувся до неї, щоб пригорнути, але й на цей раз вона відвела від себе його простягнуті руки, її голос зазвучав суворіше:

— Врятую, але з одною-єдиною умовою: ти повинен негайно покинути мене. Негайно і назавжди!

Юрій остовпів.

— Не розумію...

— Ти повинен виїхати звідси! До Франції, Швейцарії — куди хочеш, — владно сказала Софія і, не даючи йому й слова вимовити, продовжувала: — Виїдеш завтра ж. І ні одного дня, ні години більше бути тут не можеш. Я сплачуватиму тобі до кінця свого життя 50 тисяч карбованців щорічно.

— Що сталося? Поясни!

Юрій кинувся до її ніг, благаючи пощади, але Софія залишала-ся невблаганною.

— Встань і збирайся в дорогу! — владним тоном, який не дозволяє ніяких заперечень, сказала Софія і покинула невдаху-коханця.

Розділ дев'ятнадцятий

КАЯТТЯ

Пані Лоська зовсім постаріла. Згорбилася, змарніла, обличчя прибрало сірого кольору, відкрилося глибокими зморшками. Густу сивину на її голові незграбно покритв білий домашній каптур, крізь шовкове плаття гострими кутами випирали плечі та лікті. Вся вона зробилася якоюсь маленькою, зібганою, лиш очі ще жевріли життям. Старість наступила швидкоплинно, невблаганно і сточила її; як шашіль дерево. Ще б пак! Скільки потрясінь пережити! Поховала другого чоловіка, поховала Юзефа Вітте. А клопоти з Софією зовсім доконали її.

Після того, як Юрій Потоцький виїхав до Швейцарії, Софія перебралася до Умані. Любовна трагедія зовсім перемінила жінку. Вона перестала приймати гостей, зробилася мовчазною, задумливою, замкнутою, часто стала нездужати. Пані Лоська була для неї за матір і за служницю. Ось і цю ніч до ранку вона прокуняла біля ліжка хворої Софії.

— Що з тобою, доню, ти так болісно марила уві сні!

— А ви не спали, матінко?

— Яке спання, все придивляюся та прислухаюся до тебе. Хіба за-неш?

— Спасибі, моя заступнице й відродо.

Лоська глянула на свою виховательку й помітила: змарніла вона.

— То що ж у тебе болить? — спитала її.

— Душа болить, матінко... Хіба ж є на світі хворість, яка мордувала б дужче, ніж душевне страждання?

— Сама себе мордуєш, доню. Чого ж тобі ще треба? Життя не скривдило тебе, ти ж, як цариця, маєш владу, славу і багатства...

— Гм... Влада, слава... А щастя — нема... Оглянуся назад, та й бачу: не було у мене справжнього щастя... Жадала святого, широкого кохання, та так і не знайшла його. Скрізь лицемірство, зрада... Жила серед зграї — сама вовчицею стала. Скарби маю, а що з того, коли в душі моїй — як у пустелі?

Пані Лоська не знала, чим зарадити лихові, як розважити Софію, щоб відвернути її од важких дум. Умовила прогулятися до

парку. Коли їхали по Двірцевій, потім по Садовій, Софія згадала соляну дорогу, скривджених чумаків.

— Вовчиця я, матінко, вовчиця, — промовила Софія сумно.

Та ось і парк з мармуровою колоною перед брамою. Тут вони залишили карету і пішли пішки. Липи обабіч Головної алеї розкинули крислаті віти, завісивши зеленим шатром широку доріжку. В гушавині над головою гули бджоли, витьохкували солов'ї, на Нижньому озері ячали білі лебеді.

— Благодать яка! Тільки й радіти, — Лоська повела навколо рукою.

Софія гірко посміхнулася:

— Радію, особливо коли глянучу на Скелю смерті...

— Що ж, — відповіла Лоська, — у всякого своя доля: того скелею розчавило, той від нещасного кохання зітлів, той на чужині самотнім загинув. Що богом визначено — не відвернеш.

— Богом визначено! Ніби моя примха в літню спеку по снігу їхати — богом визначена! Ні, матінко, не богом, а людиною, яка багатством володіє. У кого гроші — у того й влада. Що ж, доведеться мені на тім світі відповідати за все.

Розмовляючи, жінки проминули Критський лабіринт і вийшли до Громового гроту, що клекодав на всю околицю стрімким водоспадом. Звідти війнуло прохолодою, і стало легше дихати. Софія згадала, як приймала у цьому гроті російського імператора Олександра I, як пригощала його чаєм у прохолодній печері.

— От бачиш, знаєшся із царями, з королями, а на долю свою скаржишся. Хто може похвалитися таким щастям?

До Острова кохання жінки не пішли. Лиш здаля його окинула Софія оком і відвернулася. Надто боляче було їй згадувати те, що сталося у тому райському куточку. По стежині, що вела від Верхнього озера вздовж підземної річки, вийшли до Великого каскаду. Стікс, виринувши із чорного підземелля, могутнім потоком падав зі стрімкої скелі в безодню. Софія зупинилася перед водоспадом, розкинула руки, наче крила для польоту, і замружила очі. Водоспад клекодав, пинився, з неймовірною силою бився об каміння, від чого дрижала земля. Софія відчула, ніби вона відірвалася від землі, всім своїм еством злилася з кипучою пінявою і в єдиному потоці легко і приємно полинула кудись в інший — казковий, далекий від земного буття світ.

До реальності її повернула пані Лоська.

— Сонце пече, а ми без парасольок. Ходімо звідси, бо спека доконає.

Софія наче від сну прокинулася, опустила руки, глянула на супутницю.

— А знаєте, матінко, чого я щойно хотіла? Невагомою стати, незримою, розтанути, шезнути, як шезає, віддаляючись, шум водоспаду...

Після прогулянки по парку Софія злягла і довго не піднімалася. До неї наїхало багато лікарів із Тульчина, Вінниці, Кам'яця, на-

віть із Варшави. Чаклували над нею, ліками напували, а вона все марніла й марніла. Порадилися ескулапи і вирішили: для хворої один порятунок — до Німеччини їхати. Є у Берліні знаменитий чаклун, душевні хвороби лікує. Царі та королі його послугами користуються.

Графиня не перечила. Вона поїде куди завгодно — до Швейцарії чи до Німеччини — все одно. Весь світ для неї став однаково милий.

Перед від'їздом до Німеччини Софія поклікала до себе нотаріуса, скарбника, священика і склала заповіт. Майно і гроші, успадковані по смерті Фелікса Потоцького, звеліла віддати на користь церкви, на утримання калік, душевнохворих, покриток і вдовиць, на спорудження і утримання сирітських притулків, на погорільців та потерпілих від повені. Не забула також і своїх дітей, які вирости на чужих руках.

Відчувши наближення кінця, Софія намагалася спокутувати свої гріхи.

Розділ двадцятий

ГОМОНЯТЬ ЛІСИ Й ДІБРОВИ

Курним чумацьким шляхом повільно суне з Умані до Немирова довжелезна валка. Риплять вози, навантажені лантухами, кошиками, клунками, цеберками, ночвами, всіма немудрими кріпацькими пожитками. На підводах, на купах дрантя сидять голопузі, замурзані й нечесані дітлахи. За возами плентаються жінки й чоловіки в блаженській домотканій одежі, вкриті сірим дорожнім пилом. Чоловіки — зі зв'язаними руками: ні піт змахнути з обличчя, ні муху відігнати. Ідуть понурившись, як і оті воли, на яких погукують погоничі.

Попереду валки котиться, похитуючись на ресорах, карета, запряжена четвериком огирів. Погонич на козлах, зомлілий від спеки, мляво розважається довжелезним батіжком над кінськими спинами. У кареті на подушках блаженствує розморений спекою й солодкою дрімотою Броніслав Гадзевич. Він переганяє з-під Умані до своїх маєтків на Волині виграних у Потоцького кріпаків.

За Гайсином степ скінчився і почалися ліси — глухі, суворі, безмежні. Праворуч — брацлавські, ліворуч — немирівські. Чим далі в ліс пірнала дорога, тим щільніше підступали до неї дерева, подекуди так близько, що гілляччя чіплялося за дашок екіпажа.

Несподівано на узбіччі щось зашурхотіло, затріщало, і перед самісінькою каретою, наче з-під землі, виринули люди — з вилами, косами та окованим залізом дрюччям.

— Що то є? — вирячив Гадзевич сонні очі.

— Злізайте, пане, приїхали вже, — сказав у відповідь Григорій і стягнув того на землю, та й до Леона: — В'яжи його, бо нам із ним треба любенько погомоніти.

Колишній голяр пана Поблоцького відняв у фурмана батугу, зірвав із кнutowища ремінець та й опутив ним панські зап'ястя.

— Отаке: гарного браслетика маєте, а здумаєте брикатися — ще й на ніжки надінемо таку прикрасу, — сказав Леон.

Пан Гадзевич ні живий ні мертвий. З переляку й слова вимовити не може.

Чорні немирівські ліси розтяла навпіл глибока яруга. Туди й спровадили Гадзевича разом із його кріпаками.

Понори, вириті в ярузьких кручах, кишать людьми. Тут втікачі з Поділля й Полісся, навіть із Київщини, старообрядці з Тамбовщини, ремісники й гречкосії з-під Кракова й Мазовщини, учасники повстання під проводом Косцюшка, кріпаки пана Ширяєва, яких захопили тут же в лісі разом із паном.

Палають вогнища в ярузі, біля них гомонять люди, питають один другого, чи правда, що син Івана Гонти об'явився та й на панів іде, щоб за батька помститися і землю для селян здобути. Московські й тамбовські кажуть, що про Гонту нічого не чули, а от про онука чи правнука Омеляна Пугачова таки ходять чутки: товаришів до себе збирає по Росії, ось-ось на царя смертним боєм піде, сам на престол сяде та й роздаватиме людям землю і волю.

Тим часом серед яруги трое кріпаків із Запорозжя вкопали стовп і Григорій оголосив на весь табір:

— А тепер суд чинити будемо!

Люди покинули свої понори та й зійшлися на той суд. Привели Ширяєва, за ним — Гадзевича, присотали їх мотуззям до стовпа.

— Люди добрі, дуже ми заборгувалися перед панами. Кріпаків у них відняли, карнавки їхні спорожнили. Тож як — сплатимо борг чи ні? — звернувся Григорій до людей.

Гурт загомонів:

— Та треба ж!

— Чини, як знаєш.

— Дуже ти чемно з ними, москалю: до стовпа прив'язав. А треба зробити так, як з моїм батьком ляхи колись учинили: настромили на палу, — озвався один із кріпаків.

А пани-бранці прощалися із життям. Гадзевич, закотивши очі до неба, шептав передсмертну молитву, а Ширяєв лиш стогнав тихо, схиливши голову.

Біля стовпа лежав сніп ліщинових пагінців. Григорій вибрав одного, цьвохнув у повітрі — гнучкий.

— Візьми, Леоне, добра різка, не гірше тої, якою мене в Млинах частували, — і подав побратимові.

Голяр зважив у руці прута:

— Файне знаряддя. А кого ж частувати?

— Як кого? Ти — поляк? Польського пана й частуй, а я візьму за Ширяєва, єдинокровного свого.

Засвистіли різки по панських спинах. Втікачі-старовіри не змогли дивитися на катування й порозходилися мовчки, хрестячись, а гультяям таке видовисько тільки й подавай. Вони глузували з па-

нів, погукували та посвистували від задоволення. Нарешті Григорій жбурнув од себе різку і сказав:

— Досить!

Коли розв'язали мотуззя, Гадзевич і Ширяєв непритомні сповзли на землю. Принесли цеберку з водою, похлопали на них, вернули до свідомості.

— Годі валятися, панове, вставайте! — сказав Григорій. — І слухайте, що казати маю: геть звідси туди, звідки прийшли, і всім панам перекажіть, щоб землю і волю повернули людям! Чуєте — гомонять ліси й діброви по всій Україні, Московщині, у Польщі! Гнів народний клекоче! Чекає на вас кара і помста! Ступайте!

Не йняли віри пани, що живими лишилися. Спотикаючись, мов п'яні, побрели лісом до шляху, тримаючись долонями за криваві сідниці, а посвист і глузливий регіт кріпаків линули їм навздогін.

Розділ двадцять перший

В ОСТАННЮ ПУТЬ

В Умані й навколишніх селах в усі дзвони дзвонять. Скликають людей до церков, щоб сповістити про смерть графині Софії Потоцької. Соцькі та десяцькі гасають від двору до двору, зганяють людей на шлях зустрічати тіло покійниці, яке везуть із Берліна. Обабіч шляху від Умані до Паланки зібралася сила-силенна народу. День грудневий, сірий, непривітний. Вовком віє вітер у полі, сердито жбурляє снігом, пронизує до кісток холодом. А люди стоять, дрижать від стужі, тупцюють, щоб зігрітися. Так і протупцювали до вечора, і тільки як темінь на землю запала, сколихнули нічну тишу жалібні звуки труб, степ розбудили. Під мідний благовіст церковних дзвонів виринула з Паланки на степову дорогу похоронна процесія. Попереду несли хреста, хоругви і п'ятдесят три величезні, наче голоблі, воскові свічки — стільки, скільки років прожила на світі небіжчиця.

По залитій мерехтливим світлом дорозі повільно котиться різблений із дуба катафалк, запряжений шестериком білих кобилиць під чорними, гаптованими сріблом покривалами. На катафалку спалахує відблисками полум'я від свічок цинкова труна. В тій труні лежить залите бджолиним медом тіло графині. Так, щоб зберегти від тління, везли колись легіонери останки свого полководця Александра Македонського.

Вздвож шляху палають смолоскипи, бочки із смолою, копиці соломки, хмизу та кураю, освітлюючи дорогу. Селяни, забувши про холод і втому, ошелешені видовищем, з заціпенінням спостерігають процесію. Пройдуть роки, а вони все будуть згадувати, дітям і внукам розповідати про те, як хоронили графиню, бо видовисько з вогнями, дзвоном і ревінням мідних труб серед нічного степу навзавжди закарбувалося в пам'яті.

Умань заповнили карети. На похорон з'їхалися поміщики, губернські чиновники, генерали й полковники, духовенство право-

славної та католицької церков, власники гуралень і цукерень, всюдиущі кам'янецькі, херсонські, кримські та львівські купці.

Три дні було відведено для прощання з тілом покійниці, виставленим у бенкетному, який на цей час став траурним, залі палацу на Двірцевій вулиці в Умані. Поки люди віддавали останні почесні небіжчиці, у суміжному приміщенні, оздобленому кордовськими та перськими килимами, китайським фарфором і різьбленими меблями, точилася таємна розмова. За круглим столом, багатим різноманітними стравами та напоями, сиділи троє: брацлавський єпископ Феофан, Софійн син від першого чоловіка Ян Вітте й Олександр Потоцький – син Фелікса та Жозефіни.

Єпископ Феофан – товстий, червонолиций, з пишною попелястою, такою широкою бородою, що покривала всі груди, потопав у м'якому, зачохленому темно-зеленим оксамитом кріслі. Дивлячись на своїх співрозмовників, він вкотре уже повторював:

– Не могу, діти мої, дозволити ховати покійницю в церкві. Святий храм – місце для моління та поклоніння перед святими угодниками, а ваша матінка, нехай їй бог простить, грішницею була. Гріхи мирські відпускаю небіжчиці, а ховати у святому храмі – не дозволяю.

Ян Вітте, високий, стрункий, з орлиним, як у батька, носом і чорними циганськими очима, нервово походжав по залу, посіпаючи на собі шнурки полковницьких еполетів, іноді зупинявся, щоб налити у срібну чарку міцного питва.

– Ваше преосвященство, сказано ж у святому письмі: «Братіє, не докоряйте гріхами ближнього свого, конаючого на смертному одрі». А матінка наша і праведні діла чинила, сиріт, калік, неімущих обдарувала, сто тисяч на храми пожертвувала. Не забувайте про це, – умовляв єпископа Ян Вітте.

Отець Феофан багатозначно підняв над головою вказівний палець правиці:

– За що і прощені їй гріхи. А поховання в храмі вона не достойна.

Ян Вітте непомітно кивнув Олександрові Потоцькому, який мовчки сидів за столом, нічого не їв і не пив, лише слухав, час від часу зітхаючи. Олександр вийшов у другу кімнату, а через хвилину повернувся зі срібною скринькою на золотій гаці. Вклонившись перед єпископом, він дав йому дарунок.

– Це вам, ваше преосвященство. Матінка наша заповіла. Не відмовтесь прийняти, не образьте пам'яті покійниці.

Феофан облишив ласощі, зиркнув зволоженими від вина очима на скриньку, перехрестив її і, начеб неохоче, прийняв дарунок.

– Сини мої, гріх на душу свою беру, бо не смію відмовити в останньому бажанні небіжчиці. Сказано ж бо: «Блажен муж, аще предасть забвенію обиди всяческія в бозі почившого...». Прости, господи, і со смиренням упокой душу рабині твоєї Софії у святому храмі. Амінь!

Знову похоронна процесія рушила вулицями. Тільки тепер вже від палацу до церкви. Пливе по морю людському, наче човен на хвилях, чорний катафалк, колихаються над головами хрести та хоругви, світ здригається від церковного дзвону. Над катафалком у сірій високості грудневого неба кружляє сполохане гайвороння, каркає несамовито, і те каркання потопає у стоголосому хорі церковних півчих:

— Упокой, господи, раба твого!

Дванадцять священників з єпископом Феофаном на чолі правлять похорон. Замовкнуть півчі — їх замінюють плакальниці, які голосять та промовляють:

Закотилося сонечко за синєє море,

Ой погасло світлонько ти й на наше горе.

Ой чого ж ти, сонечку, ти й сховалося?

Ой куди ж ти, світлоньку, ти й подалося?

— Горпино, чуєш, а скільки тобі заплатили?

— Золотого.

— Дурна. Я б за такі гроші й сльозини не проронила.

Ой зинула чаєчка при битій дорозі,

Пличуть діти-сирітоньки ти й у верболозі...

— Горпино, а Хвесьці скільки дали?

— Не знаю, цить!

— Я б для неї гроша пожаліла.

Ой вернися, чаєчко, ти й додомоньку,

Ой прийми ж ти пташеняток ти й під крилоньки!..

— Горпино, чула? Графиню медом залили. Солодко було їй на цім світі. Солодко буде й на тім.

— Цить, язиката!

— Та мовчу ж, мовчу!..

Повій, повій, вітроньку, з-за синього моря,

Розвій, розвій, вітроньку, великеє горе!..

Після похорону Софії Потоцької були щедрі поминки. Для знатних гостей накрили столи у залах палацу, а для простих людей розстелили скатерки на площі перед двірцем. У цей день панським хлібом нагодували весь голодний уманський люд, щоб згадував добрим словом графиню і молився за спасіння її душі.

А невдовзі стався в Умані землетрус — з ураганом, громом та блискавицею.

Чи від землетрусу, чи від громовиці розкололася навпіл церква, у якій була похована Софія. Тріщина пройшла саме через мармуровий надгробок. Довідалися про це городяни та й загомоніли:

— Це — кара божа! Небо противиться тому, щоб тіло блудниці покоїлось у святому місці!

Налякалися пани. Серед темної ночі, криючись від людського ока, вийняли діти Потоцьких труну й на селянському возі відвезли за сорок верстов від Умані в містечко Тальне. Там, у невеличкій родинній церковці, без попа, без півчих і хоругов, без церковного дзвону перезахоронили графиню.

Так закінчилася незвичайна історія красуні, жінки складної долі, яка пройшла життєвий шлях від жебрачки, проданої на невільничому ринку, до королівських палат.

Замість епілога
КОЖНОМУ — СВОЄ

Під час штурму Хотинської фортеці корпусом генерала Салтикова її комендантові, турецькому паші Айдалзи Селіму, вдалося втекти зі своїми наложницями до Ізмаїла. Незабаром російське військо під командуванням О. В. Суворова в жорстокій битві здобуло знамениту твердиню на Дунаї. Вдершись туди, суворовські солдати, не зважаючи на попередження Потьомкіна не кривдити жінок, згвалтували усіх одалисок, після чого порубали їх шаблями. Загинула тоді і сестра Софії — Марія.

Головнокомандуючого російськими військами князя Г. О. Потьомкіна-Таврійського похоронили у херсонському соборі, а на місці його кончини спорудили пам'ятник. По смерті Катерини II, за наказом імператора Павла, пам'ятник було зруйновано, а склеп з останками засипано піском... Пізніше пам'ятник і склеп було відновлено.

Польський король Станіслав Август Понятовський після третього поділу Речі Посполитої в 1795 році був депортований до Петербурга, де того ж року і помер. Поховали одного з найперших улюбленців Катерини II у костьолі на Невському проспекті...

Ще за життя Катерини II тихо по Росії гуляли анекдоти про походеньки імператриці. Анекдотичною була і її смерть... Після третього поділу Польщі, як дорогоцінний трофей, привезли до Петербурга золочений трон польських королів. Катерина II наказала вирізати у ньому отвір і поставити у туалеті. На тому троні і настигла її нагла смерть 6 (17) листопада 1796 року.

Маршала Тарговецької конфедерації, генерал-аншефа російської армії, губернатора Поділля й Галичини Фелікса Потоцького поховали у тутьчинському костьолі. Згодом той храм було перебудовано на православну церкву, а покійника перезахоронено на місцевому католицькому цвинтарі у невеличкій капличці. Темної ночі туди проникли грабіжники, винесли до найближчого яру цинкову труну, зламали її, зняли з мерця генеральський мундир, польські та царські ордени, золотий медальйон із зображенням першої жінки Потоцького — Гертруди Комаровської, а останки викинули на поживу звірам...

Син Софії, Ян Вітте, виріс без батька й без матері, але яблуко від яблуні далеко не відкотилося. Дволиким Янусом назвав його видатний російський полководець Багратіон після того, як той дезертирував у самому розпалі битви з наполеонівськими військами. З різних причин він перебував на службі у Франції, в Австрії. Знаходячись там, шпигував на користь царського двора, повернувшись до Росії — займався тим же на користь Австрії і Франції. Багато

років провів на Україні, обіймаючи посаду начальника військових поселень. В Одесі познайомився з О. Пушкіним, слідував за ним і доповідав генерал-губернаторові Новоросійського краю Воронцову. Зійшовшись у Тульчині з керівником «Союзу благоденства» П. І. Пестелем, Вітте настійно домагався прийняти його у члени таємного товариства, а коли йому відмовили, він написав імператорові Олександрю I донос на товариство, який пізніше став одним із обвинувальних документів.

Перший Софійн чоловік, херсонський комендант, генерал Юзеф Вітте з нудьги по дружині запив, пробенкетував батьківську спадщину, домашні коштовності, гроші, виторгувані за дружину, і 1814 року сконав у білій гарячці. Поховали його на католицькому цвинтарі у Кам'янці-Подільському.

Керівник Польського народного повстання Тадеуш Косцюшко після поразки під Мацейовицями був ув'язнений Катериною II у Петропавловську фортецю. Після звільнення її наступником Павлом I він емігрував до Швейцарії і там продовжив політичну боротьбу за свободу і незалежність свого народу. По смерті, що сталася в 1817 році, його тіло перевезено до Кракова і поховано у палаці Вавель.

У мальовничому куточку Стрийського парку у Львові стоїть пам'ятник Яну Кілінському, чоботарю, який за покликом Косцюшка очолив повстання варшавських ремісників і повів їх на боротьбу проти свавілля польських панів та іноземних загарбників. Навколо пам'ятника пломеніють квіти.

У Тальнівській церкві, де похована Софія Потоцька, за радянської влади було обладнано цех хлібозаводу, і саме над склепом з її останками вертілись лопаті тістомісильної машини. Потім церква була реконструйована і в ній розмістилася пожежна команда, а місце, де знаходився склеп, опинилося поза приміщенням, зарівняне, і тепер ніхто не знає, де могила героїні нашої книги.

Юрій Потоцький, остання жертва кохання Софії, був нею спроваджений до Швейцарії і оселився в Берні. Там, відчувши себе вигнанцем, скривдженим, ще більше почав пиячити, від чого осліп, втратив слух і невдовзі помер у самотності.

Генерал Ігельстром, який командував російським гарнізоном, що був розгромлений варшавськими повстанцями, очолюваними Яном Кілінським, захоплений у полон, а потім звільнений під чесне слово, що не воюватиме з Польщею. Пізніше він відзначився в російсько-турецькій війні 1806-1812 років і у Вітчизняній війні 1812-1814 років.

Командуючий польською армією племінник короля Йосип Понятовський перейшов на бік повстанців і став одним з найближчих сподвижників Тадеуша Косцюшка. Після поразки народного повстання він емігрував до Пруссії, потім, у 1807 році, перейшов до Наполеона I, сформував польську армію і командував нею у війні з Росією. Загинув у 1813 році у битві під Лейпцігом.

» «Софіївку» після смерті Софії Потоцької успадкував син Фелікса Потоцького Олександр. Але за участь у польському національно-визвольному повстанні 1830-1831 років царський уряд конфіскував усе його майно, і «Софіївку» прибрав собі Микола I та подарував її своїй дружині. З того часу «Софіївка» почала називатися Царициним садом.

За радянського часу Царицин сад було переіменовано на Парк культури і відпочинку імені Третього інтернаціоналу. Після звільнення Умані від німецько-фашистських загарбників у парку побував М. С. Хрущов. Довідавшись про історію парку, він порадив відновити первісну назву — «Софіївка». Саме його клопотами парк було переведено в розряд Державних наукових заповідників.

В біографію «Софіївки» вписані не лише імена царів, королів та вельмож. У різні часи тут побували Іван Котляревський, Тарас Шевченко, Микола Лисенко, Олександр Пушкін, Марко Кропивницький та інші видатні діячі культури. До речі, мандруючи по Україні, «Софіївку» хотів подивитись Максим Горький, але його не пустили до парку, бо він був одягнений в «непристойну одягу».

Майже два століття шумить славнозвісний уманський парк «Софіївка». Сюди стікаються сотні тисяч туристів з усієї країни, а також з-за кордону, щоб помилуватися його красою, послухати про події минувшини. Усі, хто тут буває, звертають увагу на величезну Скелю смерті, що й нині горбатиться над плесом Нижнього ставу. Вона лежить на кістках народних, як вічний пам'ятник тисячам безіменних рабів магната Потоцького, талановитих і роботящих, які власними руками створили це рідкісне диво світу.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

- Амброзія — вино, настояне на запашиному зіллі.
Антаблемент — конструктивний елемент в архітектурі, що горизонтально перекриває колони.
Арнаути — албанці, що проживали в Туреччині.
Балагула — легкий екіпаж з відкидним тентом.
Барда (алебарда) — зброя у вигляді сокири.
Бел фанаріот — прекрасна грекinya.
Бияк — цип.
Біскуп — духовний чин у католицькій церкві.
Бурдей — житло, викопане в землі, землянка.
Буцегарня — тюрма.
Гайдуки — охоронці панських маєтків.
Гаківниця — рушниця.
Галера — військово-гребне судно.
Галіон — військово-вітрильне судно.
Гарманувати — молотити хліб.
Гонти — дошки для покрівлі будинку.
Гофмаршал — придворний чин, що завідував двірцевим господарством.
Гуральня — горілчане підприємство.
Дилля — деревина для покриття стелі будинку.
Екзерциція — військові вправи, навчання.
Заденок — задня частина екіпажа для багажу.
Здрайці — злочинці.
Зиндри — іскри.
Кантор — трези, безмін.
Каптур — очіпок.
Кептар — легкий шкіряний одяг без рукавів у гуцулів.
Клейдони — атрибути влади.
Конфедерація — військова політична організація.
Конфузія — суєта, колотнеча.
Конфірмація — обряд утвердження вироку.
Косур — серповидний садовий ніж.
Кунтуш — верхній розпашний чоловічий або жіночий одяг.
Куфер — скриня для зберігання одягу.
Куртина — частина фортечного муру між бастіонами.
Лацон — військово-вітрильне судно.
Ліберум вето — свобода заборони, якою користувались депутати польського сейму.
Ляудум — церемонія зречення.
Магала — поселення прийшлих людей.
Мажа (мажара) — великий віз для транспортування сіна, соломки тощо.
Мочарі — заболочена місцевість.
Мазниця — відерце з дьогтем.
Мазури — етнічна група населення у феодальній Польщі.
Мазурики — шахраї, злодії.

- Мальвазія — медовий напій, настояний на запашних травах.
 Машталір — кучер, візник.
 Надвірні — наймані військові для охорони маєтку.
 Настреміти — спрямувати течію, струмок.
 Обер-шталмейстер — завідувач царських конюшень.
 Окомон — економ, наглядач за панським господарством.
 Одаліски — наложниці, коханки.
 Ожел бялий — білий орел, державший герб Польщі.
 Ордер (орден) — королівський наказ.
 Опришки — народні повстанці.
 Осавул — наглядач за роботою кріпаків.
 Паперть — підвищення перед входом до церкви.
 Пікінерія — піхота, озброєна списками.
 Покони — традиції, звичаї.
 Понори — печери-схованки у прямовисних скелях, урвищах тощо.
 Понт Евксінський — Гостинне море, стародавня назва Чорного моря.
 Посол — депутат польського сейму.
 Порта — Туреччина.
 Пляц — майдан, площа.
 Раут — урочистий вечір, прийом.
 Рескрипт — постанова, розпорядження.
 Рецес — зречення.
 Родзинки — ізюм, сушений виноград.
 Ридван — великий екіпаж без тенту для перевезення пасажирів.
 Сарацинське пішоно — риж, рис.
 Сераль — жіноча половина султанського палацу, гарем.
 Слуп — стовп.
 Супліка — заява, скарга.
 Стікс — в давньогрецькій міфології ріка підземного царства.
 Сюзерен — феодал над феодалами.
 Уніати — прибічники греко-католицької церкви.
 Фанаріоти — греки, що мешкали в аристократичному кварталі Стамбула.
 Файцза — перепустка.
 Фільварок — поміщицький господарський двір.
 Флюєра — музичний інструмент, різновид сопілки.
 Фореїтор — вершник-погонич.
 Форштадт — передмістя.
 Хляки — холодець.
 Чайка — легке швидкоплинне судно у запорізьких козаків.
 Чуфут-Кале — стародавнє місто в Криму, у якому мешкали караїми.
 Шлафрок — просторий, з широкими рукавами й довгими полами халат.
 Шлик — різновид капелюха.
 Штаба — залізний обід дерев'яного колеса.

ЗМІСТ

Частина перша

Софія	3
Розділ перший. Вперше продана	3
Розділ другий. Гість із сералю	8
Розділ третій. Хлопці-дударі	10
Розділ четвертий. У Жванці	15
Розділ п'ятий. «Не позвалям!»	18
Розділ шостий. Сестриця Текля	20
Розділ сьомий. Дарунок за коня	24
Розділ восьмий. «Нашого гнізда сокія!»	26
Розділ дев'ятий. Софія	28
Розділ десятий. Прокляття	33
Розділ одинадцятий. Сторгувалися	36
Розділ дванадцятий. Кам'янецька зірка	38
Розділ тринадцятий. Вдруге продана	42
Розділ чотирнадцятий. Запрошення	44
Розділ п'ятнадцятий. У Парижі	49
Розділ шістнадцятий. Віконне	53
Розділ сімнадцятий. Реквієм	55
Розділ вісімнадцятий. Візит до Варшави	57
Розділ дев'ятнадцятий. Велика подорож	63
Розділ двадцятий. Сонячна Таврида	68
Розділ двадцять перший. На вістрі списа	75
Розділ двадцять другий. Під Хотинном	77
Розділ двадцять третій. Екзекутори	83
Розділ двадцять четвертий. «Повертай голоблі»	87
Розділ двадцять п'ятий. «Там, де Ятрань круто в'ється»	88
Розділ двадцять шостий. Великий Єдинорог	91
Розділ двадцять сьомий. Комендант Херсона	94

Частина друга

Конфедерати	99
Розділ перший. Нігтегриза	99
Розділ другий. Вирує Париж	104
Розділ третій. Тривога	107
Розділ четвертий. Миша на нитці	111
Розділ п'ятий. Зловісний подарунок	117
Розділ шостий. «Орлеанська діва»	119
Розділ сьомий. Кончина князя	121
Розділ восьмий. Таємна вечерея	123
Розділ дев'ятий. Конфедерати	128
Розділ десятий. І королі іноді плачуть	133
Розділ одинадцятий. Червоне яечко	138
Розділ дванадцятий. Над труною вітчизни	140
Розділ тринадцятий. Мавр може йти геть	144
Розділ чотирнадцятий. «Вітчизна або смерть!»	146

Розділ п'ятнадцятий. «Єднаймо наші душі!»	147
Розділ шістнадцятий. До броні!	152
Розділ сімнадцятий. Народний суд	158
Розділ вісімнадцятий. Імператрицин переполох	161
Розділ дев'ятнадцятий. Битва під Мацейовицями	163
Розділ двадцятий. Блакитна ганчірка	171
Розділ двадцять перший. Голгофа	174
Частина третя	
Острів кохання	177
Розділ перший. Осичина Круча	177
Розділ другий. «Зрікаюсь тебе, вітчизно!»	179
Розділ третій. Геєна огненна	182
Розділ четвертий. Амурові стріли	186
Розділ п'ятий. Тут зашумлять водограї	188
Розділ шостий. Заремба	191
Розділ сьомий. Грім з ясного неба	194
Розділ восьмий. Скеля смерті	197
Розділ дев'ятий. Солона дорога	202
Розділ десятий. Як колосся в снопі	206
Розділ одинадцятий. Втретє продана	207
Розділ дванадцятий. Повернення блудного сина	209
Розділ тринадцятий. По губернії	210
Розділ чотирнадцятий. Острів кохання	215
Розділ п'ятнадцятий. Тризна	219
Розділ шістнадцятий. Лебедина пісня	221
Розділ сімнадцятий. Крах останнього кохання	223
Розділ вісімнадцятий. Вигнання	224
Розділ дев'ятнадцятий. Каяття	226
Розділ двадцятий. Гомонять ліси й діброви	228
Розділ двадцять перший. В останню путь	230
Замість епілога. Кожному — своє	233
<i>Пояснення слів</i>	236

Літературно-художнє видання

Наніїв Павло Іванович

Тричі продана

Історичний роман

Редактор Біленко В. В.

Художній редактор Яцул О. І.

Технічний редактор Камізерко Н. В.

Коректор Лиходід Т. П.

Комп'ютерний набір і верстка ТОВ «Нелинь»

Підписано до друку з готових позитивів 24.06.96.
Формат 84x108¹/₃₂. Папір друкарський. Друк високий.
Умовно друк. а. 12,6. Зам. 6-737.

ТОВ «Нелинь», 254060, Київ, вул. Щусєва, 34/1.

Головне підприємство республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ, вул.
Довженка, 3.

Н25 Наніїв П. І.

Тричі продана. Іст. роман. — К., т-во «Нелинь»,
1996. — 240 с.

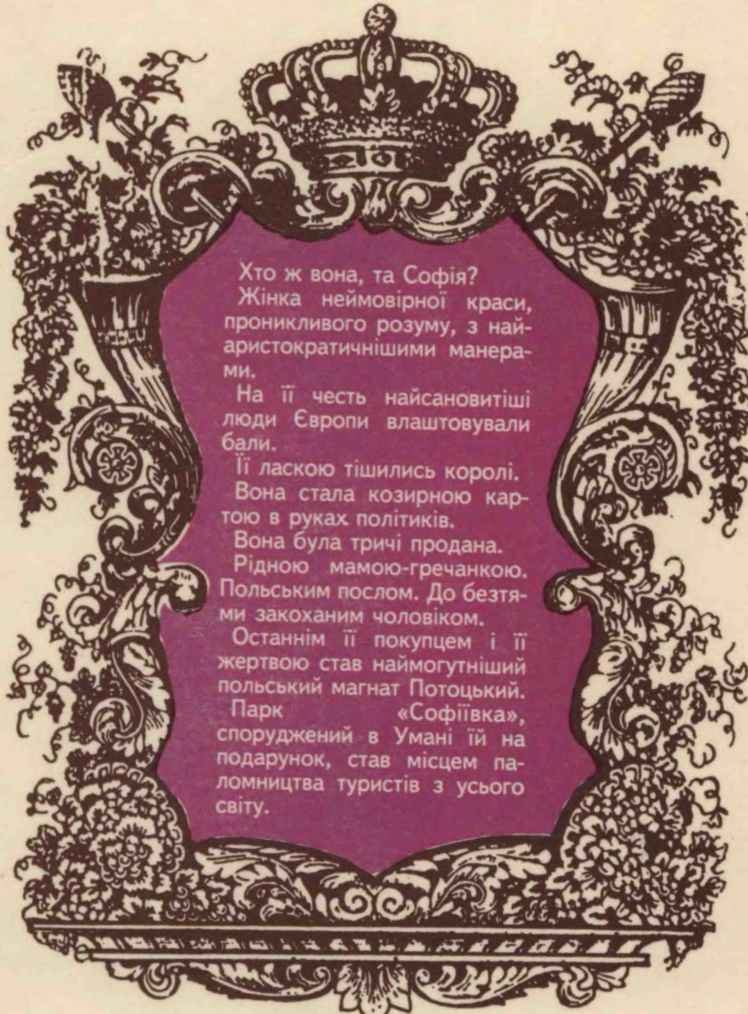
Роман, написаний переважно на історичних
документах і архівних свідченнях очевидців, присвячено
подіям другої половини XVIII — початку XIX ст.
Центральна постать роману — Софія Потоцька, на честь
якої, як подарунок магната Потоцького своїй коханій,
споруджено унікальний парк «Софіївка» в Умані.

Н 4702642010 Без оголош.

Павло
НАНІЇВ

ТРИЧІ ПРОДАНА

Хто ж вона, та Софія?
Жінка неймовірної краси,
проникливого розуму, з най-
аристократичнішими манера-
ми.

На її честь найсановитіші
люди Європи влаштували
бали.

Її ласкою тішились королі.
Вона стала козирною кар-
тою в руках політиків.

Вона була тричі продана.
Рідною мамою-гречанкою.
Польським послом. До безтя-
ми закоханим чоловіком.

Останнім її покупцем і її
жертвою став наймогутніший
польський магнат Потоцький.

Парк «Софіївка»,
споруджений в Умані їй на
подарунок, став місцем па-
ломництва туристів з усього
світу.